

TARTU ÜLIKOO
FILOSOOFIATEADUSKOND
AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT
UUSIMA AJA OSAKOND

Timo Aava

**MIHKEL MARTNA INTERNATSIONALISMI JA RAHVUSLUSE
VAHEL: SOTSIALISMIVOOLUDE KOHANDUMINE EESTIS 19.
SAJANDI LÕPUS JA 20. SAJANDI ALGUSES**

Magistritöö

Juhendaja: dots. Pärtel Piirimäe

Tartu
2014

Sisukord

Sissejuhatus	3
Historiograafiast.....	5
Allikad.....	10
Metodoloogiast.....	12
1. Biograafiline skits	14
2. Rahvusküsimus	26
2.1. Marksism ja rahvusküsimus.....	26
2.2. Rahvuse määratlus Martnal.....	28
2.3. Väikse rahvuse probleemid.....	35
2.4. Rahvuse kasvatamine ja sotsiaalolud.....	39
2.5. Rahvusluse ja rahvuslaste kriitika.....	45
3. Imperialism ja Esimene maailmasõda	48
3.1. Martna „Imperialismus ja maailma sõda” (1915).....	48
3.2. Imperialismiteooriad 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses.....	49
3.3. Martna suhestumine Kautsky ja Rohrbachi imperialismiteooriatega.....	52
3.4. Lenin Kautsky vastu: imperialismi paratamatuse küsimus ja Martna.....	55
4. 1917. aasta: Martna, Eesti autonoomia ja enamlased	62
4.1. Taustast: Esimene maailmasõda, Teine Internatsionaal ja Euroopa sotsialistide hoiakud kodumaa suhtes.....	62
4.2. Missugune autonoomia?.....	64
4.3. Venemaaga koos või eraldi? Suitsu Soome-Eesti unioon ja Martna kriitika.....	73
4.4. Martna toetus enamlastele pärast Oktoobrirevolutsiooni.....	77
5. Martna kui iseseisva Eesti riigi apologet. Iseseisvuse küsimus alates 1918. aastast	85
5.1. Eesti iseseisvuse mõttest 1917. aastal.....	85
5.2. Martna hakkab iseseisvust toetama: Soome eeskuju ja soome sotsialistide nõuanded.....	86
5.3. Iseseisvuse apoloogia.....	88
5.3.1. Saksa anneksiooni oht, Saksa okupatsioon ning SPD poliitika.....	90
5.3.2. Venemaa Balti-poliitika, keskvõimu toetus Balti aadlile ning enamlik poliitika.....	96
5.3.3. Väikeriigi majanduslikest väljavaadetest.....	99
5.3.4. Rahvaste enesemääramisõigus kui tuumargument.....	100
5.4. Sissevaateid hilisemas suhtumisse Eesti riiki ja ühiskonda.....	105
Kokkuvõte	111
Allikad ja kirjandus	115
1. Arhiiviallikad.....	115
2. Publitseeritud allikad.....	116
2.1. Institutsioonide ja organisatsioonide materjalid.....	116
2.2. Mihkel Martna kirjutised.....	116
2.3. Teised ajaloolised ja kaasaegsed kirjutised.....	119
3. Sekundaarkirjandus.....	123
Summary	129
Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks	133

Tagaselja ruskab kagu,
kumab vastu loode – lääts,
kuhu ükskord sammud toome,
kuni avaramal kaustal
jätkub ilmavaate areng,
mis on eostunud ju varem,
- Šveitsi mägestiku taustal
puhkeb nagu alpilill,
mida noppind Vilhelm Tell.

Pagulase petlik lootus
väljub Kautskyst. Uuest tõest
haarab, - jõulisem, mis eht:
Rosa Luxemburg, Liebknecht
- võitlusvennaks, mõtteõeks.
Peatse revolutsiooni ootus
tiivustab taas norusmeelt,
kõlab pauk kui sõjastardiks,
maailm valmib mässumarsiks,
punalipp siis limpsab keelt,
koidik horisonti lakub:
vennastuse relva pakub...

Johannes Vares-Barbarus, „Poeem Mihkel Martna mälestuseks”, VI¹

SISSEJUHATUS

Kuigi Johannes Vares-Barbarusel ja Mihkel Martnal polnud tõenäoliselt lähemaid kokkupuuteid, annab ülal toodud pateetiline katkend Varese Martna mälestusele pühendatud poeemist, mis kannab tugevat poliitilise sümpaatiat värvingut, hea kujundliku ülevaate tema tegevusest, eriti pärast 1905. aasta revolutsiooni. Poliitilise tegevuse tõttu 1905. aastal siirdus Martna pagulusse ning ei saanud pikka aega kodumaad näha. Pagulasaja jooksul tekkisid tal lähemad kontaktid Euroopa sotsialistidega ning pärast Veebruarirevolutsiooni siirdus ta tagasi Venemaale. Bolševike võimuhaaramise järel oli ta neid pooldavatel seisukohtadel, kuid 1918. aasta alguses sai temast tugev Eesti iseseisvuse toetaja. Vaadetelt oli Martna veendunud vasakpoolne, sotsialist, kuid sellega kombineerus tema puhul ka rahvuslus, mille tähtsus Martna vaadetes aga aja jooksul muutus.

Ajalookirjutuses ei ole vasakpoolsed ideed Eestis leidnud veel piisavalt põhjalikku ja mitmekülgset käsitlemist. Ühelt poolt on näiteks töölisliikumine ning revolutsionääridest poliitikud olnud Nõukogude ajal kohati rohkem uuritud kui kultuurilugu või Nõukogude “kaanonisse” mittesobitavad teemad, kuid enamasti põhinevad need uurimused dogmaatilistel marksistlik-leninistlikel skeemidel ning seepärast jääb puudu põhjalikkusest, mitmekülgisusest ning objektiivsustaotlusest. Kuna Nõukogude Liidus ning selle haridus- ja teadusinstituutides oli n.ö. ametlikuks ideoloogiaks marksism-leninism, mis on materialistlik õpetus, olid ka ajaloo uurimisel keskmateks teemadeks eeskätt majandus- ja sotsiaallolud, samal ajal kui teoreetilised ja intellektuaalseid arenguid puudutavad teemad leidsid väiksemat tähelepanu. Fookusest jäid Nõukogude ajal välja need ajaloolised isikud, kelle vaated ja tegevus ei olnud kehtiva ühiskondliku korra jaoks sobivad, näiteks rahvuslaste ja Leninit mitte toetanud poliitikute vaated.

Hoolimata sellest, et poliitik ja ajakirjanik Mihkel Martna (1860-1934) oli Eesti poliitikas üheks

¹ Ilmunud: **Nigol Andresen; Adalbert Johannes Toom**, *Mihkel Martna: 1860-1934* (Tallinn: Sõprus, 1935), 9-10.

keskseks tegelaseks, iseseisvusperioodil vasakpoolsete üheks liidriks, on tema vaateid uuritud vaid markeerivalt. Iseseisvas Eestis jäi ajaline distants liiga lühikeseks, et teemaga süvendatult tegeleda ning Nõukogude ajal peeti teda juba negatiivseks isikuks, kodanlaseks ja oportunistiks. Ka taasiseseisvunud Eestis on suurem rõhk olnud kitsamalt poliitilisel ajalool ja näiteks rahvuslikel tegelastel ning vasakpoolsete parteide ja poliitikute tegevus on suuresti Nõukogude perioodi liiga ekstensiivse uurimiskogemuse ning osaliselt sellest tuleneva negatiivse kuvandi tõttu vähem uurimist leidnud, kuigi viimasel ajal on ka neid teemasid hakatud rohkem uurima.

Käesoleva magistritöö eesmärgiks on vaadelda vasakpoolsete poliitiliste ideede ajalugu Eestis 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul, pöörates tähelepanu nii Lääne- ja Kesk-Euroopa kui Vene mõjudele. Töö põhifookuseks on analüüsida, kuidas Mihkel Martna kui vasakpoolne poliitik käsitles rahvuslust ja marksismi, neid ideid omavahel kombineerides. Näiteks Nigol Andreseni arvates oli Martna põhiolemuselt vasaksotsialist, kes lähenes lühiajaliselt pärast enamlaste võimuhaaramist parempoolsetele poliitikutele, sotsiaalpatriootidele.² Ants Piibu arvates oli aga Martna „alateadlik rahvuslane”.³ Samas puudub ajalookirjutuses sügavam arusaam, missugune oli täpsemalt Martna (ja ka üldisemalt erinevate eesti vasakpoolsete poliitiliste suundade) rahvuslikkus või internatsionaalsus. Nende kahe teema avamiseks keskendutakse töös lisaks Martna tekstidele ja Eesti toonasele ideeajaloolisele kontekstile erinevatele Euroopa sotsialismivooludele ja nende kohandumisele Eestis. Martna on seejuures heaks näiteks poliitiliste ideede levitamisest ning tutvustamisest ja erinevate ideede ülevõtmisest ning sünteesimisest. Pärast 1905. aasta revolutsiooni elas ta pikka aega paguluses Soomes, Saksamaal, Austrias, Šveitsis, mistõttu oli ta isiklikult tuttav paljude sotsialistlike (juht)poliitikutega – näiteks Karl Kautskyga – ja oli kursis erinevate vasakpoolsete parteide põhimõtete ning ideedega. Seepärast vaadeldakse Martna suhestumist erinevate marksismi ja sotsialismi voolude ning Eesti poliitiliste ideede kontekstiga. Vene poliitilise mõttega ja Venemaa sisekubermangude poliitikute ideedega oli ta kaasaegsete sõnul halvemini kursis, sest ei osanud vene keelt.⁴ Vene ideoloogiaid tundiski Martna eeskätt saksakeelsete materjalide põhjal ning Karl Ast Rumori järgi põhines tema sotsialistlik ilmavaade ja arusaam just “saksa sotsiaaldemokraatia klassikalisel ideoloogial”,⁵ kuid lähem vaatlus näitab siiski Martna sümpaatiat enamlusele näiteks 1917. aasta lõpus. Hoolimata paguluses elamisest jäi Martna siiski tugevalt Eestiga seotuks, kuna tegeles välismaal aktiivselt Eestit puudutavate poliitiliste

² **Andresen**, “Mihkel Martna. Ühe poliitikainimese kujunemislugu [1930],” **Mihkel Martna**, *Oma kodu*, koostanud **Hando Runnel**, Eesti mõttelugu, 116 (Tartu: Ilmamaa, 2014), 14.

³ **Ants Piip**, “Mihkel Martna 70-aastane,” *Waba Maa*, 17. september 1930.

⁴ **August Rei**, *Mälestusi tormiselt teelt*, Eesti mälu, 2 (Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010), 197; **Eduard Reining**, “Mihkel Martna,” *Rünnak*, 7 (1930), 153.

⁵ **Karl Ast Rumor**, “Mõtteid ja märkmeid erandlikust isikust [1930],” *Maailma lõpus*, koostanud **Hando Runnel**, Eesti mõttelugu, 74 (Tartu: Ilmamaa, 2007), 379.

küsimustega ja avaldas artikleid Eesti ajakirjanduses, panustades nii Eesti poliitilisse ellu. Ta oli pidevalt sidemetes sotsiaaldemokraatliku organisatsiooniga Eestis, kuid otseselt ta partei tegemistes kaasa lüüa ei saanud.⁶ Hiljem pagulusest tagasi saabudes asuski Martna ka otsesesse poliitilisse võitlusse, kasutades paljuski paguluses omandatud teadmisi.

Magistritöö esimeseks peatükiks on lühike ja markeeriv ning järgnevatele peatükkidele vajalikkult tausta ja orientiire andev biograafiline ülevaade Martna tegevusest. Sellele järgneb peatükk, mis keskendub marksismi ja rahvusküsimuse suhetele Martna vaadetes. Ajaliselt pööratakse töös suuremat tähelepanu Esimesele maailmasõjale ning sellele järgnenud revolutsioonidele ja Eesti iseseisvumisele, kuna see tähendas kiireid ja suuri poliitilisi muutusi. See omakorda tähendas, et sündmuste osalised pidid oma tegevust intensiivistama, aktiivsemalt poliitikas kaasa lööma, rohkem kirjutama ning seepärast avalduvad selgemalt erinevad poliitilised hoiakud ja nende muutumine. Nii analüüsitaksegi Martna imperialismiteoreetilist käsitlust Esimesest maailmasõjast ja seejärel Eesti autonoomiat toetavat argumentatsiooni kui kombinatsiooni marksistlikest ja rahvuslikest argumentidest. Alapeatükis, mis käsitleb Martna soovi teha koostööd enamlastega, nähakse selle põhjustena lootust edendada tööliste huve, aga ka lootust edendada rahvuslikke eesmärgi. Iseseisvat Eestit käsitlev peatükk näitab Martna tugevat argumentatsiooni omariiklusele selle algusaajal, kuid teisalt ka hilisemat karmi kriitikat „kodanliku” ühiskonna ja riigi suunas.

Historiograafiast

Poliitikute ja ajaloolaste hinnangud Martnale on varieerunud seinast seinale ning paljuski on need olnud osa poliitilisest võitlusest. Eriti teravalt kritiseerisid Martnat tema kaasajal kommunistid-enamlased. Selles tiivas nimetati teda näiteks 1917. aasta sündmustega seoses „Inglise nuhiks”. Nagu tema parteid, nii kutsuti teda ka „sots(iaal)fašistiks”.⁷ Seda terminit kasutasid kommunistid alates 1922. aasta lõpust, Kominterni V kongressil pandi alus eraldi sotsiaalfašismi teooriale, mille järgi olid sotsiaaldemokraatia ja fašism, kuna kaitsevad olemasolevat korda, sama ühiskondliku funktsiooni kaks vahendit.⁸ Eesti Vabariigi rajamise ja 1924. aasta 1. detsembri ülestõusu kontekstis kutsusid kommunistid Martnat Juudaks⁹ ning hiljem ka „kodanluse proovireisijaks”.¹⁰ Terava kriitika peamiseks põhjuseks oli see, et Martna ei olnud otseselt Lenini ja bolševike

⁶ Andresen, Toom, 95.

⁷ “Suri Eesti sotsfaschistide juht M. Martna,” *Edasi (Leningrad)*, 30. mai 1934; N. Karotamm, “Laguneb,” *Edasi (Leningrad)*, 16. veebruar 1934.

⁸ Jaak Valge, *Punased. I* (Tallinn: Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut/Rahvusarhiiv, 2014), 58.

⁹ Viktor Kingissepp, *Võitlus Ameerika-Inglise imperialistide ja nende käsilaste vastu* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953), 74–78.

¹⁰ “Kodanluse proovireisija Mihkel Martna suri,” *Uus Ilm*, 12. juuni 1934.

revolutsioonilise suuna alatine toetaja ning asus alates 1918. aastast enamlaste asemel toetama iseseisvat Eestit ning tegi koostööd parempoolsete poliitiliste jõududega. Mitmetes küsimustes oli ta vaadetelt üsna lähedane Karl Kautskyle, kes oli aga pärast 1917. aasta Oktoobrirevolutsiooni Lenini peavaenlane, „renegaat”, Lenini sõnutsi „täielik taganeja marksismist”.¹¹

Sarnased hinnangud kõlavad edasi ka Nõukogude perioodi uurimustes. Näiteks Erich Kaup on hinnanud Martnat kui väikekodanlikku autorit, sotsiaaldemokraatide-menshevike esindajaks, kes vaikis maha bolševike ja menshevike vahelise võitluse ning „kodanluse tegelikud eesmärgid” 1917. aastal.¹² Kui Martna toetas 1917. aastal eesti tööliste eraldumist Venemaa Sotsiaaldemokraatlikust Töölisparteist ja iseseisva rahvusliku partei rajamist, siis see tähendas Kaupi arvates „Eesti tööliklassi internatsionaalse ühtsuse lõhkumist”.¹³ 1917. aasta tegevuse kohta kirjutab Kaup, et Martna kaldus oportunistide leeri¹⁴ ning oli hiljem „väikekodanlik oportunist-tsentrist”.¹⁵

Martna poliitiliste toetajate ja kaasvõitlejate seas hinnati teda aga kõrgelt, ülepaisutatult esitati kiidusõnu näiteks tema 70. juubelile pühendatud *Rahva Sõna* 17. septembri numbris 1930. aastal ning pärast tema surma 1934. aastal. Näiteks Martna matusekõnes on Aleksander Jõeäär kirjutanud, et Martna oli „sotsialismi vanaisa”, „marksistliku sotsialismi teerajaja Eestis”, kel oli „kangelaslik kannatus” ja kes tegi „ennastsalgavat ja ennastohverdavat tööd”.¹⁶ Soomerootsi sotsiaaldemokraat Karl Wiik kirjeldas teda kui meest, kel oli „soe proletaarne süda”.¹⁷ Ants Piip võrdles Martnat August Bebeliga, Eugene Debsi, Henry Hyndmanni ja Georgi Plehhanoviga.¹⁸ „Eesti Bebeliks” nimetas Martnat ka Hella Wuolijoki.¹⁹ Peeter Treiberg (Tarvel) on rõhutanud Martna tähtsust selle poolest, et ta oli esimene, kes hakkas erinevaid ühiskondlikke probleeme süstemaatiliselt ajaloolise materialismi raamistikus vaatlema ning vaatas ühiskondlikke küsimusi süstemaatiliselt „mingi suurema arenguaheliku lülina selle seaduspärastes seostes”.²⁰ Saksa okupatsiooni ajal 1941-1944 olid kõik Martna teosed keelatud.²¹

Üheks korduvaks motiiviks hinnangutes Martnale on tema kui õpetaja ja tutvustaja roll.

¹¹ **Vladimir Lenin**, *Proletaarne revolutsioon ja renegaat Kautsky* [1918] (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955).

¹² **Erich Kaup**, *Leninlikul võitlusteel: leninlike ideede levik ning võitlus tööliikumise ühtsuse eest Eestis Oktoobri-eelsel perioodil (1902-1917)* (Tallinn: Eesti Raamat, 1967), 21–22.

¹³ **Kaup**, 22.

¹⁴ **Kaup**, 113.

¹⁵ **Kaup**, 123.

¹⁶ **Aleksander Jõeäär**, „Järelehüüe Mihkel Martnale,” *Uus tee: marksistliku teooria ja praktika koguväljaanne* (Tallinn: E. Priks, 1934), 82.

¹⁷ **Karl Wiik**, „Martna ja Soome,” *Uus tee: marksistliku teooria ja praktika koguväljaanne* (Tallinn: E. Priks, 1934), 85.

¹⁸ **Ants Piip**, „Mihkel Martna välispoliitikuna,” *Rahva Sõna*, 17. september 1930, 9.

¹⁹ **Hella Wuolijoki**, *Koolitüdrukuna Tartus 1901-1904* (Tallinn: Eesti Raamat, 1995), 133.

²⁰ **Peeter Treiberg**, „Mihkel Martna kirjamehena,” *Rahva Sõna*, 17. september 1930, 12.

²¹ *Liste des aus den estländischen Volksbüchereien und Buchhandlungen zurückzustellenden Schriftums. Heft 1. Eesti raamatukauplustest ja avalikest raamatukogudest kõrvaldamisele kuuluva kirjanduse nimestik. Vihk 1* (Reval/Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, 1941), 6.

Taasiseseisvunud Eestis ilmunud käsitlustes on Martnat tituleeritud üheks sotsialismi alusepanijaks Eestis²², Lääne-Euroopa sotsialistliku mõtte vahendajaks.²³ Zetterberg on hinnanud Martnat kui Soome töölisliikumise rahvusvahelist kontaktihoidjat, Eesti olude tutvustajat Soomes ja vastupidi.²⁴ Vahendajaks, täpsemalt „õpetajaks” on pidanud Martnat ka Karl Kautsky, kes leidis, et Martna õpetas saksa sotsialistidele Eestit ja Soomet paremini mõistma.²⁵

Mihkel Martna kohta kirjutatust tuleks esile tõsta 1935. aastal ilmunud Martna väimehe²⁶ Nigol Andreseni ja Adalbert Johannes Toomi koostatud biograafilist ülevaadet,²⁷ mis annab küllaltki põhjaliku (seni kõige põhjalikuma) ülevaate Martna elust ning tegevusest, on osaliselt varustatud viidetega Martna kirjatöödele ja muule asjakohasele kirjandusele. Eriti hinnatavad on viited Martna pagulasaastail Saksa, Soome ja Šveitsi ajakirjanduses ilmunud kirjatöödele ning erinevate kontaktide väljatoomine. Autorid aga möönavad teose alguses, et see käsitlus ei ole piisavalt ammendav ning et ulatuslikuma käsitluse koostamise ees on hulganisti takistusi.²⁸ Teos kannab ka Andreseni kui põhiautori marksistliku ideoloogia tugevat pitsrit, mitmed Martnat puudutavad küsimused on teoses käsitlemata jäetud.²⁹ Andreseni poliitilised vaated olid tõenäoliselt palju mõjutatud Martnast.³⁰ Nigol Andresenilt pärineb veel teinegi ülevaade, mis on ülevaatlikum, vähem põhjalik kui eelnev ja on mõeldud eeskätt noortele.³¹ Temalt pärineb ka mitmeid artikleid Martnast.³² Kõige värskem terviklik ülevaade Martnast pärineb Olaf Kuulilt³³, kuid tegemist on eelnevate Martnat käsitlevate teoste kompilatsiooniga ning otseselt midagi uut ei lisata, uusi materjale käibesse ei tooda ning puuduvad ka viited kasutatud materjalidele. Üks värskemaid Martnat puudutavaid uurimusi keskendub Martna mälestusteraamatule „Külast” ning vaatleb seda võrdluses August Hanko mälestustega.³⁴

Poliitilistest ideedest Eestis 20. sajandi algul on arvukaid ülevaated kirjutanud Toomas Karjahärm ja

²² **Toomas Karjahärm, Väino Sirk**, *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed, 1850-1917* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997), 238.

²³ **Toomas Karjahärm, Väino Sirk**, *Vaim ja võim: Eesti haritlaskond 1917-1940* (Tallinn: Argo, 2001), 219.

²⁴ **Seppo Zetterberg**, *Kultuurisillad ja revolutsioonituuled: Helsingi eesti kogukond 20. sajandi alguses* (Tallinn: Tänapäev, 2013), 247.

²⁵ **Karl Kautsky**, “Sünnipäew mustade äiksepilwede all,” *Rahwa Sõna*, 17. september 1930, 2.

²⁶ Nigol Andresen abiellus 1927. aastal Mihkel Martna tütre Eva Martnaga (1901-1986).

²⁷ **Andresen, Toom**, *Mihkel Martna: 1860-1934*.

²⁸ **Andresen, Toom**, 23.

²⁹ **Andresen, Toom**, nt: 22–23.

³⁰ **Valge**, *Punased. I*, 281-282.

³¹ **Nigol Andresen**, *Mihkel Martna: eesti sotsialistliku liikumise isa*, Eesti rahvuslikud suurmehed : elulooline kirjustik noorsoole. 2. sari, nr. 11 (Tallinn: Koolikooperatiiv, 1936).

³² **Orvisto [=N. Andresen]**. “Martna poliitilisi otsinguid. Revolutsiooniline marksism võidab sotsiaalpatriotismi,” *Rünnak*, 7 (1930), 158–161; **Nigol Andresen**, “Mihkel Martna. Ühe poliitikainimese kujunemislugu [1930]”.

³³ **Olaf Kuuli**, *Mihkel Martna: Eesti vasakpoolse sotsiaaldemokraatia teerajaja = Mihkel Martna: Wegbereiter der Sozialdemokratie in Estland* (Tallinn: Mihkel Martna Fond, 2007).

³⁴ **Toomas Korka**, *Mälestused maaelust ja moderniseerumisest: kaks eesti varajast autoetnograafiat. Magisträtöö* (Tartu Ülikool, Kultuuriteaduste ja kunstide instituut, Etnoloogia osakond, 2013)

<http://dSPACE.utlib.ee/dSPACE/bitstream/handle/10062/30914/Korka_Toomas_2013_MA.pdf>.

Väino Sirk. Käesoleva töö seisukohalt võib olulisimaks pidada monograafiat “Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed. 1850-1918”³⁵, mis annab teemast mitmekülgse ülevaate, aga kuna tegemist on monograafiaga, mis hõlmab küllaltki laia teemaderingi, on nende teemade käsitus, näiteks poliitilised ideed ja sealhulgas vasakpoolsed ideed, pigem ülevaatlik kui põhjalik. Kitsamalt sotsialiste ja kommuniste Eestis on uurinud Olaf Kuuli³⁶, keskendudes arhiiviallikatele tuginevas käsitluses eeskätt vasakpoolsetele parteidele. Võrdlemisi ühekülgset ning tugevalt ideoloogiliselt, kuid siiski üsna põhjalikult on laialdasele allikabaasile tuginedes vasakpoolsete ideede levikut ning tööliikumist käsitlenud Erich Kaup, keskendudes leninlikele ideedele.³⁷ Üsna kitsast ajavahemikku, kuid Eesti poliitilise ajaloo seisukohalt siiski äärmiselt olulisi aastaid 1917-1920 ning erinevaid Eesti poliitilisi parteisid sel ajal on mitmekülgse alusmaterjali põhjal käsitlenud Mati Graf.³⁸ Käesoleva töö seisukohalt võib tema töödest veel esile tõsta monograafia Eesti rahvusriigi ideelistest alustest.³⁹ Kõige värskem uurimus eesti vasakpoolsetest pärineb Jaak Valge sulest, keskendub peaaesjalikult hilisematele nn juunivalitsuse liikmetele Nigol Andresenile, Johannes Vares-Barbarusele ja Johannes Semperile ning põhineb väga laial allikabaasil (arhiivimaterjalid, mälestused, ajakirjandus, kirjanduslikud tööd jne).⁴⁰

Senistes käsitlustes – tulenevalt monograafiate-uurimuste iseloomust – on Martnat pigem markeeritud, Eesti sotsialistliku mõtte puhul sedastatud, missuguseid autoreid tunti ja loeti.⁴¹ Veidi süvendatumalt on Eesti seoseid Vene ja osalt ka Saksa sotsialistide ideedega avatud viimasel ajal näiteks Eesti vabariigi sünni valguses,⁴² kuid üldiselt on siiski täpsemad seosed avamata. Näiteks jääb uurimustes kõlama sedastus Kautsky mõjust, kuid avamata, missugune see täpsemalt oli. Seepärast püütakse käesolevas töös avada veidi sügavamalt Martnale seotust erinevate sotsialismi suundadega ning tema ideede kujunemise tausta.

Sotsiaaldemokraatlikke, sotsialistlikke ja marksistlikke liikumisi ning poliitilisi ideid on inglise, saksa, prantsuse vene jt keeltes uuritud niivõrd palju, et ammendavalt seda lühikese historiograafilises ülevaates käsitleda ei ole võimalik, seepärast markeeritakse mõningaid käesoleva töö seisukohalt olulisemaid teoseid.

Mahuka üldistava ülevaate 20. sajandi Euroopa sotsialismist, mis keskendub eeskätt sotsialistlikule

³⁵ **Karjahärm, Sirk**, *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed, 1850-1917*.

³⁶ **Olaf Kuuli**, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917-1991* (Tallinn: O. Kuuli, 1999).

³⁷ **Kaup**, *Leninlikul võitlusteel*.

³⁸ **Mati Graf**, *Poliitilised parteid Eestis, 1917-1920* (Tallinn: Eesti Raamat, 1982).

³⁹ **Mati Graf**, *Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini* (Tallinn, 1993).

⁴⁰ **Valge**, *Punased. I*.

⁴¹ Nt **Karjahärm, Sirk**, *Vaim ja võim*, 219.

⁴² Vt nt artikleid värskest kogumikust, mis keskendub iseseisvusmanifestile: **Jaan Undusk**, “Iseseisvusmanifesti intertekstuaalsus,” *Iseseisvusmanifest. Artikleid, dokumente, mälestusi*, toimetanud **Tõnu Tannberg, Ago Pajur** (Tartu: Rahvusarhiiv, 2014), 19–52. **Hent Kalmo**, “Enesemääramise saatustund,” *Iseseisvusmanifest. Artikleid, dokumente, mälestusi*, toimetanud **Tõnu Tannberg, Ago Pajur** (Tartu: Rahvusarhiiv, 2014), 163–234;

liikumisele, mitte niivõrd ideedele, on kirjutanud kultuuriajaloolane Donald Sassoon.⁴³ Teose põhiohk jääb ajale pärast Teist maailmasõda. Vastavate ajaperioodide ideedeajaloo uurimisseisu on põhjalikult kaardistanud ning ammendavalt edasi andnud mahukas kollektiivselt kirjutatud seeria „The Cambridge History of Political Thought” ning käesoleva töö jaoks on olulisimad 19.⁴⁴ ja 20.⁴⁵ sajandit käsitlevad köited, täpsemalt nende marksismi käsitlevad peatükid. Ühe mahukaima ülevaate (7 köidet) sotsialistlikust poliitilisest mõttest on kirjutanud 1950.-1960. aastatel George Douglas Howard Cole⁴⁶, kes oli ise libertaarne sotsialist. Sarnase marksistlikku poliitilist mõtet käsitleva mahuka kolmeköitelise käsitluse avaldas 1976. aastal algselt poola keeles Pariisis („Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład”) Leszek Kołakowski, mis tõlgiti peagi ka inglise keelde.⁴⁷ Kołakowski oli varem olnud veendunud marksist-humanist, kuid alustas teose kirjutamist pärast vallandamist vaadete tõttu Varssavi Ülikoolist ning töötas sel ajal All Souls College's Oxfordis. Tema eesmärk oli vaadelda marksistliku doktriini genealoogiat Nõukogude Liidu totalitarismi perspektiivist ning tulemuseks on tugevalt hinnanguline ajalooline ülevaade, eriti alates 1917. aastast domineerib tugev negatiivne hinnang Nõukogude Venemaa/Nõukogude Liidu juhtpoliitike ideoloogiale.

Üheks keskseks tegelaseks Saksa sotsiaaldemokraatias pärast Marxi ja Engelsit oli Karl Kautsky, kes mõjutas palju ka Martnat. Kautskyst on kirjutatud mitmeid intellektuaalseid biograafiaid, näiteks esialgu itaalia keeles 1976. avaldatud Massimo Luigi Salvadori monograafia „Kautsky e la rivoluzione socialista 1880-1938”, mis tõlgiti hiljem ka saksa ja inglise keelde.⁴⁸ Salvadori vaatleb sotsialismi ja demokraatia vahekorda Kautsky kirjutistes, annab ajaloolis-kontekstuaalse analüüsi Kautsky vaadetest Saksa Sotsiaaldemokraatliku Partei raames ning võrdleb Kautskyt Max Weberiga.⁴⁹ Kautskyt käsitleva intellektuaalse biograafia, mis vaatleb Kautsky marksismi ja seda kujundanud tegureid, on kirjutanud ka Gary P. Steenson.⁵⁰ Saksa Demokraatliku Vabariigi langemise järel, kus esiplaanil oli olnud marksismi leninlik suund, kirjutas Kautskyst materialistlikul alusel ideedeajaloolise ülevaate Beate Häupel, argumenteerides, et Kautsky püüdis

⁴³ **Donald Sassoon**, *One Hundred Years of Socialism: the West European Left in the Twentieth Century*, New ed (London ; New York: I.B. Tauris, 2010).

⁴⁴ *The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought*, **Gareth Stedman Jones, Gregory Claeys**, eds., The Cambridge History of Political Thought, (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

⁴⁵ *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, **Terence Ball, Richard Paul Bellamy**, eds., The Cambridge History of Political Thought (Cambridge: Cambridge University Press, 2005). Töös viidatakse edaspidi nende koguteoste üksikutele artiklitele.

⁴⁶ **G. D. H Cole**, *A History of Socialist Thought*. Vol I-V (London; New York: Macmillan; St. Martin's Press, 1958).

⁴⁷ **Leszek Kołakowski**, *The Main Currents of Marxism* (New York, London: Norton, 2005).

⁴⁸ **Massimo L. Salvadori**, *Karl Kautsky and the Socialist Revolution, 1880-1938* (London: NLB, 1979).

⁴⁹ **Salvadori**. 11–14.

⁵⁰ **Gary P. Steenson**, *Karl Kautsky, 1854-1938: Marxism in the Classical Years* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1991).

kombineerida liberalismi ja marksismi.⁵¹ Sarnases muutunud poliitilises kontekstis uuris Moira Donald Kautsky ning vene marksismi omavahelisi seoseid.⁵²

Allikad

Uurimaks sotsialismivoolude kohandumist Eestis, pidades silmas poliitilise võitluse konteksti tähtsust, on töö peamisteks allikateks ajakirjanduses avaldatud Martna tööd, brošüürid, raamatud – kõik see, millega ta osales avalikus poliitilises tegevuses. Tema kirjutatud ja avaldatud tekstide hulk on suur, nende seas on näiteks rahvaalgustuslikud ja sotsialismi tutvustavad tekstid ning tõlked, aga ka põhjalikumad käsitlused ja vaateid tutvustavad tekstid. Tema kirjatööd hõlmavad ulatuslikku ajavahemikku: üks tema esimesi tekste ilmus 1882. aastal Jaak Järve toimetatud väljaandes Wirulane ning oli Ferdinand Lassalle'i ja prantsuse utopistlike sotsialistide vaimus ülevaade tööliste organiseerumisest.⁵³ Tema viimaseks trükis avaldatud kirjutiseks võib pidada 1933.-1934. aastal väljaandes Tööliste Hääl ilmunud ülevaadet tööpuudusest.⁵⁴ Seega mahuvad tema kirjatööd rohkem kui 50 aastat hõlmavasse ajavahemikku. On selge, et sellise ajavahemiku jooksul ilmunud tekstid ei sisalda ühtset ja kompaktset ranget ideoloogiat, kuna tema vaated aja jooksul teisesid. Lai on ka tema kirjutiste teemadering, hõlmates sotsiaalolusid (nt korteriolud, tööpuudus), rahvuslikku liikumist, 1905. aasta revolutsiooni, Saksamaad, Soomet, naisküsimust, kunsti, kirjandust, ilukirjanduslikke katsetusi jne.

Martna kirjutiste hulk on väga suur ning laiali pihustatud väga paljude erinevate väljaannete vahel, hõlmates ka mitmeid erinevaid keeleruume (vt nimekirja väljaannetest, kus ta avaldas, lk 22). Kuna ei ole Martna kirjutiste terviklikku bibliograafiat – nagu sedastas Peeter Treiberg (Tarvel) juba 1930. aastal⁵⁵ – ning kuna ka senistes uurimustes on viiteid Martna tekstidele napilt, tähendab Martna vaadete uurimine suuresti tema tekstide väljaselgitamist ja -otsimist. Väga palju viiteid töö seisukohast väärtuslikele tekstidele on aidanud leida Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogu Bibliograafiaosakonna isikukartoteek. Mainida tuleks ka seda, et suur osa Martna tekstest, eriti pagulasaastate tekstid, on ajakirjandusliku iseloomuga ülevaated Euroopas toimuvast või kohandatud/tõlgitud saksa ajalehtede tekstid Eesti publikule või Eesti, Soome või Venemaa olusid

⁵¹ **Beate Häupel**, *Karl Kautsky, seine Auffassungen zur politischen Demokratie : eine ideengeschichtliche Betrachtung unter besonderer Berücksichtigung seines Modells der politischen Institutionen* (Frankfurt am Main; New York: PLang, 1993), eriti 39–40.

⁵² **Moira Donald**, *Marxism and Revolution: Karl Kautsky and the Russian Marxists, 1900-1924* (New Haven, CT: Yale University Press, 1993).

⁵³ **Andresen, Toom**, 33.

⁵⁴ **Mihkel Martna**, “Tööpuudusest ja selle laastavatest tagajärgedest,” *Tööliste Hääl*, 11, 12 (1933); 3,4,5 (1934); **Andresen, Toom**, 134.

⁵⁵ **Treiberg**, 12.

tutvustavad tekstid saksakeelsele publikule. Raskusi valmistab ka tõsiasi, et Martna kirjutas suure osa, eriti poliitiliselt tundlikumaid tekste, pseudonüümide all või ajakirjanduses ilma autori nimeta. Martna pseudonüüme on Eesti biograafilise andmebaasi ISIK põhjal kokku 45.⁵⁶ Uurimisainese võrdlemiseks, kontekstualiseerimiseks ning paremaks mõistmiseks kasutatakse ka teisi kaasaegseid tekste teistelt eesti vasakpoolsetelt poliitikutelt, aga ka liberaalidelt, ning Saksa ja Vene poliitikutelt. Mõnedes küsimustes pakub olulist lisamaterjali arhiivides leiduv materjal. Samas suure osa varasemast kirjavahetusest põletas Martna abikaasa Olga Martna pärast Mihkel Martna pagulusse siirdumist, lootes, et läbiotsimiste käigus midagi ei leita.⁵⁷ Olulist kirjavahetust ning käsikirju Martna tegevusest leidub Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, üksikud kirjad on leitavad ka Ajalooarhiivis. Kõige rohkem materjali Martna kohta leidub Riigiarhiivis, kuid peamiselt on see võrdlemisi kitsast ajavahemikku (iseseisvumine ja diplomaatiline tegevus) puudutav aines. Kuna Martna oli aktiivne ka rahvusvaheliselt, leidub teda puudutavat materjali ka välisarhiivides. Üksikuid materjale leidub näiteks Amsterdamis asuvas Rahvusvaheliste Sotsiaalajaloo Instituudi arhiivis (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis), seda Karl Kautsky ning Teise Internatsionaali kogudes. Küllap leidub materjale ka paljudes teistes välisarhiivides (Soome, Šveits, Saksamaa, Venemaa jt), kuid selle täpsem väljaselgitamine ning läbitöötamine eeldab juba suuremat aja- ja ressursimahukat tööd.

Kõige värskem Martnat puudutav (allika)publikatsioon on 2014. aastal „Eesti mõtteloo” sarjas ilmunud Hando Runneli koostatud 42 teksti aastatest 1900-1932 sisaldav kogumik, milles on eessõna rollis üks Nigol Andreseni kirjutis Martnast.⁵⁸ Mõned katkendid Martna raamatust „Estland, die Esten und die estnische Frage” ja muudest kirjutistest ning paar tema kirja on publitseeritud Max Schweizeri koostatud Eesti ja Šveitsi suhteid käsitlevas antoloogias.⁵⁹

⁵⁶ “Martna, Mihkel,” *Eesti biograafilise andmebaas ISIK* <<http://galerii.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=2136>>.

⁵⁷ **Andresen**, “Mihkel Martna. Ühe poliitikainimese kujunemislugu [1930],” 11.

⁵⁸ **Mihkel Martna**, *Oma kodu*, koostanud **Hando Runnel**, Eesti mõttelugu, 116 (Tartu: Ilmamaa, 2014). Täpsuse ning parema ülevaate andmise huvides viidatakse käesolevas töös kogumiku üksiktekstidele (mitte kogumikule), nurksulgudesse on lisatud tekstide algsed ilmumisaastad. Vt ka retsensioone: **Olaf Mertelsmann**, „Mihkel Martna, sotsialist, publitsist ja Eesti patrioot”, *Sirp*, 3. oktoober 2014 <<http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/mihkel-martna-sotsialist-publitsist-ja-eesti-patrioot/>>; **Simo Runnel**, „Arvustus: Sotsialism, rahvuslus ja internatsionalism”, *Akadeemia*, 9 (2014), 1700-1705.

⁵⁹ *Zwischen Tallinn und Zürich: schweizerisch-estnisches Lesebuch*, toimetanud **Max Schweizer**, Swiss Baltic Net: Reihe schweizerisch-baltische Beziehungen, 4 (Zürich: Werd-Verlag, 2002), 20–23, 146–156, 157–162, 170–174, 225–230, 401–408.

Metodoloogias

Martna oli nii poliitiline ideoloog ja teoreetik kui ka aktiivne poliitik. Need rollid on tihedasti läbi põimunud ja nii ongi tema puhul tegemist isikuga, kelles said kokku nii abstraktne ideologiseerimine kui praktiline poliitiline tegutsemine ja ideede rakendamine.⁶⁰ Seepärast on metodoloogilise raamistikuna käesolevat tööd inspireerinud nn Cambridge'i koolkond. Quentin Skinner on kirjutanud, et (poliitilised) ideed ei ole mitte pelgalt väited maailma kohta, vaid on osa poliitilisest võitlusest, relvad ja vahendid ideoloogilises debatis, legitimatsioonis, poliitiliste tekstidega soovitakse midagi saavutada.⁶¹ Seepärast pööratakse tähelepanu tekstide kirjutamise aja intellektuaalse(te)le konteksti(de)le: kelle vastu või poolt võis olla tekst, missugused ideed ringlesid veel samal ajal, kes mõjutas autorit ja miks (ja vastupidi). Samuti pööratakse tähelepanu tekstide kaasaja poliitilisele kontekstile: missuguste poliitiliste sündmuste mõjul ideid väljendati ja kuidas need seostusid poliitilise praktikaga.⁶² Mõiste „kontekst” on samas komplitseeritud ning võib argumenteerida, et lõpmatu hulk kontekstuaalseid tegureid alates materiaalistest keskkonnateguritest ning lõpetades psühholoogiaga mängivad mingi küsimuse juures rolli. Samas paratamatult ei ole võimalik kõigele keskenduda ning antud magistritöös vaadeldakse lisaks kesksetele tekstidele endile võimalikult palju teisi kaasnevaid tegureid ja tekste – kuigi adudes, et valim on piiratud.⁶³

Kuna uuritava aja marksistlikud ja Martna ideed võivad tunduvad tänapäeval liiga radikaalsed või lihtsustavad, siis tulekski neid vaadelda oma aja kontekstis. Seepärast püütakse käesolevas magistritöös Jan-Werner Müllerile tuginevalt lisaks Martna ideedele püüda mõtestada seda, miks ja kuidas mingisugused ideed mõjusid atraktiivselt nii autoritele kui nende järgijatele.⁶⁴

Sotsialistlike ideede levikut Eestis püütakse vaadelda mitte ainult Eestile keskendudes, vaid osana laiemast ideederinglusest erinevates keele- ja kultuuriruumides, ideedevahetusena (mis oli Eesti puhul pigem ühesuunaline).⁶⁵ Teema spetsiifikat silmas pidades on „rahvusvaheline” mõõde geograafiliselt eeskätt Euroopa dimensioon (Kesk-Euroopa ja Venemaa marksismivoolud). Teisalt

⁶⁰ Vrdl: **Jan-Werner Müller**, *Contesting democracy: political ideas in twentieth-century Europe* (New Haven; London: Yale University Press, 2011), 3.

⁶¹ **Quentin Skinner**, *Visions of Politics: Volume I: Regarding Method* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), vt nt: 9, 82, 146–151, 177.

⁶² Vt ka **Jan-Werner Müller**, „European Intellectual History as Contemporary History,” *Journal of Contemporary History*, 46 (3) (2011), 582jj.

⁶³ „Konteksti” kriitikat vt näiteks: **Andrew Vincent**, *The Nature of Political Theory* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 46. Vincent argumenteerib, et kontekst ei ole reaalne, vaid pigem sotsioloogiline abstraktsioon. Samuti kahtleb ta selles, kas mingist ajaloolisest kontekstist saab üldse täielikku ülevaadet esitada. Vt ka **Müller**, „European Intellectual History as Contemporary History,” 583.

⁶⁴ **Müller**, „European Intellectual History as Contemporary History,” 587–588.

⁶⁵ Vt nt sotsioloogilist teoretiseeringut ideede rahvusvahelisest ringlusest: **Pierre Bourdieu**, „Les conditions sociales de la circulation internationale des idées,” *Actes de la recherche en sciences sociales*, 145 (2002), 3–8.

tuleb sedastada, et mõningate küsimuste puhul on „rahvuslik” ja „rahvusvaheline” või „Euroopa” (aga ka Venemaa) tasand omavahel tihedasti läbipõimunud ning neid ei ole võimalik üksteisest eraldada. „Rahvusvahelist” lähenemist võib pidada sobivaks just sotsialistlike ideede uurimisel, kuna ühelt poolt oli marksistlik teksti- ja ideedekorpus oma põhialustelt (ajalooline materialism, klassivõitlus) sarnane, kuid võttis erinevates kultuuriruumides, eriti Ida-Euroopas, erinevaid vorme. Ning teisalt pakub Martna ise selliseks lähenemiseks head materjali, kuna olulise osa oma elust elas ta paguluses, olles erinevate intellektuaalsete mõjude väljas ning olles teisalt ise ideede levitajaks eesti keeleruumi, aga ka erinevate riikide olude tutvustajaks saksakeelses ja soomekeelses ruumis.

Ideede leviku, nende adapteerumise ning vastuvõtu analüüsimiseks on uurimus fokuseeritud Mihkel Martnale ja seega on käesolev töö ka Mihkel Martna intellektuaalne biograafia, kuigi ei käsitle teda tervikuna, vaid keskendub mõnedele küsimustele tema poliitilis-intellektuaalses tegevuses. Keskendumine ühele isikule võimaldab just isiklike kontaktide, biograafia ning tekstide põhjal uurida tema ideede rahvuslikku ja rahvusvahelist tausta ning visandada selle põhjal intellektuaalne biograafia, mis on justkui *case-study* ideede levikust konkreetses ajaloolises kontekstis.⁶⁶

⁶⁶ Intellektuaalse biograafia olulisusest ja problemaatikast ideedeajaloo uurimisel vt nt: **Malachi Hacohen**, “Rediscovering Intellectual Biography—and its Limits,” *History of Political Economy*, 39 (2007), 9–10, 22–27.

1. BIOGRAAFILINE SKITS⁶⁷

Mihkel Martna sündis 17. (5.) septembril 1860 Läänemaal Mihkli kihelkonnas, Paimpere (Paimvere) külas, Mardase talus üsna vaestesse oludesse. Tema vanemateks olid Jüri ja Triinu Martna ning ta oli neljas poeg, kuues laps – kokku oli vanematel lapsi 11. Läänemaa oli tollal üks vaesemaid ja mahajäänuid piirkondi. Martna on 1923. aastal meenutanud, et kõik, mis isa talle pärandas, oli „äärmine vaesus, hall, läbipaistmatu teadmatus, abitu olek kõiges” ning kõige selle pärlina rahulolematus, mille üle Martna uhkust tundis.⁶⁸ 15-aastasena lahkus ta oma isa talust, siirdudes Pärnusse, kus kaupmehe juures töötas ta vanem vend Hendrik. Pärnus tegi noor Martna juhutöid (pagari, kärneri, kaupmeeste jt juures). Aastal 1878 siirdus Martna Tallinnasse ning hakkas Mihkel Tomsoni, oma hilisema äia juures maalrina tööle. Et omandada põhjalikumad erialaoskused, asus Martna õppima Tallinnas elava riigisakslase maalri Franz Cayé juurde. Kuna Tallinnas oli majanduskasvu aeg, ehitati palju ja seepärast oli kerge leida teenistust. 1885. aastal asus Martna maalrisellina tööle Tartusse, 1891. aastal omandas ta meistritunnistuse.

Martna omandas head erialased oskused, vilumuse ning tema kui kallimat sorti meistri teenuseid kasutasid näiteks Otto von Seidlitz, Leo von Liphart, krahv Ernst Manteuffel, paruness Sophie Nolcken.⁶⁹ 1902. aastani elas Martna Tartus, kuid töö tellijad, kelleks olid enamasti jõukamad kodanikud ja meistrid, hakkasid temast ajapikku eemale hoidma, sest Martna valiti eestlaste poolt linnavolikokku. Lisaks ei meeldinud neile Martna sotsialistlikud vaated, lävimine mässumeelsete üliõpilastega. Martna saavutas samas võrdlemisi hea majandusliku kindlustatuse, omandas talu, mille ta vahetas hiljem Tartus Vene tänaval asunud maja vastu, kus oli 3 äri, restoran ja võõrastemaja.

Suuresti just vähenevate tellimuste tõttu siirdus Martna 1903. aasta alguses Tallinnasse ning ostis Konstantin Pätsi nõuandel trükikoja, kus trükiti Teatajat. Martnate perekond elas samas hoones, kus oli trükikoda ning toimetuski, nii oli pere igapäevaelu tihedalt toimetusega läbi põimunud. Hiljem, 1906. aastal, mil Martna juba paguluses oli, müüs Martna abikaasa trükikoja maha, et tulu eest elada. Volikiri, mille Martna selleks jaoks Berliinist saatis, olevat koostatud Karl Liebkehti advokaadibüroos.⁷⁰

Martna formaalne haridus piirdus 5 talve Paimpere külakooliga, mida ta alustas 8-aastaselt. Lugemise olevat Martna 5-aastaselt ema käest selgeks saanud. Linnas olles hakkas ta palju lugema,

⁶⁷ Peamine allikas Martna eluloo kohta: EKM EKLA f.172, m. 10: 10, Martna, M. Elulugu, 17. l, vajadusel on täpsemad viited.

⁶⁸ **Mihkel Martna**, “Meie esiisade pärandus. Pilk Eesti ajaloosse,” *Agu*, 6. aprill 1923, 425.

⁶⁹ **Andresen Toom**, 39.

⁷⁰ EKM EKLA f. 172, m. 10: 10, L3.

esialgu eeskätt ilukirjandust, hiljem omandas ta Cayé juures saksa keele ja hakkas tutvuma saksakeelse kirjandusega. Tallinnas lävis Martna Wirulase toimetaja Jaak Järvega, kelle rikkaliku saksakeelse raamatukoguga ta tutvus. Peamised teemad, millest ta huvitus, olid kirikut ja usku arvustavad tööd, loodusteadused, nn vabamõtteline kirjandus.

Jaak Järve ümber oli koondunud sotsiaaldemokraatlik ringkond, millega suhtles ka Martna. Teiste seas oli seal ka Aleksander Burland, kes oli Saksamaa Sotsiaaldemokraatliku Partei liige. Burlandilt laenutas Martna esimest korda Marxi „Kapitali” I köite ning Pierre-Joseph Proudhoni teose „Õigluse küsimus revolutsioonis ning kirikluses”, mille mõistmine oli talle siis keeruline, kuna saksa keel ei olnud veel piisavalt hea.⁷¹ Ta suhtles ka Toomas Jaanwerkiga, kes tutvustas talle Lui Büchnerit, Jacob Moleschotti, Karl Vogti.

Tartus elades osales Martna Tartu Saksa Käsitöölise Seltsi tegemistes, mis tegeles lisaks erialateemadele ka kultuuri- ja haridusküsimustega, korraldades populaarteaduslikke ettelugemisi, millest Martna osa võttis. 1886. aastal kuulus Martna Tartu Ülikooli rahvalikke loenguid, huvitades eeskätt kolme õppejõu loengutest: kunstiajaloo professor Georg Loeschke, zooloogia professor Julius von Kennel ning Alexander von Oettingen, kes pidas loenguid moraalist ja statistikast.⁷² Lühikeseks ajaks õnnestus Martnal ja teistel sotsialistidel võtta üle Vanemuise Seltsi juhtimine, kuid vasakpoolsed ei olnud seal siiski ülekaalus. 1898. aastal asutasid sotsialistlikud tegelased jalgrattaseltsi Taara, mille juhatusse kuulus ka Martna.⁷³

1884. aastal abiellus Martna Olga Tomsoniga. Neil sündis 6 last. Franzisca (hiljem Dabkowska) Martna oli abiks Teataja väljaandmisel, töötas õpetajana, õppis Pariisis ning tema juures peatus paguluses olles lühikest aega ka Mihkel Martna. Tütar Viktooria (Triik-Konik) Martna õppis Helsingis, oli elukutselt hambaarst ja abiellus kunstniku Nikolai Triigi ja hiljem arsti-poliitiku Konstantin Konikuga. Tütar Eva abiellus Nigol Andreseniga. Tütar Lucie Martna-Nipman võttis osa 1905. aasta revolutsioonist, õppis Tartus professor Rostovtsevi eraülikoolis loodusteadust, oli üks Eesti Naisüliõpilaste Seltsi asutajaid ning tõlkis eesti keelde ilukirjandust.⁷⁴ Poeg Hans oli advokaat ning poliitikuna Asutava Kogu ja I Riigikogu liige. Mihkel Martna abikaasa Olga suri 1920. aastal.⁷⁵ Martnat on palju võrreldud August Bebeliga. Biograafilises mõttes on nad tõesti mõneti sarnased. Bebel kaotas noorelt oma vanemad, töötas treialina ning formaalset hariduslikku tausta tal ei olnud.

⁷¹ EKM EKLA f. 172, m. 10: 10, L4; **Mihkel Martna**, “Eesti sotsialistliku liikumise koidikul [1930],” *Oma kodu*, koostanud **Hando Runnel** Eesti mõttelugu, 116 (Tartu: Ilmamaa, 2014), 420.

⁷² EKM EKLA f. 193, m. 25: 19, Martna, Mihkel, L3/23; EKM EKLA f. 172, m. 10: 10, L5.

⁷³ **Kuuli**, *Mihkel Martna*, 6.

⁷⁴ Luciet on peetud mitmete Tammsaare kirjandustegelaste prototüübiks, vt: **Maarja Vaino**, “Anton Petrovitš ja sfääride muusika,” *Keel ja Kirjandus*, 7 (2010), 511.

⁷⁵ Perekonna kohta vt Lucie Nipmani ja Franzisca Dabkowska mälestusi: *Mälestusi A. H. Tammsaarest*, koostanud **E. Teder** (Tallinn: Eesti Raamat, 1978), 101-107, 108-113.

Samas tänu oma vaimsele võimekusele, vaimsetele huvidele ning suurele töökusele tõusis ta Saksa sotsiaaldemokraatide liidriks.⁷⁶ Bebelist avaldas Martna ka arvukalt kirjutisi.⁷⁷

Tartus suhtles Martna vasakpoolsete eesti ja läti tudengitega, kes käisid tema külalistemajas koosviibimistel, teeõhtutel, kus arutati poliitilisi küsimusi.⁷⁸ Teiste seas tutvus ta näiteks Aleksander Daugega, kellest sai 1923. aastal Läti haridusminister, Pauls Kalniņšiga, kes oli hiljem Läti parlamendi esimees. Eesti tudengitest kuulusid ta suhtlusringi Johannes Leopold Jürgens, Andres Alver, Richard Aavakivi. Paljudele laenas ta oma raamatukogust sotsialistlikku kirjandust.⁷⁹ Oluline kontakt oli ülikooli peenmehaanik sakslane Albert Müller, kellele saadeti Saksamaalt (Offenbachist) sotsiaaldemokraatlikku ajalehte Die Neue Zeit. Väljaanne oli tsensuuri tõttu keelatud, kuid Mülleril olevat olnud saatjaga kokkulepe, et ajakirja kaas ära rebitakse ja sisu teise lehe ristpaela all postitatakse.⁸⁰ Seda väljaannet vahendas ta teistele, sealhulgas Martnale. Üheks Martna ja tema ringkonna poliitiliseks oponendiks oli Postimehe peatoimetaja Jaan Tõnisson, kes ajalehes ja avalikes kõnedes oma kriitikat väljendas.⁸¹ Teine oluline kriitik oli Villem Reiman, kritiseerides Martna keskendumist sotsiaaloludele ja mitte näiteks rahvusküsimustele ja rahvapärимuse kogumisele.⁸²

Tallinnas elades võttis Martna osa Mihhail Kalinini organiseeritud põrandaaluseste sotsialistlike ringide tegevusest.⁸³ Koos Peeter Speegiga asutas Martna Tartus ajalehe Uudised, sinna tegi Martna hulgaliselt kaastööd. Uudised oli sajandi alguses üheks olulisemaks vasakpoolseks väljaandeks Eestis ning esindas nn föderalistlikku sotsialismi: tähtsustati rahvusküsimust ning Venemaa ümberkorraldamist föderaalprintsipi põhimõttel.⁸⁴ Hiljem tekkis Martna ja Speegi vahel konflikt ning Martna siirdus Tallinna. Tallinnas oli Martna suhtlusringkond üsna lai, ta suhtles Teataja toimetuse liikmete ja teiste kaastöölistega, perekonnasõbraks oli paljude seas näiteks Anton Hansen Tammsaare. 1905. aasta revolutsiooni ajal osales Martna aktiivselt poliitilises tegevuses,

⁷⁶ **Vernon Lidtke**, "German socialism and social democracy 1860–1900," *The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought*, toimetanud **Gareth Stedman Jones**, **Gregory Claeys** (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 789.

⁷⁷ **Mihkel Martna**, "August Bebeli elust," *Päewaleht*, 29. jaanuar, 12., 16., veebruar 1910; **Mihkel Martna**, "August Bebeli 'Naesterahwas ja sotsialismus,'" *Rahwa Päewaleht*, 6., 8. veebruar 1910; **E. M. [=M. Martna]**, "August Bebeli surma puhul Leipzigis," *Kiir*, 13. august 1913; **Ma [=M. Martna]**, "August Bebel, Saksa tööliste klassi poliitiline juht," *Wiljandi Teataja*, 11., 15. 18. veebruar 1910; **Mihkel Martna**, "August Bebel. Tema 70. sünnipäeva päevaks," *Rahwa Päewaleht*, 10., 11., 12., 13., 15. veebruar 1910, **August Bebel**, *August Bebel'i riigipäevakõne 26. veebruaril 1907*, tõlkinud **Mihkel Martna**, Lendkirjad, 4 (Tallinn: s.n., 1907).

⁷⁸ **Voldemar Päts**, *Voldemar Päts. Tagasi koju: mälestusi, kirju, dokumente*, toimetanud **Anne Velliste** (Viimsi: Aade, 2013), 99.

⁷⁹ **Pauls Kalniņš**, "Kuidas leidsime esimese Eesti sotsiaaldemokraadi," *Rahwa Sõna*, 17. september 1930, 3; 8.

⁸⁰ EKM EKLA f. 172, m. 10: 10, L6.

⁸¹ EKM EKLA f. 172, m. 10: 10, L7.

⁸² EKM EKLA f. 172, m. 10: 10, L7.

⁸³ **Andresen, Toom**, 63.

⁸⁴ **Karjahärm, Sirk**, *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed, 1850-1917*, 247.

väljaastumistes, kirjutas, pidas kõnesid ning oli näiteks Tartu kongressi radikaalse tiiva üks juhte. 1905. aasta suvel istus Martna kuberner Lopuhhini käsul 30 päeva vangis, kuna teda süüdistati tööliste riigivastase kõne pidamises.⁸⁵ Oktoobri karistusaktsioonide käigus saadeti Teataja toimetuse lindpriidena laiali. Martna läks Pärnusse, sealt Valka, Valgast Pihkva kaudu Peterburisse. 7. jaanuaril 1906 sõitis ta sealt juba Viiburisse, lootes tagasi Eestisse pöörduda. Tagasi Eestisse ta aga ei tulnud ning algas 12 aastat kestnud pagulusaeg. Helsingist läks Martna märtsi algul koos Gottlieb ja Karl Astiga Saksamaale. Lühikest aega viibiti Berliinis, Astid läksid Šveitsi, Martna aga Maini-äärsesse Frankfurti, peatudes seal Albert Mülleri juures. Sealt sõitis Martna edasi Pariisi, kus õppis tema vanem tütar. Koos Pariisis viibiva Speegiga mindi edasi Šveitsi. Berni olid jõudnud juba mitmed eesti poliitikud: Konstantin Päts, Voldemar Päts, Mihkel Pung, Jaan Teemant, Eduard Vilde, Linda Jürman, vennad Astid jt.

Mõnda aega elas Martna Soomes. Helsingisse oli sel ajal koondunud nimekas eesti kultuuritegelaste ja kirjanike seltskond. Sinna olid läinud või viibisid mõnda aega näiteks Noor-Eesti tegelased Johannes Aavik, Gustav Suits, Friedebert Tuglas, Villem Grünthal-Ridala.⁸⁶ Juba enne 1905. aasta revolutsiooni oli Helsingis palju eestlastest käsitöölisi, väikeettevõtjaid, töömehi, teenijaid, aga ka üliõpilasi.⁸⁷ Suurem pagulaste vool saabus Helsingisse pärast 1905. aasta revolutsiooni poliitpagulaste näol, kellest paljud liikusid Helsingist edasi mujale Euroopasse, paljud jäid pikemaks või saabusid mõne aja pärast tagasi. Seal olid näiteks vennad Karl ja Gottlieb Ast, Eduard Vilde, Peeter Speek, Karl Tiitso, Voldemar Päts, Konstantin Päts, Jaan Teemant.⁸⁸ Seal suhtles ja sõbrunes Martna paljude kohalike sotsiaaldemokraatidega, teiste seas näiteks Hella Wuolijokiga.⁸⁹ Lähemad (sõbra)sidemed kujunesid Martnal Työmiehe toimetaja Otto Kuusineni, autodidaktist Edvard Valpase, ajaloomagistri Karl Wiiki, majandusteadlase Edvard Gyllingi, Ivar Hörhammeri ja Yrjö Sirolaga.⁹⁰ Helsingis elades võttis Martna osa Eesti Heategev Selts Helsingis tööst, pidades seal poliitilisi ettekandeid.⁹¹ Martna avaldas hulgaliselt kirjutisi soome keeles: nii ajaleheartikleid kui eraldi trükiseid.⁹² 1906/07. aasta talvel elas Martna Peterburis, olles töölislehe Kiir kaastoimetaja.

⁸⁵ EKM EKLA f. 172, m. 10: 10, L8.

⁸⁶ Zetterberg, *Kultuurisillad ja revolutsioonituuled*, 66.

⁸⁷ Zetterberg, *Kultuurisillad ja revolutsioonituuled*, 9.

⁸⁸ Zetterberg, *Kultuurisillad ja revolutsioonituuled*, 79, 90, 92.

⁸⁹ Wuolijoki, 137.

⁹⁰ Andresen, Toom, 78–79, 95. Mitmed nendest tutvustest liikusid hiljem kommunistide poolele, nimekaim on nendest ehk Otto Wille Kuusinen, kes oli hiljem Kommunistliku Internatsionaali Täitevkomitee sekretär ja NSV Liidu Ülemnõukogu saadik. Edvard Gyllingust sai hiljem Karjala ANSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees. Yrjö Sirola oli üheks Soome Kommunistliku Partei rajajaks, Kommunistliku Internatsionaali funktsionääriks ja tegutses hiljem Karjala ANSV-s.

⁹¹ Zetterberg, *Kultuurisillad ja revolutsioonituuled*, 179–181.

⁹² Zetterberg, *Kultuurisillad ja revolutsioonituuled*, 247–258.

1907. aastal ilmus Peterburis pseudonüümi Mihkel Jürisson all üks Martna mahukamaid ja olulisemaid teoseid „Punased aastad Eestis”, mis paljuski pani aluse 1905. aasta historiograafiale Eestis.⁹³ Esialgu kirjutas ta selle saksa keeles, käsikirja pakkus trükkimiseks Saksamaal, kuid seal seda avaldada ei soovitud. Ta üritas sama probleemiga pöörduda ka Prantsusmaal Humanité toimetusse ja Šveitsi sotsiaaldemokraatlike lehtede poole, kuid lõpuks tal teost siiski ei õnnestunud välismaal avaldada. Seepärast tõlkiski ta käsikirja eesti keelde ning teos ilmus eestikeelsena Peterburis.⁹⁴ Peterburis avaldatud raamat aga keelati ja konfiskeeriti, kirjastaja sai kuu vanglakaristust, kuid samas levis teos üsna laialt. Raamat ilmus 1908. aastal ka soome keeles 4000 eksemplaris ning seal tõi selle avaldamine kaasa palju probleeme, kuna kuulutusel kujutatud kotkast nähti kui lugupidamatust keisri vastu.⁹⁵

Pärast Peterburis elamist läks Martna tagasi Helsingisse. Järgmise aasta talvel pidi ta koos Hans Pöögelmanniga andma välja töölislehte Tulevik, kuid võimude takistuse tõttu leht ilmuma ei hakanud. Kuna Soomes hakati vasakpoolseid tegelasi vangistama, oli ka Martna sunnitud sealt lahkuma ning asus Šveitsi. Bernis moodustus Eestist põgenenute kogukond, kuhu kuulusid lisaks Martnale veel Konstantin Päts, Jaan Teemant, Voldemar Päts, Peeter Speek, Karl Tiitso, Otto Strandman, Mihkel Pung abikaasaga, Gottlieb ja Karl Ast. Voldemar Päts on kirjeldanud, kuidas pagulased ei leidnud tööd ning põhitegevuseks oli lehtede lugemine ja poliitilised arutelud.⁹⁶ Muu hulgas panid seal 1906. aasta alguses K. Päts, J. Teemant ja O. Strandman jt kokku esimese Eesti autonoomia eelnõu.⁹⁷ Vabakuulajana asus Martna tutvuste toel⁹⁸ 1908. aastal Berni ülikooli loenguid kuulama, kuulates selliseid õppejõude nagu professor August Oncken ja Naum Reichesberg ning Feitel Lifschitz (majandusteadus ja statistika), professor Arthur Weese (kunstiajalugu), professor Wocker (ajalugu).⁹⁹ Voldemar Pätsi sõnul luges Martna seal hoolega Marxi, Friedrich Engelsi ja Georgi Plehhanovi töid. Kuna Šveits ei andnud põgenikke nende päritolumaale välja, oli Šveitsi kogunenud paljudest rahvustest põgenikke: venelasi, juute, sakslasi, poolakaid ja teisi, kes olid valdavalt sotsialistid ja sotsiaalrevolutsionäärid, aga nende seas oli ka anarhiste.¹⁰⁰

1909. aasta kevadel siirdus Martna Zürichisse ning kuulus ühe semestri jooksul loenguid Zürichi ülikoolis ja polütehnikumis. Sügisel asus ta Berliini, kuhu jäi kauemaks – 1914. aasta märtsini. Seal kirjutas oma teosed korterioludest ning ka mälestusraamatu „Külast”. Berliin suurlinnana pakkus

⁹³ **Tiit Rosenberg**, “1905. aasta mässumehi ja ajaloo uurijaid Läänemaalt: Mihkel Martna, Mihkel Aitsam ja Aleksander Looring,” *Läänemaa Muuseumi toimetised = Proceedings of the Läänemaa Museum, 2006*, 109–123.

⁹⁴ **Andresen, Toom**, 76–77.

⁹⁵ **Zetterberg**, *Kultuurisillad ja revolutsioonituuled*, 247.

⁹⁶ **Zetterberg**, *Kultuurisillad ja revolutsioonituuled*, 88.

⁹⁷ **Eduard Laaman**, *Eesti iseseisvuse sünnid*, 2. tr (Stockholm: Vaba Eesti, 1964), 56.

⁹⁸ **Voldemar Päts**, 184.

⁹⁹ EKM EKLA f.193, m. 25: 19, L3/23; EKM EKLA f. 172, m. 10: 10, L10.

¹⁰⁰ **Voldemar Päts**, 185.

laialdasi võimalusi poliitiliseks tegevuseks, uurimiseks ja kirjutamiseks. Näiteks asus Martna toimetama Karl Liebknechti väljaantava Russisches Bulletin'i Soome osakonda. Ta hakkas kirjutama ka Karl Kautsky väljaandes Die Neue Zeit, avaldades seal kümme artiklit Soome ja Eesti kohta¹⁰¹ ning „papa Kautskyga”, kes oli sel ajal üks olulisemaid sotsialistlikke tegelasi, tekkis Martnal ka lähem kontakt, kuna Martna olevat olnud sage külaline Kautsky juures.¹⁰² Kautsky oli teatavas mõttes pärast Marxi ja Engelsit toonases kontekstis üks olulisemaid marksismi liini jätkajaid ning andis näiteks koos Engelsiga välja „Kapitali” III köite. Ta oli üheks juhtfiguuriks nii Saksamaal kui Teises Internatsionaalis. Üldiselt kirjeldatakse Kautsky maailmavaadet „ortodoksse marksismina”, kuna see oli Marxi-Engelsi derivaat ning ta püüdis kaitsta marksismi revideerimise vastu. Martna ja Kautsky täpsemate suhete kohta on kahjuks vähe teada. Näiteks oma memuaarides¹⁰³ ei jõua Kautsky käsitleda seda aega, kui Martna oli Berliinis, kuid Martna 70. juubeliks saadetud tervituses meenutab Kautsky Martnat soojade sõnadega.¹⁰⁴ Karl Kautsky arhiivis on üks kiri Martnalt Kautskyle, kus ta palub Kautsky nõusolekut teose „Der Ursprung des Christentums” (1908)¹⁰⁵ ilma autorihonorarita eesti keelde tõlkimiseks, mis annab alust arvata, et vähemalt kirjavahetus neil eriti mahukas ei olnud – või ei pidanud Kautsky seda säilitamisväärseks. Martna kontakti Kautskyga ei saa samas üle tähtsustada, tema toimetatud Die Neue Zeit'is avaldasid ka teised eesti pagulased. Näiteks Eduard Vilde avaldas seal Eestit tutvustavaid artikleid.¹⁰⁶ Isiklike kontakte Euroopa juhtivate sotsialistidega oli ka teistel eesti vasakpoolsetel. Ühe hilisema näitena võib tuua Nigol Andreseni, kes tutvus väidetavalt 1923. aastal Viinis austromarksistide Otto Baueri ja Friedrich Adleriga. Need sidemed tekkisid Jaak Valge arvates Martna kaudu.¹⁰⁷ Lisaks Kautskyle

¹⁰¹ **Mihkel Martna**, “Die Abstinenzbewegung und die Sozialdemokratie in Finnland,” *Die Neue Zeit*, Bd. 2, H. 37 (1908), 349–360; **Mihkel Martna**, “Die finnische Volksvertretung und die letzten Wahlen,” *Die Neue Zeit*, Bd. 2, H. 18 (1910), 113–117; **Mihkel Martna**, “Die Landtagswahlen in Finnland,” *Die Neue Zeit*, Bd. 1, H. 1 (1909), 37–38; **M. M. [=Martna]**, “Die landwirtschaftlichen Betriebe im Deutschen Reiche,” *Die Neue Zeit*, Bd. 2, H. 36 (1911), 316–325; **Mihkel Martna**, “Dr. N. R. af Ursin, Die deutsche Sozialdemokratie. In finnischer Sprache, geschichtlich dargestellt bis zum Nürnberger Parteitag,” *Die Neue Zeit*, Bd. 1, H. 6 (1910), 220–221; **Mihkel Martna**, “Finnlands fünfte Volksvertretung,” *Die Neue Zeit*, Bd. 1, H. 18 (1911), 631–635; **Mihkel Martna**, “Karl Marx’ ‘Kapital’ in estnischer Übersetzung,” *Die Neue Zeit*, Bd. 1, H. 19 (1911), 674–676; **Mihkel Martna**, “Marx’ ‘Kapital’ in finnischer Übersetzung,” *Die Neue Zeit*, Bd. 1, H. 11 (1914), 425–427; **Mihkel Martna**, “Politische und nationale Parteigruppierungen in Finnland,” *Die Neue Zeit*, Bd. 2, H. 39 (1909), 396–407.

¹⁰² **Andresen, Toom**, 82–83.

¹⁰³ **Karl Kautsky**, *Erinnerungen und Erörterungen*, Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung, 3 (s-Gravenhage: Mouton, 1960).

¹⁰⁴ **Kautsky**, “Sünnipäew mustade äiksepilwede all.”; Kautsky kirjutab selle Johan Jansi palvel Rahwa Sõna Martna juubelile pühendatud erinumbrisse, vt IISG Karl Kautsky Papers, 00712.646 Sozialistische Arbeiterpartei Estlands, Tallinn (Joh. Jans). 1930.

¹⁰⁵ Seda mahukat teost lõpuks eesti keeles siiski ei ilmunud. Ei ole infot, kuidas Kautsky vastas või kas Martna üldse hakkas tõlketööga pihta. IISG Karl Kautsky Papers, 00712.462 Martua [=Martna], M. 1908. Kautsky arhiivis on ka üks Martna sünnipäevatelegramm Kautskyle 75. sünnipäevaks: IISG Karl Kautsky Papers, 00712.DXXI 180-182 Estland: Sozialistische Arbeiterpartei. 1929-1934. 2 Telegr. + 1 Brief, L181.

¹⁰⁶ **Eduard Wilde**, “Die Agrarverhältnisse bei den Esten,” *Die Neue Zeit*, Bd 1, H. 24 (1906), 792–795; **Eduard Wilde**, “Die Agrarverhältnisse bei den Esten,” *Die Neue Zeit*, Bd. 2, H. 49 (1906), 768–773.

¹⁰⁷ **Jaak Valge**, “Punasesst stalinistiks. Nigol Andreseni noorusaastad,” *Looming*, 10 (2011), 1448. Kui Mihkel Martna poeg Toomas teda 1914. aasta suvel külastas, siis sattus Toomas Viinis sõjavangi, tema vabastamine sai väidetavasti teoks tänu Friedrich Adlerile, vt **Andresen, Toom**, 99.

puutus Martna kokku ja sai „lähedaseks” Rosa Luxemburgi, Friedrich Adleri ja Julian Borchardtiga.¹⁰⁸

Berliinis elades õppis Martna Max Grunwaldi¹⁰⁹ sotsialistlikus eraseminaris, “eraülikoolis”, kus kitsamas ringis tegeleti sotsialismi küsimustega. Selle näol ei paista tegemist olevat formaalse ametliku õppeasutusega, pigem poolametliku sõpruskonnaseminariga Berliini Tööstuskooli juures, kus töötas Grunwald. Seminari tööst võttis osa hulk sotsialiste, tuntumate seas näiteks Konrad Haenisch, Ernst Däumig ja Clara Zetkin. Osaliste töödest oli plaanis välja anda 20st brošüürist koosnev sotsialistliku kirjanduse seeria “Abhandlungen und Vorträge zur Sozialistischen Bildung”,¹¹⁰ millest Martna pidi kirjutama 2 väljaannet: tööpäeva lühendamise (,Die Bedeutung der Verkürzung der Arbeitszeit”) ning põllumajanduse ja tööstuse arengust Saksamaal (,Die Entwicklung von Landwirtschaft und Industrie in Deutschland”). Maailmasõja tõttu jäid juba valmis käsikirjad välja andmata, kuid Martna avaldas tööpäeva lühendamist käsitleva töö 1924. aastal eesti keeles. Saksamaa tööstuse arengut puudutava töö käsikirja saatuse kohta ei ole teavet, kuid Saksamaa maaoludest avaldas Martna Neue Zeitis artikli.¹¹¹

Berliinis elades suhtles Martna ka seal olevate teiste eestlastega. Näiteks Ants Piip, kes sel ajal end Friedrich Wilhelmi Ülikoolis (praegune Humboldti Ülikool) täiendas, on kirjeldanud, kuidas ta käis koos Martnaga erinevatel tööliste koosolekutel.¹¹²

1911. aastal reisis Martna Lõuna-Saksamaal, Šveitsis ning Põhja-Itaalias, kus tutvus korterioludega. Selle reisi tulemuseks oli rida selleteemalisi artikleid Postimehes ning raamat „Oma kodu“, kus Martna kritiseeris Eesti korteriolusid ning kutsus üles elamistingimuste materiaalsele parandamisele – analüüsides seda marksistlikust perspektiivist. Aastatel 1909-1914 kuulus Martna Berliinis loenguid Berliini Arbeiterbildungschule's, Humboldt-Akademie's ja Lessing-Hochschules, viimased olid sisuliselt rahvaülikoolid.¹¹³

Sel ajal oli Saksamaa tööliikumise ja sotsialistliku mõtte seisukohalt üks keskusi. Saksa sotsialistlik liikumine oli kõige arvukam, ühtsem ning ka nende ideeline pool oli kõige tugevamalt välja arendatud.¹¹⁴ Sakslased olid Teise Internatsionaali eesotsas ning nende juhtroll kestis kuni 1917. aastani, mil revolutsiooniga võtsid pearolli üle Vene kommunistid eesotsas Leniniga ning

¹⁰⁸ **Andresen**, „Mihkel Martna. Ühe poliitikainimese kujunemislugu [1930],” 13.

¹⁰⁹ Tema kohta vt **Anja Kruke**, “Max Grunwald (1873 - 1926),” *Bewahren - Verbreiten - Aufklären*, toimetanud **Günther Benser** (Bonn-Bad Godesberg, 2009), 99–103.

¹¹⁰ **Kruke**, 101.

¹¹¹ **Treiberg**, 12; **Andresen, Toom**, 83–85; **Mihkel Martna**, *8-tunniline tööpäev: tööpäeva lühendamise tähtsus, vajadus, võimalus ja selle tegelikud saavutused* (Tallinnas: Varrak, 1924); **M. [=M. Martna]**, “Die landwirtschaftlichen Betriebe im Deutschen Reiche.”

¹¹² **Ants Piip**, “Mihkel Martna 70-aastane”.

¹¹³ EKM EKLA f. 193, m. 25: 19, L3/23.

¹¹⁴ **Kolakowski**, 362.

rajasid 1919. aastal Kolmanda Internatsionaali (Kominterni). Kui 19. sajandi viimastel kümnenditel oli London, kus elasid Marx ja Engels, sotsialismi „peakorter”, siis Berliin, kus olid Ferdinand Lassalle, Wilhelm Liebknecht, August Bebel, Karl Liebknecht ja Rosa Luxemburg, oli sotsialismi „eesliin”.¹¹⁵ Saksamaa Sotsiaaldemokraatlik Partei oli sel ajal ka üks edukamaid sotsialistlikke parteisid Euroopas: selle kõrgeim valimistulemus protsentides enne 1918. aastat oli 34,8, suurem oli see vaid Soomes (47,3) ja Rootsis (36,4) ning Ühendkuningriik (7,0) ja Prantsusmaa (16,8) jäid korralikult maha.¹¹⁶ Saksa Sotsiaaldemokraatliku Partei tegevus, mis oli olnud suhteliselt edukas, oli eeskujuks paljude teiste maade sotsialistidele.¹¹⁷ Näiteks Briti sotsialism oli sel ajal palju vähem mõjukas ning fabianismi (sotsialistlik vool Inglismaal, mis taotles sotsiaalset õiglust ja heaolu, reforme, majanduslikku planeerimist jne) ideoloogilised alused ei olnud rangelt marksistlikud; nende põhiideedeks oli võrdsus ja majanduse ratsionaalne planeerimine ning nad uskusid, et nende eesmärged on võimalik saavutada rahuliku parlamentliku survega olemasolevas poliitilises süsteemis.¹¹⁸ Samas pikemas perspektiivis oli fabiaanliku sotsialismi suund mõjukam. Suuresti fabiaanlaste mõjul¹¹⁹ hakkas 19. sajandi lõpul marksismi revideerima Eduard Bernstein, kes leidis, et oluline ei ole mitte niivõrd sotsialism kui eesmärk, vaid selle suunas liikumise protsess, toetades reforme, demokraatiat, koostööd parempoolsete jõududega revolutsiooni asemel.

1914. aasta märtsis siirdus Martna Saksamaalt Viini. Sealgi kuulas ta rahvaülikooli kursuseid, keskendudes rahvamajandusele ja majanduspoliitilistele küsimustele. Viinis tutvus ta Lev Trotski, Nikolai Buhharini ja L. Kritzmaniga.¹²⁰

Kui puhkes sõda, läks Martna Zürichisse. Sealgi kuulas ta jälle aastatel 1914-1917 loenguid Zürichi ülikoolis ja mitmetes teistes haridusasutustes. Peamised teemad, milles Martna end pagulasaastate jooksul haris, olid tema sõnul majandus, filosoofia, Prantsuse revolutsiooni ajalugu, kunstiajalugu, kirjandus ning töölisliikumise ajalugu. Sel ajal elas Martna nn Zürichi „Götterviertel'is” aadressil Heliostrasse 29. Naabriteks olid tal samas majas vähemlased Paul Axelrod, Julius Martov, Semjon Semkovski (Siemkovsky) ja Isaak Astrov.¹²¹

¹¹⁵ **Gerhard Masur**, *Imperial Berlin* (London: Routledge & Kegan Paul Limited, 1974), 102.

¹¹⁶ **Sassoon**, 10.

¹¹⁷ **Julius Braunthal**, *History of the International. Volume II: 1914-1943* (New York; Washington: Praeger, 1967), 7.

¹¹⁸ **Kolakowski**, 365.

¹¹⁹ **Peter Gay**, *The Dilemma of Democratic Socialism: Eduard Bernstein's Challenge to Marx* (New York: Columbia University Press, 1952), 93–98; **Manfred B. Steger**, *The Quest for Evolutionary Socialism: Eduard Bernstein and Social Democracy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 67.

¹²⁰ EKM EKLA f. 172, m. 10: 10, L12.

¹²¹ EKM EKLA f. 172, m. 10: 10, L12; EKM EKLA f. 193, m. 25: 19, L3/23; **Mihkel Martna**, “Zwei Briefe an Baron Wrangell (1916),” toimetanud **Kaspar Näf**, *Zwischen Tallinn und Zürich: schweizerisch-estnisches Lesebuch*, toimetanud **Max Schweizer**, Swiss Baltic Net : Reihe schweizerisch-baltische Beziehungen, 4 (Zürich: Werd-Verlag, 2002), 147; **Mihkel Martna**, “Katkendid päevaraamatust,” *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. I köide* (Tallinn: Rahvaülikool, 1927), 37.

Pagulusaastate üheks peamiseks tegevusalaks oli kirjutamine erinevatele Euroopa ajalehtedele ja ajakirjadele. Ta kirjutas enda sõnutsi niivõrd paljudele väljaannetele, et kõigi nimed enam meeles ei ole. Kirjutamine oli ka peamine sissetulekuallikas ja selle kohta ütles Martna, et eesti ajalehete tasud olid kõige viletsamad ja nende najal oleks olnud võimatu elada.¹²² Martna koostatud nimekiri väljaannetest, kus ta on oma elu jooksul kirjutanud, on muljetavaldavalt pikk. Sinna kuuluvad: Sakala, Wirulane, Postimees, Teataja, Sõna, Päewaleht, Waba Maa, Uus Aastasada, Wiljandi Teataja, Sotsialdemokraat, Tulevik, Ühendus, Rahwa Sõna, Kiir, Sõna – Töö, Vaba Sõna, Eesti Majandus, Ametiühistu Kuukiri, Uus Ilm, Karjala Työmies, Työ, Kansan Lehti, Suomen Sotsialdemokratti, Aikauskirja, Sosialistieva Aikakauskirja, Sosialinen Aikauskirja, Socialistik Tidskrift; Vorwärts, Leipziger Volkszeitung, Volksstimme, Bremer Bürgerzeitung, Berliner Tageblatt, Frankfurter Zeitung, Neue Züricher Zeitung, Volkswahl, Volksstimme, Der Bund, Bremer Tagewacht, Schwedische Blätter für Wirtschaft und Statistik, Neue Wege, Neues Leben, Internationales Rundschau, Der Arbeit, Die Neue Zeit, Die Neue Generation, Die Glocke, Deutsche Zeitungsarchiv, Socialdemokraten (Stockholm), Der Falk (Amsterdam), Ny-Tid (Göteborg), Russisches Bulletin.¹²³

Pagulusaastatel tõlkis Martna ka mitmete sotsialistide, näiteks Franz Mehringi, Karl Kautsky ja August Bebeli töid eesti keeles.¹²⁴ Suur osa pagulasaastate eestikeelseid tekste, aga ka hilisemad ja varasemad tekstid on oma loomult tutvustavad, ideid vahendavad tekstid. See on paljuski Venemaa läänepiirkondade sotsialistlikku mõtte ja liikumise eripära: levitati saksa- ja venekeelseid tekste, nende mugandusi, Saksamaal ja Venemaal kujunenud ideid; palju tõlgiti eesti, läti ja keelde ning Leedus jidišisse, sest näiteks töölised ja talupojad, kellele need ideed pidid olema atraktiivsed, vene või saksa keelt tihtipeale ei osanud.¹²⁵ Paljuski sõltus ideede levimine üksikutest entusiastidest. Näiteks Lätis oli sotsialistliku kirjasõna levimise seisukohalt oluliseks üks Jānis Pliekšānsi (Rainis) reis Saksamaale Teise Internatsionaali kongressile 1893 aastal, kust ta tõi kaasa kohvritäie saksakeelset sotsialistlikku kirjandust, mida hakati levitama, kopeerima.¹²⁶

Pagulusaastate kohta on oluline märkida, et Martna oli enda sõnutsi iga maa kohaliku sotsialistliku partei osakonna liige. Ta osales neil aastatel suurel hulgal tööliste koosolekutel, sealhulgas mitte

¹²² EKM EKLA f. 193, m. 25: 19, L1/11.

¹²³ EKM EKLA f. 193, m. 25: 19, 3/24-3/25; välja on jäetud üksikud väljaanded, mis on kirjutatud loetamatult.

¹²⁴ **Karl Kautsky**, *Kudas maailma sõda tekkis*, tõlkinud **Mihkel Martna**, Sotsialdemokraatiline kirjastik, nr.6 (Tallinnas: Tööliste Kirjastus-Ühisus, 1920); **Bebel**; **Franz Mehring**, *Franz Mehring'i Saksa ajalugu peale keskaja lõppu: juhtnöörid õpetajatele ja õppijatele*, tõlkinud **Mihkel Martna** (Tartus: Georg Zirk, 1912); **Anton Pannekoek**, *Marxism ja Darwinism*, tõlkinud **Mihkel Martna** (Viljandi: Viljandi Teataja, 1910).

¹²⁵ **James D. White**, "Nationalism and Socialism in Historical Perspective," *The Baltic States: the national self-determination of Estonia, Latvia and Lithuania*, **Graham Smith** (Basingstoke ; London: Macmillan, 1994), 26.

¹²⁶ **Guntars Ābols**, *The Contribution of History to Latvian Identity* (Riga: Nacionalāis Apgāds, 2003), 112–113; **White**, 28.

ainult kuulaja, vaid ka kõnemehe. Kõige selle eesmärgiks pidas ta soovi õppida töölisiikumist tundma nii praktiliselt kui teoreetiliselt.¹²⁷

1917. aastal sõitis Martna Šveitsist tagasi Venemaale nn plombeeritud rongis, jõudes Peterburgi 22. mail. Ta oli teises rongis, kus olid peaaesjalikult menševikud, esimeses rongis oli näiteks Lenin oma lähikondlastega.¹²⁸ Olles jõudnud tagasi Eestisse, hakkas Martna osalema aktiivselt kohalikus poliitikas. 31. mail 1917 rajati vähemlik Eesti Sotsiaaldemokraatlik Töölise Ühendus (ESDTÜ), mille juhtkonda kuulus Martna; 8.-10. oktoobril toimunud kongressil nimetati partei ümber Eesti Sotsiaaldemokraatlikuks Töölise Parteiks (ESDTP).¹²⁹ Suvel valiti ta Tallinna linnavolikogu liikmeks, linnanõunikuks ja linna esindajaks Maanõukogus. Kui 1918. aastal moodustati esimene Eesti välissaatkond, mille ülesanne oli Eestile toetust leida, sai Martna selle liikmeks (koos Jaan Tõnissoni ja Karl Menninguga selle juhatuses) ning siirdus uuesti välismaale. Berliinis korraldas Martna eesti sõjameeste kojusõitu ning rajas seal Eesti sekretariaadi, mille juhatajaks sai Friedrich Karlson. Martnal õnnestus koos Karlsoniga mõjutada Weimaris SPD-d võtma arutluse alla *Landeswehri* sõda ja selle hukkamõistmine ning sõjavarustuse ja vabatahtlike saatmise lõpetamine. Näiteks Hugo Haase, Alfred Henke, riigikantsler Hermann Müller avaldasid toetust Eestile ja Lätile.¹³⁰ 1918. aasta lõpus tegi Martna kaasa ohtliku retke brittide sõjalisel transpordilaeval Princess Margaret, mis tõi Grangemouthist Eestisse sõjalist abi. Martna valiti ka Eesti delegatsiooni liikmeks, mis osales Pariisi rahukõnelustel. Nii Berni kui Amsterdamis Rahvusvahelise Sotsialistide Kongressil osales Martna eesmärgiga mõjutada neid Eesti iseseisvust toetama. Amsterdamis võetigi vastu Eesti iseseisvust toetav otsus.¹³¹

Martna oli Eesti Asutava Kogu liige, alates 1919. aasta detsembrist Riigikogu liige ning kuulus I-V koosseisu ehk kõikidesse koosseisudesse tema eluajal, olles III ja IV koosseisu asejuhataja. Vabariigi ajal oli Martna aktiivne poliitik, üks populaarsemaid sotsiaaldemokraate, kelle peamisteks huvideks olid sotsiaalküsimused, korteriolud, tööpuudus.

Oma parteis¹³² jäi Martna ajapikku enamuse suhtes opositsiooni, üheks põhjuseks oli tema vastuseis partei osalemisele koalitsioonivalitsustes, leides, et see ei edenda klassivõitlust. Ta arvas, et selline poliitika Saksa sotsiaaldemokraatide seas oli ekslik, sest nii on sotsiaaldemokraadist minister justkui kodanliku valitsusjuhi pantvang opositsiooni vaigistamiseks.¹³³ Samas 1920. aastal Martna

¹²⁷ "Mihkel Martna jutustab oma elust ja waadetest," *Päewaleht*, 17. september 1930; EKM EKLA f. 193, m. 25: 19, L 1/11.

¹²⁸ EKM EKLA f. 172, m. 10: 10, L13.

¹²⁹ **Kuuli**, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis*, 12.

¹³⁰ EKM EKLA f. 172, m. 10: 10, L15-16.

¹³¹ **Piip**, "Mihkel Martna 70-aastane"; **Mihkel Martna**, "1918-1919 päevaraamatust," *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. II köide* (Tallinnas: Vaba Maa, 1930), 330-332.

¹³² ESDTP; alates 1925. aastast kandis nime Eesti Sotsialistlik Töölise Partei ehk ESTP.

¹³³ Vt nt: **Mihkel Martna**, *Eesti Sotsialistliku Töölise Partei taktika koaleerumispoliitika tähe all: M. Martna*

selles küsimuses nii resoluutne ei olnud, leides, et sotsiaaldemokraatide taktika sõltub oludest.¹³⁴ Martna partei oli küll 1920. aastal deklareerinud, et koalitsioonides ei osaleta, kuna see toetaks kapitalismi ja kuna sotsialismiks ei ole Eesti veel valmis, kuid täiesti kõrvale koalitsioonidest partei hiljem siiski ei jäänud.¹³⁵ Selles küsimuses oli Martnal konflikt partei teise juhtfiguuri August Reiga, kes vastupidiselt toetas koalitsioonides osalemist.¹³⁶

Elu lõpu poole oli Martna seotud Nigol Andreseni, Aleksander Jõeääre ja Maksim Undi loodava Marksistliku Tööraha Ühenduse ringkonnaga. Viimane koondas endas väga erinevate vaadetega poliitikuid, kuid enamik toetas koostööd kommunistidega, et seista vastu „reaktsioonilisele” poliitikale.¹³⁷

1920. aastal omistati Martnale Vabadusristi III liigi 2. järgu teenetemärk. Martna loobus teenetemärki vastuvõtmast, kuna leidis, et aumärkide kandmine on tema vaadetega ning Eesti põhiseadusega vastuolus.¹³⁸ 1929. annetati Martnale aastal Eesti Punase Risti I järgi II astme mälestusmärk.¹³⁹ 1930. aastal andis Tartu Ülikool Martnale riiklike ja üldkultuuriliste teenete eest audoktori tiitli.

Martna, „Eesti sotside Metuusala”, nagu kutsus teda Pöögelmann¹⁴⁰, suri 1934. aasta 24. mail kell 15.45 73-aastaselt pärast mitmete haiguste põdemist Tallinnas Narva maantee erahaiglas operatsiooni tüsistusena kopsupõletikku. Suursugusel matusetseremoonial, mille esimene pool toimus Toompeal riigikoguhuones, osalesid riigivanem Konstantin Päts, Riigikogu esimees Karl Einbund (Eenpalu), paljud teised juhtpoliitikud ning suured rahvahulgad. Ilmalikul matusetseremoonial mängiti Ludwig van Beethoveni 3. ehk „Heroilise” sümfoonia leinamarssi.¹⁴¹ Martna punalipu sisse mähitud kirst sängitati noorsotsialistide rusikatervituse saatel Tallinna Metsakalmistule Eduard Vilde haua naabrusesse.¹⁴² Martna matusetseremoonial peeti ülistavaid

väljenduste peajooned mainitud poliitikat arvustades partei VII. kongressil detsembris 1932. a (Tallinn: Sõprus, 1933).

¹³⁴ **Mihkel Martna**, *1917-1920: Eesti s.-d. tööliste partei poliitika: Mis meie tegema pidime...: (kõne maatöölise kongressil II. mail, 1920. a.)*, Sotsiaaldemokraatiline kirjastik, nr.4 (Tallinn: Tööliste Kirjastuse-ühisus, 1920), 13jj.

¹³⁵ **Kuuli**, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis*, 35–36.

¹³⁶ **Jüri Ant**, *August Rei – Eesti riigimees, poliitik, diplomaat*, Eesti riigijuhid 1918–1940/1944 (Tartu: Rahvusarhiiv, 2012), 111–114.

¹³⁷ **Kuuli**, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis*, 59.

¹³⁸ ERA.31.4.469. M. Martna kiri temale Vabadusristi annetamise puhul, L1-1p.

¹³⁹ “Eesti Vabariigi teenetemärgid. Teenetemärkide kavalerid”
<<http://www.president.ee/et/vabariik/teenetemargid/kavalerid.php?tm=&pn=Martna&en>>.

¹⁴⁰ **Hans Pöögelmann**, “Doktorimüts - see oli nüüd koerale kondiks,” *Edasi (Leningrad)*, 1. oktoober 1930.

¹⁴¹ Kultuuriloolise kommentaarina tuleks märkida, et teatavasti pühendas Beethoven 3. sümfoonia Napoleon Bonaparte'le, hinnates tema monarhiavastasust ja demokraatlikkust. Kui aga Napoleon lasi end 1804 prantslaste keisriks kroonida, loobus Beethoven Napoleonis pettununa pühendusest ning pühendas teose lihtsalt suure mehe mälestuseks („Sinfonia Eroica ... composta per festeggiare il sovvenire [*sic*] di un grand' uomo”).

¹⁴² **H. W.**, “Mihkel Martna surnud,” *Waba Maa*, 25. mai 1934; “Mihkel Martna surnud,” *Wirumaa Teataja*, 26. mai 1934; “Rahvamurd Martna matusel,” *Waba Maa*, 29. mai 1934, “Suured auawaldused põrmuwarisenud kultuurtegelasele,” 29. mai 1934, *Waba Maa*.

kõnesid ning ajakirjanduses avaldati suurt austust väljendavaid kirjutisi – seda ka poliitiliste oponentide poolt. Johannes Mihkelson on seda ülepaisutatud „lõpmatut superlatiivide võistlust” oma mälestustes kommenteerinud irooniaga järgnevalt: „[M]mõtlesin endamisi, et maailmas pole õilsamat ja paremat inimest kui surnud sotsialist, eriti kui meenutada, mida kõike Martna kohta on ta vastaste poolt öeldud ja kirjutatud.”¹⁴³

¹⁴³ Ant, 126–127; Johannes Mihkelson, *Vastu tuult* (Stokholm: Välis-Eesti & EMP, 1985), 328.

2. RAHVUSKÜSIMUS

2.1. Marksism ja rahvusküsimus

USA uurija Walker Connor on rõhutanud, et rahvuslus ja marksism on filosoofiliste õpetustena tuumade poolest ühildamatud: rahvusluse jaoks on inimkonna kõige fundamentaalsemad jaotused etnilis-rahvuslikud grupid, samal ajal kui marksismis on inimkonna kõige fundamentaalsemad rahvuste ja riigipiiride ülesed sotsiaalmajanduslikud klassid ning seepärast on marksism eeskätt internatsionaalne õpetus. Nende kahe „ismi” suhe ajaloos on olnud aga väga mitmetahuline: ühelt poolt oli rahvuslus marksismi „vastaspool” (ja ka vastupidi), kuid teisalt kohandus marksism erinevate rahvuslustega ning marksistid töötasid välja strateegiaid, kuidas manipuleerida rahvuslusega, et kasutada seda marksismi heaks.¹⁴⁴

Karl Marxil ja Friedrich Engelsil sidusat ja terviklikku rahvuskäsitlust ei olnud¹⁴⁵ ning nende rahvusküsimust käsitlevad kirjakohtad on sisemises vastuolus, kuid kokkuvõtlikult võib Marxi-Engelsi suhtumist rahvusse kokku võtta järgnevalt. Rahvus ja rahvuslus on kapitalistliku formatsiooni kaasnähtud, kapitalismi kõrvalsaadused, mis kapitalistlikku formatsiooni üle ei ela. Rahvuslus võib olla kas progressiivne või reaktsiooniline, kuid on alati kodanlik ideoloogia ning kodanlus kasutab rahvuslust, et takistada proletariaadil oma klassikuuluvuse ja -huvide tunnetamist. Kommunistid võivad toetada rahvuslikke liikumisi juhul, kui need on kõige progressiivsemad alternatiivid mingil ajahetkel, kuid kommunistid ise peavad alati olema rahvuslusest üle.¹⁴⁶

W. Connor identifitseerib Marxi-Engelsi ja hilisemate marksistide tekstides kolm erinevat marksismi liini. Peamine on klassikaline marksism, mis keskendub klassiteadlikkusele ja eranditule klassivõitlusele ning mis on kokkuvõttes rahvuslusega ühildamatu. Teine liin on strateegiline marksism, mis formaalselt toetab õigust rahvuslikule enesemääramisele ning selle peamiseks näiteks on Lenini rahvaste enesemääramist toetavad seisukohad, mis hiljem muutusid. Kolmas liin on rahvuslik marksism (*national Marxism*), mis väljendub erinevates viidetes rahvuste iseloomudele ning rahvustele kui tegutsejatele ajaloos Marxi tekstides.¹⁴⁷

Kesk- ja Ida-Euroopas kujunesid Austria ja Vene poliitiliste süsteemide tingimustes eripärased marksismi vormid, mis Lääne-Euroopas puudusid. Paljud küsimused, mis tundusid lääne marksistidele kas perifeersed või tähtsusetud, olid Ida- ja Kesk-Euroopa marksistide jaoks keskse tähtsusega ning üks nendest küsimustest oli rahvusküsimus. Paljude Lääne-Euroopa marksistide

¹⁴⁴ Walker Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy* (Princeton, Guildford: Princeton University Press, 1984), 5jj; vrdl: Kolakowski, 424jj.

¹⁴⁵ Neil A. Martin, “Marxism, Nationalism, and Russia,” *Journal of the History of Ideas*, 29 (1968), 231.

¹⁴⁶ Connor, 10–11.

¹⁴⁷ Connor, 19–20.

jaoks oli see tabuteema, paljude jaoks oli näiteks rahvusriik nn tarvilik kurjus (*necessary evil*) – raamistik, et edendada tööliste õigusi.¹⁴⁸ Kui Lääne-Euroopa marksistid keskendusid klassivõitlusele ja see oli nende jaoks üheks tähtsamaks teemaks, siis Ida- ja Kesk-Euroopas oli paljude marksistide jaoks rahvuslus mitte lihtsalt aktuaalne küsimus, vaid ka töölisliikumise arenemise oluline komponent ja nad nägid rahvusküsimuse kasvavat tähtsust ning potentsiaali.¹⁴⁹ Austria-Ungaris ja Venemaal olid rahvuslikud ja sotsiaalsed küsimused ja töölisliikumise ajendid tihedalt seotud.¹⁵⁰ Palju tegeleti rahvusküsimusega selliste poliitiliste mõistete nagu iseseisvus, föderalism, autonoomia ja separatism raames.¹⁵¹

20. sajandi esimesel poolel käsitlesidki marksistide seas rahvusküsimust kõige rohkem poola marksistid, austromarksistid ning venelased ja selle piirkonna autoritelt pärinevad ka olulisemad rahvusluse ja marksismi puudutavad tööd. Valdav osa poola sotsiaaldemokraate leidis, et Poola rahvusriigi taastamine oli vajalik ja soovitatav samm teel sotsialismi, kuid näiteks Rosa Luxemburgi jaoks, kes oli marksistide seas rahvusküsimuse seisukohalt kõige vähem kompromissialdis,¹⁵² oli rahvusküsimus teema, mis tõmbas tähelepanu eemale kapitalistlikult eksploateerimiselt. Tema jaoks oli Poola riigi rajamine utoopia, kuna Poola kapitalismi ei saanud eraldada Vene kapitalismist.¹⁵³ Luxemburg leidis, et ainuke võimalik kodumaa on proletariaat ning sotsialism saab olla kas internatsionaalne või üldse mitte.¹⁵⁴

Marksismi ja rahvusluse sünteesisid Austria sotsialistid Otto Bauer ja Karl Renner. Kui Marx ja Engels leidsid, et ajaloos mängivad põhirolli klassid, siis Baueri ja Renneri arvates võisid vahel klasside asemel pearolli etendada hoopis rahvused.¹⁵⁵ Otto Bauer kritiseeris 1907. aasta teoses „Die Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie” spiritualistlikke ja rassistlikke rahvusteooriaid ning leidis, et rahvus ei olnud ühele majanduslikule ajajärgule omane, nagu Marxil, vaid püsiv nähtus, mis oli nii enne kapitalismi kui ka pärast seda.¹⁵⁶ Vastupidiselt Marxi ja Engelsi arusaamale Baueri arvates sotsialismis rahvuslikud erinevused mitte ei kao, vaid kasvavad, rahvused diferentseeruvad veelgi rohkem, kuid see ei tähenda rahvusliku vaenu kasvu.¹⁵⁷ Tema arvates ei pidanud erinevad

¹⁴⁸ **Michal Kasprzak**, “Dancing with the Devil: Rosa Luxemburg’s Conception of the Nationality Question in Polish Socialism,” *Critique*, 40 (2012), 424–425.

¹⁴⁹ **Hélène Carrère d’Encausse**, *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State 1917-1930*, tõlkinud Nancy Festinger (New York; London: Holmes & Meier, 1992), 12.

¹⁵⁰ **Kasprzak**, 425.

¹⁵¹ **Leonas Sabaliūnas**, *Lithuanian Social Democracy in Perspective: 1893-1914*, Duke Press Policy Studies (Durham; London: Duke University Press, 1990), 35.

¹⁵² **Ephraim Nimni**, *Marxism and Nationalism: Theoretical Origins of a Political Crisis* (Pluto Press, 1991), 50.

¹⁵³ **Dick Geary**, “The Second International: socialism and social democracy,” *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, toimetanud **Terence Ball, Richard Paul Bellamy** (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 237.

¹⁵⁴ **Kasprzak**, 427.

¹⁵⁵ **Connor**, 28.

¹⁵⁶ **Carrère d’Encausse**, 15.

¹⁵⁷ **Kolakowski**, 586.

rahvusgrupid Austria-Ungaris võitlema mitte eraldi riikide eest, vaid parimaks lahenduseks pakkus ta rahvusliku autonoomia mitmerahvuslikus riigis.¹⁵⁸

2.2. Rahvuse määratlus Martnal

Rahvusküsimus on üks nendest teemadest, mille kohta Martna on väljendanud väga erinevaid ja vastuolulisi seisukohti. Suuresti on nende vastuolude põhjuseks ajahetk ja taust, kus need esile tulevad. Selle taustal on tollase Venemaa rahvuslikud hoiakud ja rahvuspoliitikad. 19. sajandi keskpaigast kuni 1905. aastani määratlesid vene liberaalid rahvust pigem riigirahvuslusena, konservatiivid, näiteks Mihhail Katkov, rõhutasid rahvuskuuluvust, assimileerivat rahvuspoliitikat. Pärast 1905. aastat, eriti Esimese maailmasõja ajal, muutus üha olulisemaks rahvuslus, seda nii venelaste kui mittevene vähemusrahvuste seas. Näiteks Pjotr Struve rõhutas rahvusriiklust ja Saksamaa eeskujut.¹⁵⁹

Nigol Andreseni hinnangul oli Martna oma põhiolemuselt vasemsotsialist, kes hakkas enamlaste sõjalise pealetungi mõjul sõbrustama Saksa, Belgia ning teiste maade sotsiaalpatriootidega, põhiolemuselt jäi aga siiski vasaksotsialistiks ning Eesti iseseisvumisaega iseloomustanud sotsiaalpatriootlikule perioodile järgnes taas vasemsotsialisti periood.¹⁶⁰ Ants Piip seevastu on rõhutanud Martna rahvuslikkust, tema rahvuslikkuse mõju teistelegi eesti sotsialistidele ja leidnud, et Martna oli „alateadlik rahvuslane”.¹⁶¹ Võib öelda, et need tõlgendused on kehtivad üldjoontes, Andreseni oma Martna elu teise poole kohta, kuid Martna suhtumine rahvusküsimusse oli palju mitmetahulisem.

Rahvuse defineeris Martna aastal 1917 kui ühist keelt, kultuurilisi tegureid, minevikku, traditsioone ning teatavatel juhtudel ka ühiseid poliitilisi ja õiguslikke huvisid kandvat gruppi:

„[V]ene, eesti, soome, rootsi ja X rahva nimetus [tähendab] seda, mis eri rahvastel üleüldiselt ühine on, peasjalikult üks ja seesama keel, ja keelega ühes ning selle peale ehitatud ühised kultuurilised tegurid, ühine minevik oma mälestustega ja edenemise traditsioonidega, ja kui rahva ühise riiklise organisatsiooni raami sees elab, siis ka ühised poliitilised, õiguslikud huvid.”¹⁶²

Puhtalt etnilist tausta Martna rahvuse alusena ei näinud. On tajuda irooniat, kui Martna kritiseeris

¹⁵⁸ Geary, 238–239; David J. Smith, John Hiden, *Ethnic Diversity and the Nation State: National cultural autonomy revisited*, Routledge innovations in political theory, 44 (London; New York: Routledge, 2012), 10-12.

¹⁵⁹ Paul Bushkovitch, „Mis on Venemaa? Vene rahvuslik identiteet ja Vene riik 1500-1917,” *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. I*, koostanud Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 16 (23) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 26-30.

¹⁶⁰ Andresen, „Mihkel Martna. Ühe poliitikainimese kujunemislugu [1930],” 14.

¹⁶¹ Piip, „Mihkel Martna 70-aastane.”

¹⁶² Mihkel Martna, „Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” *Oma kodu*, koostanud Hando Runnel, Eesti mõttelugu, 116 (Tartu: Ilmamaa, 2014), 306.

1913. aastal teravalt Heinrich Rosenthali teost „Die Kulturbestrebungen des estnischen Volkes (1912) ja muu hulgas ka seda, et Rosenthali arvates ei olnud rahvuse aluseks mitte keel, vaid veri ja anatoomilised iseärasused.¹⁶³ Samuti vastandus Martna Ado Grenzsteini rassilisele rahvuskäsitlusele, kus esimesel kohal oli veri. Kui Grenzstein leidis, et „[r]ahvuse raudwara esimene asi on ta suguveri”,¹⁶⁴ mis jääb alles ka siis, kui inimene on ümberrahvastunud, siis Martna vaidles 1910. aastal vastu, leides, et sellisel juhul oleks isamaa-armastuse õpetus asjatu ja ümber lükatud.¹⁶⁵ Veri on Martna arvates ühine tervel inimsool ning anatoomiliselt ei ole veel leitud mingit eesti rahvuslikku verd.¹⁶⁶ 1927. aastal leidis Martna, et rahvus ei ole lihtsalt midagi vaimset-spirituaalset, meelsusest tulenevat, vaid see, mis ühest rahvusest inimestel ühine on.¹⁶⁷ Selline kriitika Rosenthali rassilisele rahvuskäsitlusele ning idealistlikule rahvuskäsitlusele on sarnane näiteks Otto Baueri kriitikale spirituaalsetele rahvusteoriatele.¹⁶⁸ Kuid sarnasus jääbki pigem idealistliku rahvusmääratluse kriitika raamidesse, sest Bauer rahvuse määratlemise alusena keelt ei rõhutanud, kuid Martna jaoks oli see keskse tähendusega.

Keel, kui vaadata 1917. aasta definitsiooni, oli Martna jaoks üks peamisi rahvust moodustavaid tegureid ühelt poolt selles mõttes, et justnimelt keel ühendab inimesed rahvaks, teisalt põhinevad Martna arvates erinevad (rahvuslikud) kultuuri väljendused just keelel.

Veelgi rohkem rõhutas Martna keele tähtsust noorena, näiteks 1882. aasta tekstis, mis keskendub tolleaegsele Eestile omasele seisuse-keele-rahvuse kattuvuse küsimusele. Võrreldes Lääne-Euroopaga olid Eestis rahvus ning sotsiaalne staatus-seisus tihedalt seotud ja paljuski kattuvad.¹⁶⁹ „Omandisuhted tingivad sotsiaalse jaotuse eripärad. Eestis näitavad nad tugevat rahvuslikku joont. Sotsiaalne jaotus on nende eriliste omaduste peegeldus,”¹⁷⁰ kirjutas Martna 1919. aastal marksistliku determinismi perspektiivist. Teisalt polnud selline rahvuslik-seisuslik jaotus (baltisakslased-eestlased, mõisnikud-talupojad) nii range: olid näiteks mõisatöölised, köstrid, aidamehed, käsitöölised jne ehk „maarahva keskklass”, kes otseselt kumbagi kategooriasse ei kuulunud.¹⁷¹ Küll

¹⁶³ Hans Rähn [=M. Martna], „Mähkme politika,” *Kiir*, 7., 9., 14., 16., 19. märts 1913, eriti 19. märts.

¹⁶⁴ Ado Grenzstein, *Eesti küsimus. Sada juhtmõtet rahvuse ja politika elust* (Jurjew (Tartu): Olewiku kirjastus, 1894), 9; vt ka 6jj.

¹⁶⁵ Mihkel Martna, „Grenzstein ja pankrot [1910],” *Oma kodu*, koostanud Hando Runnel, Eesti mõttelugu, 116 (Tartu: Ilmamaa, 2014), 194.

¹⁶⁶ Martna, „Grenzstein ja pankrot [1910],” 203.

¹⁶⁷ Mihkel Martna, „Sotsiaalreformid ja rahvuslik arenemine,” *Külvaja*, 5., 12. märts 1927, 5. märts, 90.

¹⁶⁸ Geary, 238–239.

¹⁶⁹ Ronald Grigor Suny, „National Revolutions and Civil War in Russia,” *Revolutionary Russia: New Approaches*, toimetanud Rex A. Wade (New York, London: Routledge, 2004), 122; vrdl Andreas Kappeler, *Russland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall* (München: Beck, 1992), 239jj.

¹⁷⁰ Mihkel Martna, *Estland, die Esten und die estnische Frage* (Olten: Kommissionsverlag W. Trösch, 1919), 14.

¹⁷¹ Ulrike Plath, „Kadunud kuldne kese. Kuus pilti Eesti ajaloost rahvusüleses kollaažis,” *Vikerkaar*, 7-8 (2009), eriti 96jj; rahvuste „ühiselu” kohta vt Ulrike Plath, „Vaikus ‘majas’. Majaisand, valitseja ja kultuurideilene ühiselu Baltimaade ökonomilises kirjanduses 1750-1850,” *Autogenees ja ülekanne: moodsa kultuuri kujunemine Eestis*, koostanud Rein Undusk, Collegium litterarum, 25 (Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2014), 47-50.

aga vaatlesid paljud rahvuslased rahvusküsimust just sellise kahese jaotuse, rahvusliku (ja ka sotsiaal-poliitilise) antagonismi perspektiivist. Seda tegi ka noor Martna, hiljem omandas see tugevama marksistliku klassiantagonismi värvingu.

Toonastes sotsiaal-poliitilistes tingimustes oli aga tavaline, et sotsiaalselt edasijõudnud eestlane omandas saksa keele ning tihtipeale koos sellega ka saksa identiteedi, samas kui eesti identiteet ja keel hüljati. Kui varem ei olnud see eriline probleem, siis ajapikku kasvas eestlaste sotsiaalne mobiilsus ja selline liikumine muutus massiliseks. Ea Jansen on kirjeldanud seda kui „etnilise kriisi seisundit”.¹⁷² Just see ajendas Martnat rahvuslike juurte hülgamist kritiseerima:

„Kui meie ikka sedawiisi ilma tõsise põhjusega edasi küsime ja mõtlemata endiste järele kõnnime, siis sigitame endale ikka enam ja enam sarnast segisugu juure, mis läbi lugu kunagi paranemise poole ei kalla: nüüdistest õppijatest kasvavad ju tulewased õpetajad! Kui esimesi enda sugule õpetame selga pöörama, siis tulewases on nad täieste meie wastased ja põlgajad. Andis Jumal meile õnneks Eestlasest sündida, siis Ta tegi ju meile ka kohuseks „wanemaid auustades armastada.” Kas see ei oleks andeksandmata tegu, kui laps, kui rahwa liige oma wanemat, oma rahvast põlgades maha jätab? Ja kui meie ise seda edendame, kas me siis ise ei ole selle autu teo kaas süüdlased? /.../

Jumala tahtmisel langes alguses rahwas Paabeli torni ehitusel mitmesse rahwasse, kelledest mõnda nüüd miljonitega, mõnda aga tuhandetega tähendakse. Seal langes ju igaihe peale ka se armas kohus, et oma rahwa poole peab hoidma, oma keelt kalliks pidama ja harima/.../. Sellest ajast on nüüd kül [*sic*] juba palju päewi mööda, aga see kohus ei ole weel mitte wananenud. Ta on igal inimesel alles täita.”¹⁷³

Selline kriitika on üsna sarnane teiste eesti rahvuslaste kriitikale eesti keele ja rahvuse hülgamise suunas. Ta kirjutas selgesti, et oma rahvuse austamine ja rahvuse liikmeks jäämine on inimesele kohustus, mis tuleneb sellest, et inimene on sündinud just teatavast rahvusest vanematele. Näiteks C. R. Jakobson kutsus üles põlgama neid, kes loobuvad eesti rahvusest: „[V]ennad, seda meest võtkem põlata, kes meie rahva seast uhkuses saks tahab olla ja saksa nime kanda. Niisugune mees ei ole vistist mitte teeninud, et meie tema peale muidu kui põlates vaatame.”¹⁷⁴ Ka Jakob Hurt tõdes, et paljud haritud eestlased on eestlaste jaoks samahästi kui surnud, kuna saksastuvad ning pühendas suure osa oma tegevusest sellealasele teavitustööle.¹⁷⁵

Eriti tugevalt rõhutas Martna 1882. aastal rahvuse juures keelt:

Meie keel on meie ainus warandus, millele keegi ei ole jõudnud aeda ette teha, ega ütelda: see on minu. See

Martna ise vaatles neid keskkihte kui „alamat osa härrasrahvast”, **Ea Jansen**, *Eestlane muutuv asjas: seisusühiskonnast kodanikuühiskonda* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 354–357.

¹⁷² **Ea Jansen**, „Jakob Hurda rahvusemõistest ja tema kultuuriprogrammist,” *Vaateid eesti rahvushuse sünniaegadesse* (Tartu: Ilmamaa, 2004), 39–40.

¹⁷³ **M M [=M. Martna]**, „Mida laps võib Eesti keelega?,” *Tartu Eesti Seitung*, 19., 20. mai 1882.

¹⁷⁴ **Carl Robert Jakobson**, „Rahvas ja seisus [1866],” *Valitud teosed. 2. Artiklid. Fõljetonid* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959), 10.

¹⁷⁵ **Jakob Hurt**, „Meie koolitatud ja haritud meestest [1870],” *Keelemees*, koostanud **Jaak Peebo** ja **Hando Runnel** Eesti mõttelugu, 107 (Tartu: Ilmamaa, 2012), 323–340; **Jansen**, „Jakob Hurda rahvusemõistest ja tema kultuuriprogrammist,” 49–50.

meie warandus on aga ükski siis midagi väärt, kui teda isi [*sic*] kalliks peame ja kasvatame: siis ta teeb meid ka tähtsaks. Kui meie aga küsime, mida sellega võime, siis me selle wara väärtust ei tunne, siis saadame endale häbi kaela. Ja see on tõeste kuri tegu, kui oma lapsi temast ära võerutame. Nemad saavad seeläbi kõigele tõsisele elu tähtsusele tuimaks, nagu nendest ju kül näha on, kes seda teed käivad.”¹⁷⁶

Keelt tähtsustava rahvuskontseptsiooni poolest järgib Martna varasemat eesti rahvuslike mõtlejate traditsiooni, kes pidasid esmatähtsaks keelt. Näiteks Jakobson kirjutas, et keel kannab rahva ühist harimist, on kõige kallim pärandus, see, „mis üht rahvast rahvaks teeb”.¹⁷⁷

Sarnaselt on saksa mõtlejate seas keele ja rahvuse hülgamist kritiseerinud Johann Gottfried Herder: „Kes oma rahva keelt põlgab, häbistab oma üllaimat publikut, ta on selle vaimu, selle sisemise ja vaimse koosluse, selle leiutiste, selle peene kõlbluse ja toimekuse kõige ohtlikum mõrtsukas.”¹⁷⁸ Varajase Martna rahvusküsimust puudutavas tekstis esinevad sarnased motiivid. Rahvusküsimuse seisukohalt võib seega Martna varajastes tekstides näha teatavaid Herderiga sarnaseid jooni. Need herderlikud seisukohad võis Martna üle võtta kaudselt teistelt eesti rahvuslastelt (enamasti nad ise otsesõnu Herderile ei viita, kuigi mõned seisukohad on sarnased), kõige tõenäolisemalt Jakobsonilt, kuid pole välistatud, et ta oli ka ise lähemalt Herderiga tuttav. Rahvusluse küsimustes samas ta ise otsesõnu Herderile ei viita, kuid teiste allikate kaudu ilmneb, et vähemalt mingil määral Martna Herderit siiski tundis. Näiteks kirjutas pensioneerunud mereväeohvitserile Ferdinand parun Wrangellile (1844-1919) 23. maist 1916 mainib ta, et viimasest korrast, mil ta luges Herderit, on kaua möödas.¹⁷⁹

Keelepõhist rahvusfilosoofiat arendas ka Johann Gottlieb Fichte, kuigi rahvusküsimustes püüdis ta näidata sakslaste-germaanlaste paremust võrreldes teiste rahvaste, romaani rahvastega ning sellist lähenemist¹⁸⁰, vähemalt lähtuvalt 1917. aasta tekstist, oleks Martna pidanud tõenäoliselt „rahvusliseks meeletuseks” (vt allpool). Samas oli Martna siiski ka Fichtega tuttav ning näiteks kiriku- ja haridusküsimusi käsitledes tsiteerib ta pikalt Fichte 11. kõnet saksa rahvale, et kritiseerida kiriku mõju all olevat rahvaharidust.¹⁸¹ Arhiiviallikatest ilmneb, et Martna oli lugenud ka Fichte

¹⁷⁶ M M [=M. Martna], „Mida laps võib Eesti keelega?”

¹⁷⁷ Carl Robert Jakobson, „Eesti rahva valguse-, pimeduse- ja koiduaeg [1868],” *Valitud teosed. 2. Artiklid. Följetonid* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959), 292.

¹⁷⁸ Originaalis: „Wer die Sprache seiner Nation verachtet, entehrt ihr edelstes Publikum; er wird ihres Geistes, ihrer inneren und äusseren Ruhms, ihrer Erfindungen, ihrer feineren Sittlichkeit und Betriebsamkeit gefährlichster Mörder.” Johann Gottfried Herder, „Haben wir noch das Publikum der Alten? [1765],” *Briefe zu Beförderung der Humanität*, toimetanud Hans Dietrich Irmischer (Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag, 1991), 305.

¹⁷⁹ EAA.2057.1.682 Письма буржуазного деятеля М. Мартна по политическим вопросам Прибалтики, L5-10. Kirjad parun Wrangellile on hiljem koos lühikese eessõnaga publitseeritud, vt Martna, „Zwei Briefe”.

¹⁸⁰ Vt nt Fichte 4. kõnet saksa rahvale, kus Fichte leiab, et ladina keelel põhinevad romaani keeled on kohmakad surnud keeled, samas kui saksa keel on elav keel. Johann Gottlieb Fichte, *Addresses to the German Nation* [1808], Cambridge texts in the history of political thought (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), eriti 57.

¹⁸¹ Mihkel Martna, *Külast: Mälestused ja tähelepanekud Eesti külade arenemisest pärast 60-id aastaid* (Tallinn: Maa, 1914), 135–136.

teost „Die Bestimmung des Menschen“, et noore inimesena teada saada, „mis otstarb on elul”.¹⁸²

Rahvuslikku meelestatust noorena ning eesti kultuuri väärtustamist näitab lisaks rahvuse hülgamise kriitikale tõsiasi, et aastatel 1879-1881 kirjutas Martna C.R. Jakobsonile ja saatis talle kahe poogna jagu enda kogutud rahvalaule ja -jutte ning nende ainetel kirjutatud tekste sooviga, et Jakobson need Sakalas avaldaks. Nende seas on ka näiteks üks Martna kirjutatud isamaaline laul.¹⁸³

Tõenäoliselt tuligi selline rahvuskäsitluse ja rahvuse hülgamise kriitika mõju just Jakobsonilt. Nigol Andresen leiab, et just Jakobsoni „Kolm isamaa kõnet”, kus Jakobson kirjutab keele ja rahvuse suhetest, mõjutasid noort Martnat avaldama evolutsiooniusku väljendavat nõiausu ajaloo käsitlust.¹⁸⁴ Jakobsoni mõju ja olulisust näitab ka see, et Martna avaldas tema elust ja tegevusest 1903. aastal raamatu ning ka palju hiljem 1932. aastal leidis, et Jakobson oli prometheuslik tegelane, kes tõi lihtsurelikele jumalatel tule¹⁸⁵, kes läitis „rewolutsiooni tuletungla”.¹⁸⁶ Seega väljendas Martna tugevat Jakobsoni-sümpaatiat ka hilises eas. Keele ja rahvuse tähtsustamise üheks praktiliseks näiteks on see, et 20. sajandi alguses järgis Martna paljusid teisi eesti rahvuslikult meelestatud tegelasi ning hakkas koduse keelena kasutama saksa keele asemel eesti keelt.¹⁸⁷ Sel ajal seostus saksa keele rääkimine vasakpoolsetele ja rahvuslastele kadakasaksluse, sotsiaalsete muutuste vastasuse ning väikekodanliku kitsarinnalisusega¹⁸⁸ – kõik see oli oluline ka Martna maailmavaates.

Kuigi Martna keelepõhise rahvuse määratluse juured näivad olevat just varasemas eesti rahvusliku liikumise traditsioonis, olid keeleküsimus ja keelepõhine rahvusmääratlus olulisteks teemadeks ka teiste maade sotsiaaldemokraatide seas. Otto Bauer näiteks ei pidanud keelepõhist rahvuse definitsiooni adekvaatseks.¹⁸⁹ Tema jaoks ei olnud rahvus midagi kindlalt fikseeritavat, vaid pigem sotsiaalne suhe, mis pidevalt muutub „saamise protsess, oma olemuselt determineeritud tingimustest, milles inimesed võitlevad elatusvahendite või oma soo jätkamise eest”.¹⁹⁰ Baueri jaoks oli rahvus ühise saatuse, kultuuri ja ühise iseloomuga kogukond (*Schicksalsgemeinschaft, Kulturgemeinschaft, Charaktergemeinschaft*).¹⁹¹ Ka Kautsky, kes oli ise sündinud Prahlas, Austria-

¹⁸² EKM EKLA f. 172, m. 10:10, L4.

¹⁸³ EKM EKLA f. 47, m. 27: 41, 3/261, Mihkel Martna, kolm kirja C.R. Jakobsonile 22. I 1879 - 27. XII 1881.

¹⁸⁴ **Andresen, Toom**, 34.

¹⁸⁵ **Mihkel Martna**, „Mees, kes tõi tuld jumalatel [1932],” *Oma kodu*, koostanud **Hando Runnel**, Eesti mõttelugu, 116 (Tartu: Ilmamaa, 2014), 432.

¹⁸⁶ **Mihkel Martna**, „Carl Robert Jakobsoni 50 a. surmapäewaks,” *Rahwa Sõna*, 19. märts 1932.

¹⁸⁷ **Orvisto [=N.Andresen]**, 158.

¹⁸⁸ **Jaak Valge**, „Eesti ühiskonna käärimine ja marksismi leviku taust 1920. aastatel,” *Tuna*, 3 (2014), 65.

¹⁸⁹ **Otto Bauer**, *The Question of Nationalities and Social Democracy* [1907] (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000), 17.

¹⁹⁰ **Bauer**, 107; vt ka Kautsky suhestumist sellega: **Karl Kautsky**, „Nationality and Internationality [1907],” *Critique*, tõlkinud **Ben Lewis**, 37 (2009), 373–374.

¹⁹¹ **Bauer**, 100.

Ungaris tšehhi perekonda ja kes elas hiljem põhiliselt Saksamaal, oli mitmete küsimuste puhul Martna peamõjutaja, nõustus 1907/1908 Otto Baueri rahvusluse ja marksismi sulamit käsitledes, et rahvust (*Nationality; Nationalität*) on väga keeruline määratleda, et see on pidevalt muutuv sotsiaalne suhe, justkui Proteus, „alati meie seas olemas ning suure mõjuga meile, kuid alati, kui me püüame seda haarata, libiseb eemale”.¹⁹² Kui Bauer määratles rahvust kultuuri kaudu, siis Kautsky küll ei leidnud, et keel oleks ainus, mis määraks rahvusliku kuuluvuse, kuid see oli tema arvates rahvusliku kuuluvuse juures peamise tähendusega, oli rahvusliku kogukonna alus.¹⁹³ Keelel ja rahvusel oli tema jaoks ka oma majanduslik dimensioon: kaasaegses majandusarengus on vaja, et ühte keelt rääkivad inimesed oleks koondatud ühte riiki, et saaks toimuda suhtlus ja kaubavahetus.¹⁹⁴ Martna keelepõhine rahvuslus, mis tõenäoliselt põhineb peamiselt varasemate eesti rahvuslaste ideedel, on sarnane ka Kautsky keelepõhise rahvuslusega. Et Martna rahvuskäsitlus oli ka hiljem sel alusel, võib tulla Kautsky mõjust, kuigi rahvuslust puudutavates tekstides ta otseselt Kautsky rahvuslust käsitlevatele töödele ei viidanud.

Sellist kriitikat oma rahvuse hülgamise suunal, nagu väljendas noor Martna 1882. aastal, üldiselt Lääne- ja Kesk-Euroopa sotsialistid ei väljendanud. Kautsky vastupidiselt leidis, et keelepiiridest on proletariaadil lihtne välja astuda, õppides teist keelt, et tulla toime teises riigis. Teisalt leidis ta, et näiteks väikesest rahvusest pärit intellektuaal võib vallata küll väga hästi maailmakultuuri, kuid emakeeles pole tal piisavalt publikut ja võõrkeeles ei suudaks ta end väljendada sama hästi kui emakeeles.¹⁹⁵

1910.-1911. aastaks on rahvuse hülgamise kriitika võtnud Martnal tugevama klassisuhteid rõhutava ning marksistliku klassiantagonismi vormi. Hariduse omandamist pidas Martna küll igati kiiduväärseks, kuid see lahutab rahva erinevaid kihte. Kui Postimehe järgi olid Eesti eliit ehk „suurtsugusemad” jõukad, siis Martna pidas nendeks hoopis eesti haritlasi, keda mujal ka „waimu aristokratiaks” nimetatakse. Nende vaated, nende elu ja tegevus eraldab nad Martna arvates aga „rahvast, kellest nad võrsunud on”.¹⁹⁶ Nii ei loe enam eriti ka perekonnasidemed, sest talupoeg ning haritlane, isegi kui nad on vennad, elavad liiga erinevates maailmades. Selle lahendusena pakkus Martna välja ühiskonna demokratiseerimine, sest selline riigikord tekitab erinevate sotsiaalsete kihtide jaoks ühiseid huvisid. Inimesed ei oleks sotsiaalselt lahutatud mitte haridusliku tausta poolest, vaid nad jaguneksid vastavalt oma poliitilistele huvidele erinevatesse parteidesse.¹⁹⁷

¹⁹² **Kautsky**, “Nationality and Internationality [1907],” 373.

¹⁹³ **Kautsky**, “Nationality and Internationality [1907],” 372–380; **Bauer**, 12.

¹⁹⁴ **Nimni**, *Marxism and Nationalism*, 46–47.

¹⁹⁵ **Karl Kautsky**, “Nationality and Internationality [1907] Part 2,” *Critique*, tõlkinud **Ben Lewis**, 38 (2010), 145.

¹⁹⁶ EKM EKLA f. 172, m. 9: 21, S - [Martna, M] Eesti suurtsugusemad. Juhtkiri käsikiri, L15.

¹⁹⁷ EKM EKLA f. 172, m. 9: 21, L18.

1914. aastal seostas Martna sama probleemi marksistlik-deterministliku ajalookäsitlusega. Kui Karl Marx kirjutas, et ajalugu on klassivõitluse ajalugu, siis nõustus sellega ka Martna ning Eesti puhul sidus klassiantagonismi rahvusliku antagonismiga.¹⁹⁸ Eestlased olid ka veel 1914. aastal valdavalt talurahvas, kuid „ajaloolist edenemist ka kõige valjemad suurauad kinni ei suuda pidada”.¹⁹⁹ Mahtra sõjas talupoegade mahasurumine oli tema arvates „meie maa feodalismuse viimane niisugune katse uut aega /.../ väevõimuga tagasi kruvida”.²⁰⁰ Majanduse arenemine, feodalismi asendumine kapitalismiga toob paratamatult kaasa ka talurahva vabastamise – ja kuna eestlased olid valdavalt talurahvas, siis eestlaste vabanemise. Ning paratamatult kujuneb ka eesti kodanlus – saksa kodanluse kõrvale, hiljem selle asemele. Võimalik, et Martna soovis marksismile tuginedes anda edasi deterministlikku lähenemist ühiskonna arenemisele ning tõenäoliselt ka teatavat revolutsiooniootust, kuid üks dimensioon, lähtuvalt Eesti sotsiaalsetest oludest, oli ka eesti rahvuse edenemine. Sellel nägi ta muidugi ka suuri probleeme, sest väikse rahva kultuuri oli raske arendada ning näiteks professionaalses mõttes jäid Martna arvates eestlased endiselt sakslastest ja venelastest tahapoole.

See mõttekõik peegeldab ka eesti talupoegade sotsiaalset-ühiskondlikku arengut: suhteliselt homogeenne talupojaühiskond aja jooksul diferentseerus, suurenes haritlaste osakaal, suurenesid majanduslikud erinevused. Martna ise kirjutas sellest, et 1860.-1870. aastatel ei olnud Läänemaal talupoegade sees majanduslikud erinevused eriti suured, kuid ajapikku need kasvasid.²⁰¹

Martna tekstides on ka vasakpoolsusele omast internatsionalistlikku-kosmopoliitset joont. 1933. aastal korraldas ajakiri Looming ankeetküsitluse kultuurpoliitilisest välisorientatsioonist ning paljude teiste avaliku elu tegelaste seas küsiti vastuseid ka Martnalt, kes leidis, et kultuur ja kultuuri levimine ei hooli riigi ega rahvuspiiridest ja seepärast „jäab kultuurpoliitiline orientatsioon *kosmopoliitiliseks* [minu rõhutus – T. A.]”²⁰² „Kosmopoliit” oli ka Martna üks enesedefiniitsioone, nii nimetas ta end 1918. aastal kirjas Kautskyle.²⁰³ Seega kultuuri ja selle mõjusid pidas Martna kosmopoliitseks, rahvusest sõltumatuks. Isiklikult pidas Martna saksa mõjusid Martna endale väga tugevaks ning väärtustas neid. Tema sõnul sai saksa kultuuri kirjeldada Johann Wolfgang von Goethe surivoodil lausunud sõnadega „Enam valgust!” (*Mehr Licht!*), sest sihiks on olnud vaimuvalguse levitamine, samas kui baltisaksa „kultuurtreegerlikku” rolli sai kirjeldada lausega

¹⁹⁸ **Martna**, „Meie esiisade pärandus. Pilk Eesti ajaloosse,” 428.

¹⁹⁹ **-n- [=M. Martna]**, „Eesti kodanlise koorekihi tõusutusad,” *Vaba Sõna*, 1 (1914), 6. Artikli trükiversioonist pikemat käsikirja vt: EKM EKLA f. 172, m. 10: 3 [Martna, M.] Tahate olevikku mõista – õppige minevikku tundma. [artikkel] 21 l. Käsikiri.

²⁰⁰ **-n- [=M. Martna]**, 6.

²⁰¹ **Jansen**, *Eestlane muutuvus ajas*, 315–316; **Martna**, *Külast*, 72.

²⁰² **J. Roos** et al., „Ankeet kultuurpoliitilisest välisorientatsioonist,” *Looming*, 8 (1933), 969.

²⁰³ **-s [=M. Martna]**, „Karl Kautsky’le saadetud kiri,” *Sotsialdemokrat*, 12. jaanuar 1918.

„Rohkem kasakaid! Rohkem sandarme!” (*Mehr Kosacken, Mehr Gendarme!*) - vihjates nii eestlaste-baltisakslaste poliitilistele suhetele.²⁰⁴ Üsna sarnaselt Martna kosmopolitismiga pidas ka näiteks Kautsky kõrgkultuuri rahvusvaheliseks, kuigi see ei olnud tema arvates ligipääsetav kõikidele: „See kultuur [kõrgkultuur] on internatsionaalne, aga rahva enamus, mis teab vaid ühte keelt, saab sellest internatsionaalsest kultuurist osa vaid sedavõrd, kui keeleline kultuur säilitab rahvusliku vormi.”²⁰⁵ Teiste eesti vasakpoolsete haritlaste seast leidis näiteks Hans Kruus 1915. aastal, et igasugune kultuur on võimatu väljaspool rahvuslikke kultuurivorme ning sotsialism on ise kultuur, mis püüab anda sisu kõikidesse rahvuslikesse vormidesse.²⁰⁶

Kui püüda Martna rahvuslust üldistavalt kokku võtta, võiks Hans Kohni dihhotoomia (Herder ja kultuurilis-romantiline rahvuslus vs Rousseau ja poliitiline rahva suveräänsust väärtustav rahvuslus) perspektiivist öelda, et Martna esindab herderlikku suunda, kuna ta pidas oluliseks ja ilmselt kõige olulisemaks kultuurilist poolt, keelt.²⁰⁷ Teisalt oli tema jaoks oluline ka poliitiline aspekt, mida avatakse veelgi järgnevates peatükkides. Järelikult selline dihhotoomia päriselt olemust ei taba. Tema arusaam rahvusest, eriti noorena, oli seotud ja kasvas välja varasemate eesti rahvuslaste ideedest, oli selle jätk ja edasiarendus. Rahvuslikke ideid kombineeris ta marksismi ja selle erinevate harudega. Selle tulemuseks oli huvitav marksismi ja rahvusluse sulam, mis sidus näiteks klassivõitluse ja rahvusliku antagonismi. Edaspidi oleks oluline analüüsida tema kaasaja vasakpoolsete rahvuslust ja rahvuslusevastasust, mis läbi muutuks selgemaks ka tema rahvuslus. Järgnevates alapeatükkides on näha, kuidas mõnedes aspektides muutub marksistlik pool ning kriitika olulisemaks, kuid siiski säilib rahvusluse ja marksismi vastastikune pinge.

2.3. Väikse rahvuse probleemid

Kui 1882. aasta tekstis oli Martna kriitiline rahvuse hülgamise suunal, siis teised tekstid näitavad, et võõrkeelte õppimist pidas ta samas vajalikuks ning osalt paratamatukski. 1933. aastal leidis Martna, et teiste keelte õppimine, sealhulgas vene keele õppimine on sotsiaalse edenemise seisukohast vajalik olnud, kuid oli vastu selle sunniviisilisusele, sest see ei andnud tagajärgi, mida oleks andnud vabatahtlik vene keele õppimine. Vajadusest andis aga tunnistust see suur hulk eestlasi (Martna ütleb, et 300 000), kes rändasid Venemaale ja tuhanded noormehed, kes teenisid Vene sõjaväes

²⁰⁴ Martna, “Meie esiisade pärandus. Pilk Eesti ajalosse,” 436.

²⁰⁵ Kautsky, “Nationality and Internationality [1907] Part 2,” 144.

²⁰⁶ Hans Kruus, “Sotsialism ja rahvusküsimus [1915],” *Eesti küsimus*, koostanud Toomas Karjahärm ja Hando Runnel, Eesti mõttelugu, 62 (Tartu: Ilmamaa, 2005), 270.

²⁰⁷ Eva Piirimäe, „Teoreetilisi perspektiive 19. sajandi eesti rahvusluse uurimiseks,” *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. I*, koostanud Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 16 (23) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 169-170, 172; vrdl: Karjahärm, Sirk, *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed, 1850-1917*, 212–214.

sundaega. Ta leidis, et inimene tegutseb eesmärgipäraselt ning kui nad õpivad keeli, on ka keele õppimisel eesmärk. Teiste keelte õppimisel, kolme kohaliku keele omandamisel on tihtipeale sotsiaalne eesmärk: leida tööd, sest paljud ametikohad eeldavad neid kolme keelt.²⁰⁸

1903. aastal käsitles Martna väikse keele- ja kultuuriruumi potentsiaalseid ohte, seda just ühiskondliku arengu seisukohalt, sest ta sidus majandusliku arengu haridusliku arenguga, kuid viimane eeldas ka teatavat keele arengutaset, piisavalt suurt omakeelse (eriala)kirjandusruumi olemasolu:

„Meie ei ole suurte rahvastega mitte sammu suutnud pidada, ja ka edaspidi saab see meil raske, kui mitte koguni võimata olema neile järele jõuda. Aga elunõudmised ei vaata selle peale, et meie maha oleme jäänud. Elu nõuab meilt sedasama, mis teistelt nõuab. Igas ametis, igas tegevuses, igas töös on need meitest ees, kes rohkem õppida on võinud ja rohkem teavad. Meie peame sellepärast alamate kohtadega leppima ja peame vähema teenistusega rahul olema; meie osasaamine elust ja kultuuravõitudest on sedamööda ka vähem. On karta, et meie aegamööda ka oma suure riigi kaaskodanikkudest ikka rohkem ja rohkem maha jääme. Sest ka Venemaa suurtes ja ülikoolilinnades hakatakse väljamaa eeskujul rahva püüdmistele vastu tulema. Ka neil on muuseumid, suured raamatu- ja kunstikogud, saadaval. Ametikirjanduse edenemisel ei ole nende juures mitte neid raskusi, mis meie juures on.”²⁰⁹

20. sajandi alguses oli Martna seega eestlaste tuleviku seisukohalt pessimistlikel seisukohtadel. Et majandusliku ning kultuurilise arenemise seisukohalt jäävad väiksed rahvad suurtele alla, tuleb leppida madalamate töökohtade ja väiksema osavõtuga kultuurielust ning pikemas perspektiivis mahajäämus üha süveneb. Et seda vältida tuleks rohkem pingutada, kuna vastupidine pessimistlik perspektiiv oleks väikerahvaste kadu. Näiteks soome kultuuri suhtes oli Martna palju positiivsemal arvamusel, kuid Soomet pidas ta ka rohkem arenenuks.²¹⁰

Veelgi suuremat pessimismi, mis on tugevas vastuolus noore Martna vaadetega, aga ka hilisema tegevusega, näeb Esimese maailmasõja-aegsetest kirjutistest. 1916. aastal kirjutas parun Wrangellile leidis Martna, et väiksed rahvused eestlased ja lätlased kaovad (*entnationaliseren*) igal juhul ja et ta ise ei pea end rahvuslaseks:

„Kas lätlased või eestlased „saksastuvad” või „venestuvad” - varem või hiljem nad kaovad [*entnationalisieren*]. Selle eest, et see ei ole veel täielikult juhtunud, võib ainult seda tänada, et Venemaal ei ole veel mingit piisavat algkoolisüsteemi. Niipea kui Venemaal peaks olema samasugune algkool nagu Saksamaal, läheks lahti hoolimatu venestamine.

²⁰⁸ Roos et al., 969; vrdl Milleri artiklit „venestataivate” motiividest omandada vene keel nt karjääri eesmärgil, ta rõhutab ka seda, et ei olnud läbinisti sunniviisilist (ega ka vabatahtlikku) venestamist: **Alexey Miller**, „Venestamine või venestused?,” *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. I*, koostanud **Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth**, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 16 (23) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), eriti 38jj.

²⁰⁹ **Mihkel Martna**, „Meie aja haridusepüüded [1903],” *Oma kodu*, koostanud **Hando Runnel**, Eesti mõttelugu, 116 (Tartu: Ilmamaa, 2014), 66–67.

²¹⁰ **Mihkel Martna**, *Soome (Suomi): Kirjeldused Soome oludest* (Tallinn: Mõte, 1909), 39–46.

Muidu ei ole ma mingi rahvuslane [*Nationalist*] ja näen selgelt, et nii väiksed rahvad [*Völker*] oma enda kultuuri ja arengut pikas perspektiivis säilitada ei suuda.”²¹¹

Selline pessimistlik väikerahvaste tulevikuperspektiiv tundub olevat otseses vastuolus 1882. aasta tekstiga, kus Martna kritiseeris rahvuse hülgamist. 1916. aasta kiri oli aga erakiri ja ei olnud mõeldud avalikkusele ning seega võis Martna end vabamalt väljendada, kuid ometigi on see vastuolus varasemate ja hilisemate seisukohtadega. Sellist vastuolu võivad aidata lahendada erinevad selgitused. Kui tõlgendada seda kirja lähtuvalt Nigol Andreseni periodiseeringust Martna vaadetele, siis oli see lihtsalt üks näide Martna internatsionalistliku perioodi vaadetest rahvusküsimustele.²¹²

Kõige lihtsam ning võib-olla ka kõige tõenäolisem selgitus oleks, et Martna lihtsalt aja jooksul muutis oma vaateid ning noorpõlve romantiline rahvuslik meelestatus aja jooksul vähenes ja omandas tugevama marksistliku-internatsionalistliku joone. Seda võibki tema tekstides näha, sest sellist romantilist rahvuslust hiljem enam ei ole. Samas on siiski küsitav Martna hilisem toetus autonoomiale (aasta hiljem!), iseseisvale Eestile ning riigi teenistuses töötamine, kuid tõenäoliselt oli ta ka siis muutunud oludes muutnud oma vaateid. Vastuolu võib selgitada ka see, et Martna võis pidada igati taunitavaks seda, et ei väärtustata oma rahvust ja keelt ja kutsuda üles seda tegema, kuid poliitiline reaalsus võis tema arvates olla selline, mis millalgi viib siiski (paratamatult) eestlaste ja lätlaste kadumisele.

Selline seisukoht on erinev ka teatavast optimismist eestlaste seas seoses maailmasõjaga: loodeti väikerahvaste olukorra paranemist, aadliprivileegide kaotamist ning teatavat tasu Vene valitsuselt oma patriotismi eest. Samas oli selline optimism ja patriootlikkus, mida väljendasid eeskätt parempoolsed, pigem taktika kui sügav veendumus²¹³ ning sellist optimismi väljendati avalikke vahendeid kasutades, kuid Martna pessimism oli suunatud piiratud auditooriumile. Teatavas mõttes on sarnast hirmu rahvuse kadumise suhtes väljendanud 19. sajandi lõpus näiteks Ado Grenzstein,

²¹¹ Originaal: „Ob die Letten und Esten „eingedeutscht“ oder „eingerusst“ werden, entnationalisiert werden sie kurz oder lang doch. Dass es noch nicht gründlich genug geschach, ist doch nur dem zu verdanken, dass Russland noch über kein genügendes Apparat-Volksschule verfügt. Sobald Russland über eine Volksschule wie Deutschland verfügen sollte, würde die Russifikation rücksichtslos getrieben werden.

Im übrigen bin ich kein Nationalist und ich sehe es klar, dass so kleine Völker eine eigene Kultur und eigene Entwicklung auf die Dauer nicht bewahren können.” EAA.2057.1.682, L9-10; **Martna**, „Zwei Briefe,” 156.

Kahjuks on arhiivis vaid Martna kirjad Wrangellile, mitte aga Wrangelli kirju Martnale. Wrangelli kohta vt nt Paul von Rechenberg-Linteni kirjutatud elulugu: EAA.2057.1.678 Baron Ferdinand v. Wrangell. Viimasest selgub, et esialgu Venemaa teenistuses olles toetas parun Wrangell igati riigi õigust kasutada sõjalist jõudu kui muud vahendid on ammendunud. Hiljem pensioneerununa maailmasõja ajal jäi ta seisukohale, et Balti provintsid peaksid ajalooliselt tausta tõttu kuuluma Venemaa külge ning erines seega paljudest teistest baltisakslastest, kes soovisid Baltikumi kuulumist Saksamaa külge. Maailmasõja ajal jõudis Wrangell patsifistlike vaadete ning visandas projekti rahvaste liidust, mis edendaks rahvastevahelist mõistmist ning aitaks vältida sõdu. Oma projekti saatis ta väidetavalt kõikidele riigijuhtidele, valitsusjuhtidele ning juhtivatele diplomaatidele.

²¹² **Martna**, „Zwei Briefe,” Näfi kommentaar, 148.

²¹³ **Toomas Karjahärm**, *Ida ja Lääne vahel: Eesti-Vene suhted 1850-1917* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998), 203–205.

kes leidis, et ilmselt sulanduvad Euroopa väikerahvad kas roomaanlaste, germaanlaste või venelaste hulka.²¹⁴

Ühe võimaliku selgituse võiks anda parun Wrangellile saadetud kirja kirjutamise kontekst. 1916. aastal oli käimas Esimene maailmasõda, mida Martna pidas suurte imperialistlike riikide sõjaks (vt 2. peatükki). Euroopas olid põhitegutsejateks suured (mitmerahvuselised) impeeriumid, millele monarhid püüdsid üha rohkem rõhutada rahvuslikku ühtsust.²¹⁵ Sel ajal leidis ta, et sõda ei lõpe otseselt ühegi riigi ülekaaluka võiduga ning suured kapitalistlikud riigid hakkaksid pigem koostööd tegema. Lahenduse võib siin pakkuda tema arusaam ümberrahvastamisest: Esimese maailmasõja järel tajuvad riigid suuremat ohtu, et teised riigid püüavad riigi sees mitte enamuses olevaid rahvusi oma külge liita, seda just maailmasõja kogemustele tuginedes. „Nemad kardavad „võõraste rahvaste” poolt riigist ära eraldamist ja on selles arvamises, et „võõra rahva” maa alles siis lahutamata riigiosaks muutub, kui ta elanikud ümber rahvastatud on”.²¹⁶ Seega võis Martna arvata, et ümberrahvastamine muutub edukamaks ning õnnestub ka eestlased ümber rahvastada – sõltuvalt sellest, kumma riigi osaks nad jäävad, kas sakslasteks või venelasteks. Ümberrahvastamispoliitika aimdust võis tugevdada ka suurenenud rahvuslus tolleaegses Euroopas: maailmasõja kontekstis oli kasvanud rahvuslik vaimustus (ning rahvuslik vaen) nii Saksamaal kui Venemaal. Ning arvatavasti pidas ta oma aja kontekstist tulenevalt ja imperialismiteooriale tuginedes tulevast Euroopa ja rahvusvaheliste suhete süsteemi sarnaseks tema kaasajale, kus domineerivad suured mitmerahvuslikud riigid ning ei pidanud tõenäoliseks suure hulga väikeste uute rahvusriikide teket.

Assimilatsiooniküsimus oli marksistide seas üheks oluliseks teemaks. Marx ja Engels leidsid, et väiksed talupoeglikud Ida-Euroopa rahvad peaksid assimileeruma suuremate ajalooliste progressiivsete rahvuste sekka²¹⁷ ning argumentatsioon oli just majanduslik: talupoeglikud rahvad ei ole majanduslikult nii edukad kui suurtööstusega riigid. Sarnast dimensiooni rahvuse kadumisest ja assimileerimisest on Otto Baueril ja Karl Kautskyl juutide suhtes, „kel ei ole rahvusena tulevikku”, sest näiteks saksa keele omandanud juut oli Kautsky arvates juba sakslane ning selline tendents oli tema arvates veelgi süvenemas. Nende puhul oli Kautsky arvates peapõhjus keel: ainult Ida-Euroopa juudid tunnetavad end veel spetsiifilise rahvusena, kuna räägivad jidišit. Mujal Euroopas juudid enam jidišit ei räägi ja on pigem religioosne kogukond.²¹⁸

Kautsky jaoks oli keel eeskätt kommunikatsioonivahend ning arenevad majandussuhted pidid kaasa

²¹⁴ **Karjahärm**, *Ida ja lääne vahel*, 228-231; **Toomas Karjahärm**, *Vene impeerium ja rahvuslus: moderniseerimise strateegiad* (Tallinn: Argu, 2012), 116, 129; vrdl: **Jaanus Arukaevu**, **Krista Aru**, **Ea Jansen**, **Toomas Karjahärm**, **Jaan Undusk**, „Uus katse hinnata Ado Grenzsteini rolli Eesti ajaloos”, *Tuna*, 2 (1999), 111-125.

²¹⁵ **Müller**, *Contesting democracy*, 15-16.

²¹⁶ **Martna**, „Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 300.

²¹⁷ **Martin**, 235.

²¹⁸ **Kautsky**, „Nationality and Internationality [1907],” 78-379.

tooma ka selle kommunikatsioonivahendi muutumise. Kuna kapitalism laienes, muutus globaalseks, oli vaja ka globaalset kommunikatsioonivahendit ning seepärast ta arvaski, et pikemas perspektiivis on vaja uut rahvusvahelise kommunikatsiooni meediumit, universaalkeelt.²¹⁹ Kui Martna leidis, et eestlased assimileeruvad kas sakslase või venelaste hulka, siis universaalkeel ei pidanud Kautsky arvates kujunema mitte konstrueeritult nagu esperanto või mõne maailmakeele (inglise, saksa, prantsuse) baasil, vaid erinevate kõige tähtsamate keelte vastastikuse assimileerumise teel majanduse arenemise ja kaubandussuhete muutumise käigus.²²⁰

2.4. Rahvuse kasvatamine ja sotsiaalolud

Osalt üllatavalt käsitles Martna 1927. aasta tekstis „Sotsiaalreformid ja rahvuslik arenemine”²²¹ rahvusküsimust rahvusliku kasvatuse ja rahvuspoliitika kontekstis, eriti võrdluses mõnede kriitiliste seisukohtadega väikerahvaste perspektiivi (täpsemalt: selle puudumise) suhtes. Samas on teksti mõjutanud selle eesmärk: Martnat kutsuti esinema 1927. aasta Rahvusliku Kasvatuse Kongressile, aga kuna ta ei esinenud, siis esitas oma seisukohad kirjatükis ajakirjas *Külvaja*, mis käsitles muu hulgas ka näiteks eugeenikat. Siiski on ka see tekst „martnalik”, kuna oma põhiteesis jõuab ta välja sotsiaalprobleemideni, materialistliku ühiskonnakäsituseni.

Martna peamiseks vastaseks oli abstraktne rahvuslus, mis ei pööranud tema arvates tähelepanu materiaalsele küsimustele ja sotsiaaloludele. Selles süüdistas ta Jaan Tõnissoni, „eesti kodanluse lipukandjat”²²² ja Eesti Rahvameelset Eduerakonda (ja selle järglasi). Võib öelda, et kui Martna oli rahvusküsimustes tinglikult Jakobsoni suuna esindaja, pöörates tähelepanu materiaalsele küsimustele, siis Jaan Tõnisson oli Hurda suuna jätkaja, pöörates tähelepanu just vaimsele ja ideelisele poolele.²²³ Martna rõhutas vastupidiselt idealismile, mis keskendus vaimsusele, ideedele, abstraktsele, materiaalsel-bioloogilist poolt, vastandades neid üksteisele: „Sotsiaalreformid rahvusliku (ehk: rahva) arenemise aluse olulisemaks osaks tunnustades tähendab kõigepealt seda, et me mitte abstrakt-ideoloogilisi juhtlauseid /.../ pidada ei või, vaid me peame end konkreetsele bioloogilisele alusele rajama, see on: sellele loomulikule alusele, millisest välja iga rahva rahvuslik areng kasvab – hoolimata ideoloogilistest tähistest, mis rahvus-ilutsejate poolt püstitatakse.”²²⁴

²¹⁹ Nimni, *Marxism and Nationalism*, 47.

²²⁰ Nimni, *Marxism and Nationalism*, 47.

²²¹ Martna, „Sotsiaalreformid ja rahvuslik arenemine.”

²²² Martna, „Grenzstein ja pankrot [1910],” 196.

²²³ Toivo Ülo Raun, „Estonian Social and Political Thought 1905 - February 1917,” *Die baltischen Provinzen Rußlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917=The Russian Baltic provinces between the 1905/1917 revolutions*, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte; Bd. 4. (Kön, Wien, Böhlau, 1982), 66.

²²⁴ Martna, „Sotsiaalreformid ja rahvuslik arenemine,” 5. märts, 90.

Eesti rahvusliku liikumise ideedes ja tegevuses oli bioloogilist poolt juba varem, see jõudis rahvuslikku liikumisse selle uue tõusu ajal, kui rahvust hakati vaatlema muu hulgas ka bioloogilise kogukonnana ning tegeleti näiteks karskusliikumisega, et hoida rahvust kui keha tervena. Karskusküsimus oli ka Martna jaoks oluline teema, kuigi ta ei käsitlenud seda rahvusluse raamistikus.²²⁵ Eriti oluliseks sai biologiseeritud rahvuskäsitus karskusliikumise seisukohalt nn mõõdukate rahvuslaste seas, keda esindas Tõnisson.²²⁶

Samal kongressil, kuhu kutsuti esinema ka Martnat, vastandus Tõnisson just rahvusluse ja materialismi sidumisele, leides, et „rühmapoliitiline propaganda” ja materialistliku ajalookäsitluse edendamine koolides on lubamatu.²²⁷ Tõnisson väärtustas „ühist rahvuslikku põhiheli”, ühtset rahvuslikku kehandit hoolimata kultuurilistest, sotsiaalsetest, poliitilistest või majanduslikest erinevustest; rahvuslik kasvatus ei pidanud tegelema mitte sotsiaalküsimustega, vaid sobiva kultuurõhkkonna loomisega.²²⁸ Rahvuslus oli Tõnissoni jaoks eeskätt vaimne tegutsemine, mis oli suunatud usule, moraalile (kõlblusele), haridusele, teadusele.²²⁹ Samas ei olnud Tõnissoni rahvuskäsitus pelgalt idealistlik, vaid selles oli samuti materialistlik-bioloogiline komponent. Ta leidis, et rahvus peaks kvantitatiivselt kasvama, sest mittesigimine on nõrkus, säilitama häid tõuomadusi alkoholi ja suguhaiguste vältimisega ning saama majanduslikult iseseisvaks. Tõnisson tunnistas ka sotsiaalreformide vajadust („ühiselulised parandused”), kuigi Martna süüdistas teda just selle puudumises. Kõike seda oli Tõnissoni arvates vaja kokkuvõttes selleks, et arendada rahvuskultuuri.²³⁰ Kui Martna pidas oma põhiliseks vastaseks Tõnissoni, siis lähem vaatlus näitab, et Tõnissoni rahvuskäsitus ei olnud pelgalt „abstrakt-ideoloogiline”.

Rahvusküsimuses nõustus Martna põhimõtteliselt viigide parteisse kuulunud inglise ajaloolase Thomas Babington Macaulay'ga, keda ta ka tsiteeris: „Kuidas võib inimestelt isamaarmastust /.../ oodata ja nõuda, kellel ei ole kodu ega kollet ja kes ei tea, kuidas ta homse päeva üle elama peab, kellel iga vähemgi elamise ja olemise kindlustus täiesti puudub?”²³¹ Rahvuslik tundmus oli Martna

²²⁵ **Martna**, “Die Abstinenzbewegung und die Sozialdemokratie in Finnland”; **Mihkel Martna**, “Fünfzig Jahre Bekämpfung des Alkohols und der Trinksitten durch Gesetzgebung in Finnland,” *Neue Wege*, 10 (1916), 266–284; **Mihkel Martna**, “Sotsialism ja karskus,” *Vaba Sõna*, 7/8 (1914). 219–228.

²²⁶ **Ken Kalling**, “The Self-Perception of a Small Nation: The Reception of Eugenics in Interwar Estonia,” *“Blood and Homeland”: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*, toimetanud **Paul J. Weindling** and **Marius Turda** (Budapest; New York: Central European University Press, 2007), 254; **Ken Kalling**, “Darwin Haeckeli varjus. Evolutsiooniõpetuse retseptioonist Eestis,” *Ajalooline Ajakiri*, 3/4 (2012), 295–296, 300.

²²⁷ **Jaan Tõnisson**, “Rahvusliku kasvatus tähtsus [1927],” *Riigivanem*, koostanud **Simo Runnel**, Eesti mõttelugu, 100 (Tartu: Ilmamaa, 2011), 280.

²²⁸ **Tõnisson**, “Rahvusliku kasvatus tähtsus [1927],” 280.

²²⁹ **Jaan Tõnisson**, “Meie vastuse 75 aasta mälestusepidust [1893],” *Kõlblus ja rahvuslus*, koostanud **Simo Runnel**, Eesti mõttelugu, 95 (Tartu: Ilmamaa, 2010), 60; **Jaan Tõnisson**, “Kõlbline [1908],” *Kõlblus ja rahvuslus*, koostanud **Simo Runnel**, Eesti mõttelugu, 95 (Tartu: Ilmamaa, 2010), 304–315.

²³⁰ **Jaan Tõnisson**, “Püüete kava ja võitluse tee alusjooned [1910],” *Kõlblus ja rahvuslus*, koostanud **Simo Runnel**, Eesti mõttelugu, 95 (Tartu: Ilmamaa, 2010), 339, 344, 345, 349.

²³¹ **Mihkel Martna**, “Eelarve kulude osa riigi iseloomu väljendajaks,” *Rünnak*, 2 (1930), 36.

jaoks otseses seoses inimese materiaalse sotsiaalmajandusliku elatustasemega. Rahvus- ja sotsiaalküsimuste seotuse seisukohalt oli sajandi alguses Martnale üsna lähedane näiteks Konstantin Päts, kellega nad olid sel ajal kaasvõitlejad ja andsid koos välja Teatajat. Sarnaselt Martnale leidis ka Päts, et õiget rahvuslikku teadvust ei saa tekkida, kui rahva enamus on kehval majanduslikul järjel, sellisel juhul võib “ainult kunstilisel viisil soetatud jõukamate liikide rahvusline iseteadvus kasvada”.²³² Aastakümneid hiljem on Pätsi jaoks majanduslik aspekt rohkem tagaplaanil, samal ajal kui ta rõhutab isamaa-armastuse emotsionaalset ja vaimset aspekti.²³³

Diskussioonid rahvusteamadel oli orgaaniline osa ühiskondlikest, poliitilisest võitlusest. Nendel teemadel arutlesid Päts ja Martna 1905. aastal, vastandudes Tõnissonile, sellega tegeleti maailmasõja ajal ning iseseisvas riigis. Maailmasõja ajal kritiseeris sarnaselt Martnale Tõnissoni „tagurlikku” suunda näiteks Jüri Vilms, leides, et eestlased ei ole ühtne talupojarahvas, vaid ühiskondliku arengu paratamatu kaasnähtus on ühiskonna diferentseerumine.²³⁴

Martna soovis näidata materiaalsete küsimuste olulisust rahvusküsimuse seisukohalt ja nii juhtida tähelepanu sotsiaalreformide vajadusele. Tema kriitika idealistliku rahvusluse suunal ja materialismi rõhutamine on mõneti sarnane Marxi ja Engelsi kriitikaga noorhegeliaanide suunas:

„Rahvuslikkude aadete, rahvusliku meeoleolu arendajad hoolivad kehainimesest liiaks vähe. Nemad ei taha tunnustada, et meie „olemine selle määrab, kuidas me teadlikud oleme ja kuidas me mõtleme;”²³⁵ kuigi nemad seda eitades ei ütle, et „mõte olemise määrab”, määrab olemise – nende arvates – idee, mis niisugusena igawene ja kõike määraja olla. /.../

Hoolimata niisugusest, ainelisi mõjundit eitavast ilmawaatetest oleneb meiegi waim ja tahtmine, meie waimlikud eluawaldused kehainimese olemisest. Kehainimest jaatades wõiks aga meiegi rahwa elujõud suuremaks kasvada ja tema waimulend kõrgemale ulatada; kehainimest mitte ainult elusa kestana mõttes, waid ühiskondliku elu alusena – jõuaksime kaugemale. Tuleb waatekohale asuda, et kõrgelennulise waimu ning tubli tahtmise kaswatamiseks alata tuleb kehainimese eest hoolitsedes.”²³⁶

Marx ja Engels kirjutasid 1846. aastal „Saksa ideoloogias”, kus sõnastasid ajaloolise materialismi, et noorhegeliaanide „fantaasia järgi on inimeste suhted, kõik nende tööd ja tegemised, nende ahelad

²³² **Konstantin Päts**, “Rahvusliselt põllult majanduslisele [1904],” *Eesti riik. I*, koostanud **Toomas Karjahärm**, Eesti mõttelugu, 27 (Tartu: Ilmamaa, 1999), 52.

²³³ Vt nt: **Konstantin Päts**, “Võidupüha läkituskõne [1939],” *Eesti riik. II*, koostanud **Toomas Karjahärm** ja **Hando Runnel**, Eesti mõttelugu, 38 (Tartu: Ilmamaa, 2001), 542–546. Selle kõne emotsionaalse tonaalsuse on muidugi tinginud 1939. aasta juuni välispoliitiline ja rahvusvaheliste suhete ärev taust.

²³⁴ **Jüri Vilms**, “Eesti naiivne kosmopolitism ja rahvuslus [1915],” *Kahe ilma vahel*, koostanud **Hando Runnel**, Eesti mõttelugu, 20 (Tartu: Ilmamaa, 1998), 68–69, 78.

²³⁵ Siin parafraseerib Martna ilmselt Marxi *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (1859) eessõna kuulsat lauset: „Es ist nicht das Bewußtsein der Menschen, das ihr Sein, sondern umgekehrt ihr gesellschaftliches Sein, das ihr Bewußtsein bestimmt.” **Karl Marx**, *Zur Kritik der politischen Ökonomie* [1859], toimetanud **Karl Kautsky** (Stuttgart: J. H. W. Dietz, 1897), xi; **Karl Marx**, *Later Political Writings*, toimetanud **Terrell Carver** (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 160.

²³⁶ **Martna**, “Sotsiaalreformid ja rahvuslik arenemine,” 90.

ja piirid nende teadvuse produktid”²³⁷. Marx aga leidis, et „[i]deede, kujutluste ja teadvuse loomine on kõigepealt otseselt ühte põimunud inimeste materiaalse tegevusega ja nende materiaalse suhtlemisega, reaalse elu keelega. Inimeste kujutlused, mõtlemine ja vaimne suhtlemine on siin alles nende materiaalsete suhete otsene tulemus.”²³⁸ Martna argumentid ja kriitika on üsna sarnased Marxi-Engelsi materialistlikule ühiskonnakäsitlusele, kuid ta on selle arutluskäigu asetanud hoopis teistsugusesse teemaraamistikku ning leiab, et kui neid fundamentaalseid lähtekohti, materialismi, tunnustada, võib sotsiaalreformide abil rahvuse edendamiseks suuri edusamme teha. Ehk – kui parafraseerida Marxi 11. teesi Ludwig Feuerbachi kohta Martna rahvuspoliitika valguses („Filosoofid on maailma ainult mitmeti seletanud, kuid asi seisab selles, et teda muuta.”²³⁹) – siis idealistlik rahvuslus on liiga abstraktne, ei aita realselt rahva eluolu parandada, vaja on tegutseda, viia läbi sotsiaalreformid.

Martna teksti eesmärgiks oli argumenteerida, miks olid vajalikud sotsiaalreformid. Sotsiaalreformide tähtsustamise mõju tuli tõenäoliselt Charles Darwini evolutsiooniteooria marksistlikust retseptioonist-tõlgendusest, kõige tõenäolisemalt hollandi astronoomilt ja marksistlikult teoreetikult Anton Pannekoekilt²⁴⁰, kelle teksti Martna eesti keelde tõlkis. Darwini sotsiaaldemokraatlik retseptioon võttis üle teooriad, mis rõhutasid eeldusena organismide võimet koostööks (sh ka altruismi), samuti oli nende jaoks oluline keskkonna (ühiskonna) olulisus arengu suunajana.²⁴¹ Sarnased nüansid on ka Martna sotsiaalreformide tähtsustamises. Pannekoek näiteks, sidudes marksismi ja darvinismi, leidis, et vastupidiselt „kodanlike darwinistide”, „buršuidarwinistide” arvamusele ei ole töölised bioloogilises (sotsiaaldarvinistlikus) mõttes halvemad ega vaesemad. Nad olid tema arvates vaesemad sellepärast, et kapitalistid maksid neile vähe. Kui tööliste lapsed olid haiged või surid, ei olnud põhjus nende bioloogilises kvaliteedis või sotsiaaldarvinistlikus allajäämises, vaid selles, et neil ei olnud piisavalt ressursse – need läksid „kurnajatest kapitalistidele” ja kapitalistide „kidurad ja nõrgad lapsed” said selle eest hea hoolekande.²⁴² See oli põhjus, miks sotsialistid argumenteerisid Pannekoeki sõnutsi sotsiaalreformide vajadusele.

Biologiseerimise ning darvinismi mõjud Martnale olid intensiivsemad just nooruses, kuid darvinistlik ühiskonnakäsitlus oli läbivalt oluline Martna vaadetes ning mängis olulist rolli tema

²³⁷ **Karl Marx**, *Saksa ideoloogia* [1846] (Tallinn: Eesti Raamat, 1985), 19.

²³⁸ **Marx**, *Saksa ideoloogia* [1846], 24.

²³⁹ **Karl Marx**, “Teesid Feuerbachi kohta [1845],” *Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp*, **Friedrich Engels** (Tallinn: Eesti Raamat, 1970), 60.

²⁴⁰ **Pannekoek**, 25.

²⁴¹ **Kalling**, “Darwin Haeckeli varjus. Evolutsiooniõpetuse retseptioonist Eestis,” 289.

²⁴² **Pannekoek**, 5, 12, 25.

vaadete kujunemisel.²⁴³ Mitmed saksa sotsiaaldemokraadid rajasidki aluse oma sotsialistlikule maailmavaatele just Darwini ja Ernst Haeckeli õpetusele tuginedes.²⁴⁴

Kui Martna rõhutas sotsiaalreformide vajadust, siis tõenäoliselt tuleb nõustuda, et vajadus oli tõepoolest olemas. Samas taandas Martna sotsiaalprobleemide lahendamise väga kitsalt materiaalsele küsimustele, peamiselt korteriküsimusele,²⁴⁵ mis oli üks tema põhiteemasid. Kõige põhjalikumalt käsitles Martna seda eraldi raamatus „Oma kodu” (1915), kus ta argumenteeris, et halbade elamistingimuste põhjuseks on kapitalistlik majandus ja „maa eraomanduse pühadus”²⁴⁶, kapitalistide maamonopolid ning kutsus Saksamaa ja Šveitsi näitel olusid parandama. Peamisteks argumentideks tekstis „Sotsiaalreformid ja rahvuslik arenemine” olid, et korterolud on kehvad: inimesed elavad koos väiksel pinnal, paljude jaoks on töötuba ka magamistuba, puuduvad korralikud hügieenivõimalused jne. Ei ole põhjust kahelda statistilistes andmetes, mida Martna väidete toetuseks toob, kuid näib siiski, et ta taandab küsimuse liigselt ühe mõjuri keskseks. Töölise elamistingimused ei olnud Eestis eriti head: 20. sajandi alguses elas tihtipeale 4-5 või 7-8 liikmeline pere 9-25 m² toas.²⁴⁷ Samas aja jooksul tingimused paranesid ja suuremates tehastes ja manufaktuurides, näiteks Narva Kreenholmis, olid oma sotsiaalhoonete kompleksid koolide, lasteaedade, haiglate, saunade ja muu tarvilikuga.²⁴⁸ Kindlasti vähendas väiksel, mitte kõige puhtamal elamispinnal elamine, kus samas tehti ka tööd, eluiga, kuid see küsimus on oluliselt laiem. Kehvades korterites elasid vaesemad, kuna neil oli vähem ressursse

²⁴³ Vt nt teksti sajandvahetusest, mis vaatlleb inimühiskonna arengu tulevikku darwinismi perspektiivist: **Mihkel Martna**, „Minu unenägu 20. aastaja algusel [1900],” *Oma kodu*, koostanud **Hando Runnel**, Eesti mõttelugu, 116 (Tartu: Ilmamaa, 2014), v 35jj).

²⁴⁴ **Lidtko**, 801.

²⁴⁵ **Martna**, „Sotsiaalreformid ja rahvuslik arenemine,” 91.

²⁴⁶ Kirjeldades maaomanike monopolide tegevust ning nende vastaseid püüdeid Saksamaal, kasutab Martna John Stuart Milli, ühte liberalismi klassikut, kellele tuginevat kodanlikud majandusteadlased. Martna tsiteeris Milli: „Maa ei ole inimese kätetöö. Ta on kogu inimesesoo pärandus. Maa omanduseõiguse peale tuleb üldise kasu seisukohast vaadata. Kui maa eraomanduse õigus üldisusele kasuks ei ole, siis on ta ülekohtus. Riigil on maaomanduse kohta waba õigus, s.o. ta võib sellega nõnda talitada, kuidas üldisusele seda nõuawad.” See näib olevat kompilatsioon mitmest Milli kirjakehast. Ühes räägib Mill Iirimaa näitel, et kuna maa on piiratud ressurss, mida inimene ise otseselt ei tooda (Mill kasutab John Locke'i keelt ning argumentatsiooni), siis tähendab suure hulga maa omamine väheste poolt teiste õiguste piiramist ning ei soodusta õiglust ja rahu. Teises tsitaadis argumenteerib Mill, et kuna maa on inimkonna ühine pärand (*inheritance of the human race*), siis peab selle omandiõiguse tingimusi ja õigusi reguleerima. Kuna Milli jaoks oli oluline sotsiaalne õiglus, siis on kirjanduses esile toodud seda, kuidas Milli vabadusel põhinev poliitökonoomia võib edendada inimese vabadust ning õiglast varanduslikku jaotust. Vt: **Mihkel Martna**, „Oma kodu [katkend, 1915],” *Oma kodu*, koostanud **Hando Runnel**, Eesti mõttelugu, 116 (Tartu: Ilmamaa, 2014), 180; **John Stuart Mill**, *The Collected Works of John Stuart Mill. Volume VI. Essays on England, Ireland, and the Empire* [1824], toimetanud **John M. Robson** (Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press; Routledge & K. Paul, 1982), Liii, 512; **John Stuart Mill**, *The Collected Works of John Stuart Mill. Volume III. Principles of Political Economy with Some of Their Application to Social Philosophy* [1848], toimetanud **John M. Robson** (Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press; Routledge & K. Paul, 1965), 802–803; **Bruce Baum**, „J. S. Mill and Liberal Socialism,” *J.S. Mill's Political Thought: A Bicentennial Reassessment*, toimetanud **Nadia Urbinati**, **Alex Zakaras** (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 107–108, 123.

²⁴⁷ *Eesti ajalugu. V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, toimetanud **Sulev Vahtra**, **Toomas Karjahärm**, **Tiit Rosenberg**, (Tartu: Ilmamaa, 2010), 175.

²⁴⁸ **Maie Pihlamägi**, „Igapäevaelu Narva Kreenholmis 1857-1940,” *Modus vivendi. II*, toimetanud **Raimo Pullat**, Vana Tallinn, 16 (20) (Tallinn: Estopol, 2005), 408–411.

toiduks, enese eest hoolitsemiseks ning nad tegid tihtipeale ka rasket füüsilist ja kohati tervist kahjustavat tööd. Ning muu hulgas oli ka väike ja ebakvaliteetne elamispiind tingitud vähestest võimalustest. Ilmselt oli teksti teemafookus tingitud Martna soovitud mõjust ning auditooriumist, kellele see oli suunatud. Arvatavasti ei hoolinud Martna kirjeldatud tingimustes elanud inimesed mitte niivõrd abstraktsest-idealistikust rahvusideest ning sotsiaalprobleemide parandamisele üles kutsunud Martna poliitiline programm tundus neile atraktiivne, pakkudes alternatiivi, mis kombineeris nii rahvusküsimuse kui sotsiaalprobleemid.

1870. ja 1880. aastatel olid sotsiaalküsimused väga olulised Saksa riigisotsialismis (*Staatssozialismus*), leiti, et sotsiaalküsimus on riigi jaoks põhiprobleem. Seepärast leiti, et riik peaks tegema jõulist tööd, et parandada vaeste ja tööliste kehva olukorda.²⁴⁹ Ka Martna jaoks pidi nende probleemide likvideerimine olema riigi poliitika. Samamoodi on sotsiaalprobleemid tema jaoks keskseid poliitilisi küsimusi, kuid nii tugevat riigikesksust kui Saksa sotsiaaldemokraadid seda rõhutasid, Martnal ei olnud, sest riigisotsialistid pidasid oluliseks nii truudust monarhiale kui traditsioonilisele religioonile. Martna oli aga täiesti vastupidistel seisukohtadel. Mõnevõrra rohkem oli temal ajaloolist determinismi ja arusaama, et teatav tootmissüsteem tingib ka teatavad sotsiaalsuhted.

Selles, kuidas Martna käsitles sotsiaalprobleeme, võib näha ka eugeenikale sarnaseid jooni. Kui eugeenika pooldajad leidsid, et inimeste bioloogilise kvaliteedi tõstmine, mis paljuski põhines õigel ja moraalsel käitumisel, tagab ka terve poliitilise keha (*body politic*),²⁵⁰ siis Martna leidis, et terve ühiskonna ja terve inimese alus on hästi korraldatud sotsiaalolud – mis omakorda edendaks rahvust.

Martna artikkel „Sotsiaalreformid ja rahvuslik arenemine” on kõnekas näide sellest, kuidas marksistlikud-materialistlikud õpetused on erinevates poliitilis-kultuurilistes oludes kombineerunud, tulemuseks midagi oksüümoroni laadset. Ühelt poolt kasutatakse materialismil ja marksismil põhinevaid argumente, et rääkida rahvuslusest ja rahvustundmusest, rahvuslike eesmärkide saavutamisest. Teisalt kasutatakse rahvuslikku sõnavara, rahvuslust selleks, et saavutada marksistlikel alustel põhinevaid poliitilisi muudatusi, viia ellu sotsiaalpoliitilist programmi.

²⁴⁹ Lidtko, 794.

²⁵⁰ Marius Turda, Paul J. Weindling, “Eugenics, Race and Nation in Central and Southeast Europe, 1900-1940: A Historiographic Overview,” *“Blood and Homeland”: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*, toimetanud Paul J. Weindling, Marius Turda (Budapest; New York: Central European University Press, 2007), 8.

2.5. Rahvuluse ja rahvuslaste kriitika

Kui Martnas oli rahvuslast selles tähenduses, et ta väärtustas rahvuseid ning püüdis poliitiliselt tegutseda eestlaste heaks, siis Martna ei olnud rahvuslane rahvuluse negatiivse tähenduse mõttes, ta oli igati vastu äärmuslikule rahvulusele. „Rahvuslise meeletuse” all ta pidas silmas seda, kui üks rahvus, näiteks eestlased, end teistest paremaks peavad, arvavad, et mingi rahvuslik kuuluvus on „suurepärane kingitus jumalate poolt”, „ilutsemisega” rahvusi, eriti naaberrahvaid, üksteise vastu üles kutsuvad, halvustavad, vaenavad. Samas konkreetselt Eesti puhul ta ei näinud äärmusrahvulust ohuna, suhtus üsna vabameelselt sellega ümberkäimisse, kuigi ta ei soosinud seda kuidagi. Kuigi Eesti autonoomiaga tema arvates „rahvusline meeletus” kindlasti kasvaks, siis ei saanud sellele „väevõimuga” vastu hakata, see oleks nagu tsensori punane pliiats või politsei „mõek” - oleks võitlus, mis ei viiks sihile. Mida vabamalt „rahvusline šovinism” Eestis oma „tühjade lööksõnade peal ratsutama hakkab”, seda kergem oleks ka sellele vastu astuda, „rahvuslise mao kihvtihambad välja tõmmata”. Eesti „šovinismusel” ei saaks olla selliseid halbu tagajärgi nagu suurrahvaste puhul, kes kasutavad ümberrahvastamist rahvusliku vaenu õhutamiseks.²⁵¹ Äärmusliku rahvuluse näitena pidas Martna ilmselt silmas saksa ja vene rahvulust, mis kasvas just Esimese maailmasõja ajal ning mida ta korduvalt erinevates tekstides kritiseeris.

Tugevasti kritiseeris Martna varasemaid eesti rahvuslikke tegelasi. Tõenäoliselt just sümpaatiast Jakobsoni vastu väljendas Martna 1933. aastal tugevat kriitikat Lydia Koidula suunas, leides, et Koidula kirjad annavad tunnistust sellest, „et tema oli puru vanameelne, tagurliste vaadetega inimene”.²⁵² Peapõhjus, miks Martna Koidulat nii tugevasti kritiseeris, näib olevat Koidula suhtumine Sakalasse, täpsemalt Koidula arusaam, et ajaleht Sakala tuli sulgeda. Kuna Martna ise hindas Jakobsoni tegevust, siis just seepärast oli Koidula selline lähenemine tema jaoks vastuvõetamatu. Teine oluline punkt, milles Martna Koidulat tagasiulatuvalt ja ülekohtuselt süüdistas, oli Koidula mittekaasaelamine revolutsionääridele, demokraatlikele liikumistele, ülestõusudele – sellele, mida Martna pidas progressiivseks. Koidula tema arvates „jumaldas tsaari ja tsaari võimu, ning vihkas revolutsionääre”.²⁵³ Just seepärast leidis Martna, et Koidulat ei tohiks üleliia ülistada ning lisaks tema luule hindamisele ülistada teda kui avaliku elu tegelast, kes kasvatas rahvast.²⁵⁴

Rahvusküsimuse seisukohalt oli aga Martna kõige suurem süüdistus Koidulale antisemitism. Tsiteerinud Koidula kirja 20. juunist 1879,²⁵⁵ kirjutab ta: „Üht asja ei taha nimetamata jätta: Lydia

²⁵¹ Martna, „Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 308, 316–317.

²⁵² Mihkel Martna, „Lydia Jannsen-Koidula tagurlisest vaimust,” *Olion*, 4 (1933), 227.

²⁵³ Martna, „Lydia Jannsen-Koidula tagurlisest vaimust,” 234.

²⁵⁴ Martna, „Lydia Jannsen-Koidula tagurlisest vaimust,” 226.

²⁵⁵ *Koidula kirjad omakseile: 1873-1886*, toimetanud Edith Rosenthal-Lipp (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1926),

Koidula on – esimene Eesti antisemiit, juudi vastane, ja täitsa Hitleri vaimus!”²⁵⁶ Tähelepanu juhtimine Koidula antisemitismile ei ole iseenesest vale, sest Koidula kirjast võib tõepoolest leida selliseid seisukohti, kus ta väljendab hirmu selle üle, et Harry Jannsen on „täiesti juudirühma võimuses”²⁵⁷ ning leiab, et juudid on aktiivsed sotsialistlikus liikumises, tegutsevad spekulantidena „ja katsutakse iisraeli lapsi igal alal maailma valitsejaiks upitada”²⁵⁸, kuid see oli erakiri, mis oli peamiselt kantud murest venna Harry Jannseni tegevuse pärast. Seega kui Martna pidas tagurlikuks seda, kui üks rahvus pidas end teistest paremaks, nimetades seda „rahvusliseks meeletuseks”, siis sarnaselt aluselt kritiseeris ta Koidulat.

Koidula kritiseerimisele ärgitas Martnat Hella Murriku (Wuolijoki) kirjutatud Koidula-ainelise näidendi lavastamine, mis kutsus ühiskonnas 1932. aastal esile suure poleemika Koidula üle. Murrik kirjutas näidendi Koidulast nii, nagu Koidula „elab rahva südames”. Seetõttu kritiseeriti seda näiteks tõepärasuse seisukohalt: see eirab viimase aja uurimusi Koidula kohta, tema avaldatud kirjavahetust, idealiseerib Koidulat.²⁵⁹

Martna Kodula-vastase kirjatöö üheks dimensiooniks, mida ta küll väga selgelt ei väljenda, on üleskutse suhtuda ajaloosse ja rahvusliku liikumise tegelastesse suurema kriitikaga ning ilmselt püüdis ta sellega teatavas mõttes ujuda vastuvoolu toonastele ühiskondlikele rahvuslikele hoiakutele ning ajalootõlgendustele – mille üheks näiteks oli Murriku näidend. Samas oma kriitikaga tõlgendas Martna ise Koidulat tugeva poliitilise värvinguga, marksistlikult. Sellisel karmil kriitikal on tõenäoliselt mõned psühholoogilis-poliitilised põhjused. 1932. aastaks oli Martna tervis juba võrdlemisi halb, oma parteis oli ta küll hinnatud, kuid aegamööda süvenesid konfliktid, tema (sotsiaal)poliitilise eesmärgi ei olnud ellu viidud. Ühiskonnas olid majanduskriisist tingitud poliitilised probleemid, kasvas demokraatia kritiseerimine. Ei saa välistada, et ta kanaliseeris oma eelpool mainitu tekitatud pahameelt (ja võib-olla teatavat kibestumustki) Kodula ja Murriku kritiseerimisele. Selleks ajaks olid Martna vaated muutunud ka radikaalsemaks, partei joonest vasakpoolsemaks.

Rahvusküsimuse seisukohalt on Martna tekstides näha huvitavat ja eripärast marksismi ja rahvusluse sünteesi, mis oli tihti vastuoluline. Noore Martna rahvusideed olid teiste eesti

319–324.

²⁵⁶ **Martna**, “Lydia Jannsen-Koidula tagurilisest vaimust,” 235.

²⁵⁷ *Koidula kirjad omakseile*, 320.

²⁵⁸ *Koidula kirjad omakseile*, 321.

²⁵⁹ **Oskar Urgart**, “Eesti draamatoodang 1932,” *Eesti Kirjandus*, 4 (1933), 180–181; **Johannes Semper**, “Hella Wuolijoki-Murrik: Koidula,” *Looming*, 9 (1932), 1075–1078; **-r. -e.**, “Koidula on kõneaineks!” *Rahvanäitelava*, 8 (1932), 115; **August Gailit**, “Koidula’ Wanemuises,” *Postimees*, 26. oktoober 1932.

rahvuslaste vaimus, samas kui marksistlikku aspekti oli vähe. Hiljem, sõltuvalt tekstist ja ajahetkest, tema seisukohad teisenevad, muutuvad marksistlikumaks. Kirjanduses on hinnatud, et Martna oli küll rahvuslane, kuid jäi marksistiks, sest väga olulisel kohal – enamasti kõige olulisemal – olid tema jaoks klassid ja eeskätt proletariaat.²⁶⁰ Tõepoolest, näiteks Estonia teatrimaja avamist, mida tol ajal vaadeldi rahvusliku suursaavutusena, kritiseeris Martna kui tõusva eesti kodanluse projekti (mitte kui üldrahvalikku).²⁶¹ Martna tõesti leidis, et rahvusvaheline sotsialistlik liikumine on tema jaoks kõige olulisem, et sotsialistlik liikumine on eeskätt rahvusvaheline, mitte rahvuslik.²⁶² Töölisliikumine ja tööliklassi vabastamine oli tema arvates mitte kohalik küsimus, vaid kogu arenenud majandusega maailma puudutav.²⁶³ Samas tuleks kirjanduses esinevate seisukohtade lisanduseks täpsustada, et Martna oli küll rahvuslane ja marksist, kuid vähemalt lühiajaliselt (nagu selgub järgnevatest peatükkidest) oli rahvus tema jaoks isegi olulisem kui klassiküsimus. Alates 1918. aasta algusest eelistas ta rahvusriiki rahvusvahelisele sotsialistlikule liikumisele. Oluline on ka tõsiasi, et kogu elu tegutses Martna Eesti kontekstis ja Eesti küsimustega – see oli tema jaoks põhiline ka paguluses olles, kuigi 1930. aastateks muutus ta rahvusküsimuste suhtes üha kriitilisemaks. Ka Kautsky on kirjutanud Martna 70. juubeliks, et Martna süda kuulus esmajoones Eestile ja Soomele, et ta võitles ja kannatas just nende maade tööliste eest – kuigi oli alati „lahtise pilguga suurte rahvusvaheliste ärarippuwuste suhtes”.²⁶⁴ Seega olid olulised nii rahvuslus kui marksism ning ei saa üheselt öelda, et kumbki neist oleks olnud teisest kordades olulisem, nende tähtsuse kaal sõltus konkreetsest ajahetkest.

²⁶⁰ Vrdl: **Karjahärm, Sirk**, *Vaim ja võim*, 219.

²⁶¹ **-n- [=M. Martna]**, “Eesti kodanlise koorekihi tõusutusad.”

²⁶² EKM EKLA f. 169, m. 41: 1, 2/5: M. Martna, kaks kirja H. Täht'le 2. VIII 1929-20. VII 1930, L1/1p; **Mihkel Martna**, “Eesti sotsialistliku liikumise koidikul [1930].” *Oma kodu*, koostanud **Hando Runnel**, Eesti mõttelugu, 116 (Tartu: Ilmamaa, 2014), 425.

²⁶³ **Mihkel Martna**, *Tööliste International - üleilmiline tööliste liit*, Sotsialdemokraatiline kirjastik, nr.5 (Tallinnas: Eesti Tööliste Kirjastus-Ühisus, 1920), 5, 24jj.

²⁶⁴ **Kautsky**, “Sünnipäew mustade äiksepilwede all.”

3. IMPERIALISM JA ESIMENE MAAILMASÕDA

3.1. Martna „Imperialismus ja maailma sõda” (1915)

1915. aasta aprillis, kui Esimene maailmasõda oli kestnud juba rohkem kui üheksa kuud, ilmus Martna kirjatöö imperialismist, mille ta kirjutas Zürichis eesti lugejaskonnale.²⁶⁵ Tema hinnangul oli näiteks võrreldes saja aasta taguse ajaga eestlaste iseteadvus oluliselt kasvanud ning sooviti samuti mõista, mispärast maailmasõda puhkes.

Martna leidis, et sõja peapõhjuseks oli imperialism: majanduslikult arenenud suurte kapitalistlike tööstusriikide laienemishuvi turgude ning tooraine saamiseks. Tema järgi olid enne 1890. aastaid maailmamajanduses kasvuaastad, millele järgnesid kriisid, mis olid kasulikud kapitalistidele, sest muutsid suured tööstusriigid sügavalt kapitalistlikeks. Koos omandivormide muutumise ja aktsiate tulekuga läks tööstuste ja töönduste juhtimine finantskapitali ja palgatöötajate kätte. Hilisema arenguna kerkis esile suurkapitali laienemine, haarates väikse ja keskmise suurusega kapitali. Kui tööstus kasvab, on töösturite huvi kontrollida tootmisprotsessi selle kõigis etappides, toota oma vahenditega algusest lõpuni ning kujunevad erinevad hiigeltööstused ehk monopolid, mille sihiks on konkurentsi kaotamine. Nende mõju tööstusriigi majandusele on väga suur ning tööstusriikides kaob sisuline konkurents.²⁶⁶ Teisalt sulavad kokku ka finants- ja tööstuskapital, sest tööstusettevõtted vajavad oma tegevuseks laenu, see aga muudab nad üha rohkem sõltuvaks pankadest. Näiteks Berliinis oli Martna arvates pea kogu riigi tööstuse juhtimine kaheksa suurpanga käes.²⁶⁷

Kapitalistlik konkurents oli Martna arvates riigisisesele tööstusettevõtetele kahjulik, kuna sundis tootma üha rohkem, et tootmiskulud oleksid madalad, kuid kogu toodetud kaupa siseturg tarbida ei suuda. Sisse seatakse kaitsetollid, et hoida turult eemal väliskonkurents ning lihtsustada kartellide liitumist. Tulemuseks on võimalus paisata siseturule just nii palju kaupa, kui see vajab, ning määrata ise kauba hind.²⁶⁸ Kuna arenenud kapitalistlikus riigis on riikidevahelise konkurentsi tingimustes tootmine seda soodsam, mida täielikumalt oma tootmisvõimekuse piiridel töötatakse, siis kasvab küll toodangu hulk, kuid seda toodangut siseturg tarbida ei suuda. Seepärast on kõrgelt arenenud kapitalistlikel tööstusriikidel huvi laieneda: saada uusi põllumajandusalasid, toorainet ehk ressursse, mille abil toota, ning uut turgu ehk võimalust siseturu jaoks üleliigset toodangut realiseerida. Just uute turgude hankimine on imperialismi peapõhjus: riikidevahelise konkurentsi

²⁶⁵ **Mihkel Martna**, *Imperialismus ja maailma sõda: uuema aja sõdade põhjused üleüldse ja praeguse ilmasõja põhjused iseäraldi* (Tallinn: Haridus, 1915).

²⁶⁶ **Martna**, *Imperialismus ja maailma sõda*, 16.

²⁶⁷ **Martna**, *Imperialismus ja maailma sõda*, 13–14.

²⁶⁸ **Martna**, *Imperialismus ja maailma sõda*, 24.

tingimustes ei saa tootjad oma kaupu vabalt müüa ega nende hindu ise määrata, mis oleks nende huvi. Seega pikemas perspektiivis on kapitalistlike suurtööstusriikide huvi seada sisse monopol, et hindu ise määrates kaupu osta ning müüa ilma riikidevahelise konkurentsita.²⁶⁹ Koloniaalpoliitika on kapitalistlikus majandussüsteemis selliste huvide realiseerimise üks olulisem abinõu.

Kuna imperialistlikus ajajärgus teostavad suurtööstusriigid imperialistlikku poliitikat asumaade hankimiseks, et kontrollida turgu, siis tekitab see omakorda riikide vahel konkurentsi ja kadedust kolooniate pärast – mis omakorda päädib permanentse sõjaohuga, mille näiteks ongi Martnal Esimene maailmasõda.²⁷⁰ Seega kokkuvõtlikult öeldes oli Martna järgi maailmasõda kapitalistlike suurtööstusriikide, mille all ta pidas silmas eeskätt Saksamaad ja Inglismaad, sõda koloniaalvalduste, kaubanduse, turgude, ressursside pärast – et kõiki neid võimalikult suures ulatuses majanduskaalutlustel kontrollida.

3.2. Imperialismiteooriad 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses

Sõna „imperialism“ (tuletatud ladina tüvest *imperium*) oli algselt Roomas juriidiline ja tehniline termin, kuid hilises Rooma vabariigis hakati sellega tähistama Rooma rahva võimu teiste rahvaste üle (*imperium populi Romani*). Marcus Tullius Cicero tekstides olid sõnal „imperium“ juba ka ekspansiivsust hõlmavad tähenduskomponendid.²⁷¹ Keskajal ja uusajal mõisteti impeeriumi all suure ulatuse ja võimuga riiki, millel oli eriline prestiiž ning sellele lisandus ka agressiivne ja ekspansiivne komponent.²⁷² Majanduslikus võtmes hakati imperialismi käsitlema alates 19. sajandi algusest ning see seostus kapitalistliku tootmise arenemise, maailmakaubanduse ja maailmapoliitikaga.²⁷³

Marx oma majandusalastes töödes terminit „imperialism“ ei kasutanud ega analüüsinud spetsiifiliselt majanduse faasi, mida marksistid hiljem, eeskätt 20. sajandi algupoolel, kutsusid imperialismiks või monopolikapitalismiks.²⁷⁴ Küll aga käsitles Marx kolonialismi kapitalismi laienemise võtmes ning Marxi ja Engelsi jaoks oligi kapitalism globaalne, kuna levis maailma

²⁶⁹ **Martna**, *Imperialismus ja maailma sõda*, 24–25.

²⁷⁰ **Martna**, *Imperialismus ja maailma sõda*, 35–36.

²⁷¹ Näiteks neljanda filipika 13. alajaotuses kirjutab ta, kuidas roomlased allutasid vaprust ja voores abil Itaalia, purustasid Kartaago ning allutasid erinevad rahvad impeeriumile. **Cicero**, *Philippics*, tõlkinud **Walter Ker**, The Loeb Classical Library (Cambridge, Massachusetts; London: Harvard University Press; William Heinemann Ltd, 1957), 246–248.

²⁷² **Rudolf Walther, Jörg Fisch, Dieter Groh**, „Imperialismus,“ *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band 3. H-ME*, toimetanud **Otto Brunner** (Stuttgart: Klett-Cotta, 1982), 171–236.

²⁷³ **Walther, Fisch, Groh**.

²⁷⁴ **Hamid Hosseini**, „From Communist Manifesto to Empire: How Marxists Have Viewed Global Capitalism in History,“ *Review of Radical Political Economics*, 38 (2006), 14.

mittekapitalistlikesse osadesse, seades nendeski sisse kapitalistliku majandussüsteemi ja ühiskonnakorralduse.²⁷⁵ Kapitalism oli nende jaoks miski, mis ühtlustas, homogeniseeris maailma, tuues kaasa rahvaste vaheliste konfliktide vähenemise tänu vabale kaubandusele, tootmisviiside ühtlustumisele.²⁷⁶ Selline kapitalistlik maailma ühtlustumine oli nende arvates vältimatu, sest kodanlusel on vajadus pidevalt laiendada turgu ning selleks tuleb kasutusele võtta ka mittekapitalistlikud turud.²⁷⁷ Koloniaalpoliitika oli Marxi ja Engelsi teooria järgi kapitalistliku rahvusriigi sõjaline ja poliitiline domineerimine majanduslikult ja tehnoloogiliselt vähem arenenud piirkonnas. Tootmine, vajadus toodangut müüa surus kapitali väljapoole rahvuslikke piire, mistõttu kujunes koloniaalsüsteem, mille peamiseks eesmärgiks oli turgude kindlustamine, toorainete hankimine ja investeerimisvõimaluste tagamine.²⁷⁸

Alates 1890. aastatest hakkasid saksa ja vene marksistid (näiteks Rosa Luxemburg, Rudolf Hilferding ja Nikolai Buhharin) käsitlema kapitalismi nn täiesti uut faasi, imperialismifaasi, mida Marx oma teostes veel otsesõnu ei käsitlenud. Nad leidsid, et 19. sajandi lõpus toimus kiire kapitali kontsentreerumine pankade kontrolli all ning pankadest said kapitali akumulereerimise ning taastootmise keskused. Leiti, et kapitalism on jõudnud oma viimasesse faasi.²⁷⁹

20. sajandi alguses põhines sotsialistide imperialismikäsitus paljuski liberaali (või liberaalse internatsionalisti) imperialismikriitiku John Atkinson Hobsoni 1902. aastal ilmunud imperialismi kriitilisel analüüsil „Imperialism: A Study”, kus ta esitas nn liberaalse imperialismiteooria.²⁸⁰ See mõjutas nii Leninit kui Kautskyt ning kuna Hobsoni mõju Leninile oli võrdlemisi suur, siis räägitakse historiograafias vahel Hobsoni-Lenini imperialismiteooriast.²⁸¹

Hobsoni töö peamiseks eesmärgiks oli lükata ümber Jean Baptiste Say turgude seadus, mis väitis, et tootmine tekitab omakorda ka nõudluse.²⁸² Hobsoni jaoks, kuigi ta lähtekohaks ei olnud mitte marksism, vaid liberalism, oli arusaam, et imperialism on kapitalismi tulemus. Tema imperialismiteooria tuumaks oli arenenud kapitalistlike riikide alatarbimise (*under-consumption*) idee: tootmisvõimekus kasvab, kuid toodangule pole piisavalt turustamisvõimalusi. See olukord tõi

²⁷⁵ **Karl Marx, Friedrich Engels**, “Manifesto of the Communist Party [1848],” *The Marx-Engels reader*, 2nd ed (New York; London: Norton, 1978), 475–476.

²⁷⁶ **Marx, Engels**, “Manifesto of the Communist Party [1848],” 488.

²⁷⁷ **Hosseini**, 12–14.

²⁷⁸ **Paul Le Blanc**, “Imperialism and capitalist development,” *The international encyclopedia of revolution and protest: 1500 to the present*, toimetanud **Immanuel Ness** (Chichester: Wiley-Blackwell, 2009), p. 1648.

²⁷⁹ **Neil Harding**, “The Russian Revolution: an ideology in power,” *History of Twentieth-Century Political Thought*, toimetanud **Terence Ball, Richard Paul Bellamy** (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 247.

²⁸⁰ **John Atkinson Hobson**, *Imperialism: A Study* [1902] (London: Allen & Unwin, 1948); vt nt eessõna: **Timo Särkkä**, *Hobson’s Imperialism: A Study in Late-Victorian Political Thought*, Jyväskylä Studies in Humanities, 118 (Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2009).

²⁸¹ **Anthony Brewer**, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey* (London: Routledge, 1990), 73; **Särkkä**, 26–27; **Norman Etherington**, “Reconsidering Theories of Imperialism,” *History and Theory*, 21 (1982), 1–36.

²⁸² **Särkkä**, 19.

Hobsoni arvates kaasa Euroopa riikide kapitali eksportimise, välisturgude otsimise ja territooriumite annekteerimise – imperialismi.²⁸³

Rudolf Hilferdingi „Finanzkapital” ilmus 1910. aastal, kuigi oli kirjutatud juba 1905. aastal ning moodustas koos Lenini ja Nikolai Buhharini tekstidega nn klassikalise marksistliku imperialismiteooria.²⁸⁴ Hilferding ei esitanud küll terviklikku imperialismiteooriat, kuid tema teos oli tol ajal üks süstemaatilisemaid kapitalismi ülevaateid ning tema teoses on seisukohad, mis paljuski kanduvad edasi teiste marksistlike teoretikute tekstidesse. Tema eesmärk oli käsitleda arenenud kapitalistlikke riike, kapitalismi arenguid pärast Marxi ja Engelsit ning ta analüüsis pankadest sõltuvate tööstusmonopolide teket.²⁸⁵ Kuna Hilferdingi järgi sai proletariaadi ainus vastus imperialismile olla sotsialism, pidi imperialism edendama poliitilist võitlust ning edenemist sotsialismi suunas.²⁸⁶

Kui marksistid käsitlesid imperialismi uue majandusliku etapina, siis sellel olid ka omad taustpõhjused tolaegses maailmamajanduses. Marksistlikust teoriast lähtudes, mida järgisid toonased marksistlikud imperialismiteoreetikud, võib öelda, et 19. sajandi lõpp oli aeg, kui kasvas tootmisvõimekus, kuid siseturg ei jõudnud toodangut tarbida ning riigid pidid arendama suuri sõjavägesid, et laiendada oma majandusruumi. Imperialism oli sellises olukorras justkui monopolikapitalismi toimimise viis. Seepärast oligi imperialismiaja monopolikapitalism justkui see, mida Marx ja Engels ennustasid: kapitalism seab end igal pool maailmas sisse ning sellest saab esimene maailmaajalooline tootmisvorm.²⁸⁷ Impeeriumi ja imperialismi küsimus oli aktuaalne ka Euroopa riikide kontrollitavate alade laienemise seisukohalt. Kui 1800. aastal kontrollisid Euroopa riigid 35% maismaast, siis 1914. aastaks oli see kasvanud 84%-ni.²⁸⁸

Esialgu, kui sotsialistid hakkasid imperialismi üle rohkem arutlema, olid need seotud koloniaalekspansiooniga,²⁸⁹ kuid ajapikku hakati omavahel siduma kapitalismi, imperialismi ja sõda. Sajandivahetusel hakkas Kautsky kasutama sõna „imperialism”, et kirjeldada Inglismaa ärapäõramist vabaturust ning tema osalust Buuri sõjas. Ta leidis, et reaktsioonilised eliidid olid need, kes ergutasid imperialistlikku poliitikat, majandushuvide tõttu teostati ülemeremaade allutamist. Mitmed seisukohad, mida Kautsky oli imperialismi ja kapitalismi kohta väljendanud,

²⁸³ **Brewer**, 73, 75jj.

²⁸⁴ **Brewer**, 88.

²⁸⁵ **Brewer**, 88–90; **Geary**, 235.

²⁸⁶ **Kolakowski**, 598–599.

²⁸⁷ **Harding**, 247–248.

²⁸⁸ **Duncan Bell**, “Empire and imperialism,” *The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought*, toimetanud **Gareth Stedman Jones**, **Gregory Claeys** (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 865; **David Kenneth Fieldhouse**, *The Colonial Empires: A Comparative Survey from the Eighteenth Century*, Delacorte world history (New York: Delacorte Press, 1967), 178.

²⁸⁹ **Geary**, 234.

olid üldised Euroopa sotsialistide seas ning sarnastel seisukohtadel olid näiteks Luxemburg ja Lenin. 20. sajandi alguses kasutasid Saksa sotsiaaldemokraadid mõistet „imperialism“, et kritiseerida kapitalismi arengut, mida nad pidasid agressiivseks ja sõjaliseks²⁹⁰ ning ajapikku saigi imperialismi ja sõja seostamine sotsialistide seas üldiseks: juba 1909 ilmunud teoses „Der Weg zur Macht“ leidis Kautsky, et tulemas on revolutsiooni ja sõja aeg. Mõned Saksa sotsiaaldemokraadid, näiteks Konrad Haenisch ja Paul Lensch leidsid, et sõda oli juurdunud niivõrd sügavale kapitalismi olemusse, et oli mõttetu võidelda desarmeerimise poolt.²⁹¹

3.3. Martna suhestumine Kautsky ja Rohrbachi imperialismiteooriatega

Martna imperialismiteooria on osa ning peegeldab 20. sajandi imperialismiarutelusid. Selle aja imperialismiteoreetikute seast oli tema peamiseks mõjutajaks Karl Kautsky, keda ta tekstis palju tsiteerib ja refereerib ilma olulise omapoolse lisanduse või diskussioonita. Kuna Kautsky oli paljuski mõjutatud Hobsonist ja Hilferdingist,²⁹² kõlavad Martna tekstis kaudsel ka nende seisukohad.

Martna tekst on laias laastus Kautsky teooriate ülevõtt. Kautsky esitas oma imperialismiteooria 1914. aasta septembris tema toimetatud väljaandes *Die Neue Zeit* ilmunud artiklis „Der Imperialismus“, mille ta oli valmis kirjutanud mõned kuud enne Esimese maailmasõja puhkemist,²⁹³ kuid juba varasemates kirjutistes analüüsis ta oma kaasaja kapitalismi ning kirjutas imperialismist.

Kapitalismi globaalse toimemehhanismi kirjelduse on Martna võtnud Kautskylt ilma oluliste muudatusteta. Kautsky jaoks on imperialism samuti suure kapitalistliku tööstusriigi püüe laiendada oma võimu ja hankida kolooniaid turgude saamise, uutel turgudel konkurentsita kauplemise ning tooraine hankimise nimel. Kautsky defineeris imperialismi järgnevalt: „Imperialism on kõrgelt arenenud tööstuskapitalismi tulemus. See seisneb iga kapitalistliku tööstusriigi [*Nation*] püüdes allutada ja annekteerida üha suuremaid agraaralasid, võtmata arvesse rahvaid, kes seal elavad.”²⁹⁴ Samad elemendid on ka Martna imperialismikäsitluses, ta isegi kasutab Kautsky definitsiooni tsitaadina imperialismi defineerimiseks.²⁹⁵

Laias laastus imperialismi analüüs, kui mitte võtta arvesse küsimust, kas see on kapitalismi viimane etapp või võib veel edasi areneda, Martnal, Kautskyl ja Leninil oluliselt ei erine. Lenin leidis, et 19.

²⁹⁰ Walther, Fisch, Groh.

²⁹¹ Geary. 234–235.

²⁹² Karl Kautsky, „Der Imperialismus,” *Die Neue Zeit*, Bd. 2, H. 32, (1914), 910jj.

²⁹³ Kautsky, „Der Imperialismus,” 909.

²⁹⁴ Kautsky, „Der Imperialismus,” 909; Salvadori, 187.

²⁹⁵ Martna, *Imperialismus ja maailma sõda*, 7.

sajandi lõpus algas uus kapitalistlik faas ehk imperialism, mille tunnusteks olid tootmise ja kapitali kontsentreerumine, pangandus- ja industriaalkapitali kokkusulamine, kapitali ja toodete ekspordi lahutatus, rahvusvaheliste monopolistlike kapitalistlike organisatsioonide moodustamine ning kogu maailma territooriumi jagunemine erinevate kapitalistlike riikide vahel.²⁹⁶ Sellise imperialismiteooriaga nõustusid sisuliselt ka Martna ja Kautsky.

Üldiselt oli Martna lähenemine imperialismile seega väga sarnane Kautsky imperialismiteooriale ning oli seotud laiemate aruteludega tema kaasaja sotsialistide seas, kuigi Martna kirjatöö oli suunatud eeskätt eesti lugejaskonnale ning otseselt teiste sotsialistide arutelusse lisadimensioone ega -interpretatsioone ta sellega ei lisanud.

Teine autor, keda Martna imperialismi analüüsimisel kasutas, oli Paul Rohrbach, eeskätt tema raamat „Der Krieg und die deutsche Politik”.²⁹⁷ Rohrbach ei olnud küll marksistlik mõtleja, vaid toetas Saksa kolonialismi ning oli Martna sõnusti „Saksa imperialismuse agar eestvõitleja”²⁹⁸, kelle teoses on selgelt esitatud Saksa imperialistide seisukohad.²⁹⁹ Saksamaal populaarne, kuid mitte väga mõjukas Rohrbach esitas liberalismil ja protestantlikul moraali põhineva nn eetilise imperialismi teooria (*ethischer Imperialismus*).³⁰⁰ Ta sidus maailmapoliitika (*Weltpolitik*) ja eluruumi (*Lebensraum*) ideed, oli suuresti mõjutatud Friedrich Naumannist. Rääkides Saksa Ideest, kombineeris ta erinevaid varasemaid ideoloogiaid, sealhulgas imperialismiteooriaid, õigustades Saksamaa majanduslikku ja sõjalist ekspansionismi.³⁰¹

Paul Rohrbachi teostega oli Martna tuttav juba vähemalt 1910. aastast. Näiteks 1910. aastal ilmunud retsensioonis teosele „Kulturpolitische Grundsätze für die Rassen- und Missionsfragen” (1909) kritiseeris Martna erinevate rasside („tõugude”) hierarhiseerimist, leides, et teaduslikult ei ole tõestatud, et mustanahalised oleksid valgetest alaväärsemad ning „[w]algete kõrgem kultura ei wõi neile ilmiski õigust anda Afrika rahwaste edenemiseteeid kinni panna, neid isiklikult alla suruda”.³⁰²

Rohrbach oli Martna jaoks kodanlike imperialistide seisukohtade asjakohaseks näiteks. Samas mitte pelgalt seda. Rohrbachi imperialismikäsitluses olid mõned sarnased jooned: ka tema rõhutas suurte riikide laienemishuvi kaupade müümiseks ning tooraine saamiseks³⁰³, kuigi tema lähenemine ei olnud nii tugeval materialistlikul alusel. Rohrbachi rahvusvaheliste suhete analüüsile Martna vastu

²⁹⁶ Hosseini, 17.

²⁹⁷ Paul Rohrbach, *Der Krieg und die deutsche Politik*, 2. Aufl (Weimar: Das Grössere Deutschland, 1915).

²⁹⁸ Martna, *Imperialismus ja maailma sõda*, 8.

²⁹⁹ Mihkel Martna, “Sõda ja Saksa poliitika,” *Vaba Sõna*, 11/12 (1914), 312; vrdl: EAA.2057.1.682, L5-10.

³⁰⁰ Felicity Rash, “Images of the Self and the Other in Paul Rohrbach’s ‘German Idea,’” *Patterns of Prejudice*, 45 (2011), 381.

³⁰¹ Woodruff D. Smith, *Ideological Origins of Nazi Imperialism* (Cary, NC: Oxford University Press, 1989), 159–164.

³⁰² Ma [=M. Martna], “Misjonitöö ja asumaade politika,” *Wiljandi Teataja*, 23., 26. august 1910.

³⁰³ Martna, “Sõda ja Saksa poliitika,” 305.

ei vaielnud.³⁰⁴ Kui Martna ja Kautsky argumenteerisid, et esimene maailmasõda oli imperialistlik sõda, mis puhkes eeskätt Inglismaa ja Saksamaa imperialismi tõttu, siis ka Rohrbach analüüsis rahvusvahelisi suhteid sajandi esimeses pooles just nende riikide seisukohalt: majanduslikult ja sõjaliselt üha tugevnev Sakamaa oli huvitatud maailmapoliitikas kaasalöömisest ning Inglismaa mõju vähenemisest³⁰⁵ – need seisukohad on esindatud ka tänapäevases historiograafias.³⁰⁶ Samas rõhutas Rohrbach, et Esimese maailmasõja peamiseks põhjuseks oli Venemaa ja Saksamaa vaheline vaen: pärast lüüasaamist Ida-Aasias pööras Vene maailmapoliitika (*Weltpolitik*) tähelepanu Euroopale³⁰⁷ – milles Martna siiski veidi kahtles.³⁰⁸ Martna kirjutas Rohrbachi retsenseerides isegi „Vene imperialismusest”,³⁰⁹ kuigi teises tekstis leidis, et Venemaa puhul ei saanud Saksa või Inglise tüüpi imperialismist üldse rääkida, sest Venemaa tööstus ei olnud piisavalt arenenud ning Venemaa piires oli majandusel veel hulganisti laienemisvõimalusi ja seega polnud vajadust majandusliku laienemise järele.³¹⁰ Teisalt leidis Martna, et tööstuse arendamine laienemise teel on Venemaal võimalikum kui siseturu arendamine. Seega Venemaa puhul ei saanud rääkida sellisest kõrgelt arenenud tööstuslikust imperialismist, vaid mingist teistsugusest imperialismi vormist.

Martna nõustus Rohrbachi rahvusvaheliste suhete analüüsiga, kuigi selle poliitiline programm ja apologetika oli just see, mida Martna kritiseeris ja mida ta imperialistlikuna kirjeldas. Seega kuigi Martna peab Rohrbachi eeskätt kodanlikke vaateid kajastavaks autoriks, avavad tema arusaamad siiski Martna jaoks adekvaatselt sõja põhjuseid – mis olidki suuresti kodanluse, kapitalistide tegevuse tulemus. Samas on „Sõja ja Saksa poliitika” puhul tegemist üsna tüüpilise Martna tekstiga, mis suures osas refereerib ja kirjeldab mõnda teist teksti või autorit ning ei ole võimalik üheselt tuvastada, kus refereeritakse teisi autoreid või kus on kirjeldus või Martna lisandus ning millega ta nõustub või ei nõustu.

³⁰⁴ Martna, „Sõda ja Saksa poliitika,” 305.

³⁰⁵ Rohrbach, *Der Krieg und die deutsche Politik*, 26–27jj.

³⁰⁶ Bell, 873.

³⁰⁷ Rohrbach, *Der Krieg und die deutsche Politik*, 85jj.

³⁰⁸ Martna, „Sõda ja Saksa poliitika,” 309, 311.

³⁰⁹ Martna, „Sõda ja Saksa poliitika,” 311–312.

³¹⁰ Martna, *Imperialismus ja maailma sõda*, 46.

3.4. Lenin Kautsky vastu: imperialismi paratamatuse küsimus ja Martna

20. sajandi esimese poole imperialismiteooriates oli kaks suuremat suunda. Nende peamine erinevus seisnes selles, missugusena nähti kapitalismi võimalikku arengut. Hobsoni arvates oli imperialism kapitalistide läbiviidav poliitika ja seda sai valitsuse tegevusega leevendada – seega olulisel kohal oli inimtegur. Alatarbimisel põhinev teooria oli tema jaoks tõend sellest, et siseriiklikud sotsiaaldemokraatlikud reformid on vajalikud selleks, et kaotada alatarbimine (väike ostujõud), mis omakorda muudaks imperialismi ebavajalikuks.³¹¹

Sarnasel seisukohal oli ka Kautsky, kes leidis, et imperialism ei olnud mitte üks ja ainus võimalik kapitalistliku poliitika vorm, vaid see oli lihtsalt maailmasõja ajal eksisteeriv kapitalismivorm. Selles mõttes on historiograafias Kautsky imperialismiteooriat võrreldud näiteks manchesterismiga³¹² ehk ühte võimalikku liberaalset majanduspoliitikat toetava koolkonnaga. Imperialism ei olnud Kautskyl ei kõrgeim ega viimane kapitalismi arengu faas.

Teine olulisem imperialismiteooriate haru oli palju rangem ning rõhutas majanduslikku determinismi, kus inimtegur oli väike või puudus. Näiteks Rosa Luxemburg leidis 1913. aastal ilmunud peateoses „Die Akkumulation des Kapitals”, et imperialism on hilise kapitalismi tulemus ning et kapitalism on kokkukukkumise äärel.³¹³ Lenin aga kirjutas 1917. aastal pamfleti „Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium” just Kautsky vastu. Erinevalt Hobsonist ja Kautskyst eiras Lenin täielikult inimtegurit.³¹⁴ Ta leidis, et imperialism on kapitalismi paratamatu viimane staadium, millele järgneb paratamatult kapitalismi kokkuvarisemine ja revolutsioon ning seda pole kuidagi võimalik reformida.³¹⁵ Lenin kirjutas 1920. aastal, pärast Oktoobrirevolutsiooni „Imperialismi“ eessõnas prantsuse ja saksakeelsele väljaandele, et Kautsky ja tema vaadete jagajad „varjavad imperialismi vastuolude sügavust ja sellest tekkinud revolutsioonilise kriisi paratamatust”³¹⁶ ning et „[i]mperialism on proletariaadi sotsiaalse revolutsiooni eelõhtu“, mis on leidnud tõestust alates 1917. aasta revolutsioonidest.³¹⁷ Lenini arvates oli Kautsky lahti öelnud marksismi revolutsioonilistest põhitõdedest: „Kautsky ja temasarnaste niisugused vaated on täielik lahtiütlemine just nendest marksismi revolutsioonilistest alustest, mida see autor kaitses aastakümnete jooksul, eriti muuseas võitluses sotsialistliku oportunistiga”.³¹⁸ Imperialism oli

³¹¹ **D. K. Fieldhouse**, “‘Imperialism’: An Historiographical Revision,” *The Economic History Review*, 14 (1961), 193.

³¹² **Hosseini**, 18.

³¹³ **Etherington**, 10–11.

³¹⁴ **James Mayall**, “Nationalism and imperialism,” *History of Twentieth-Century Political Thought*, toimetanud **Terence Ball, Richard Paul Bellamy** (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 14–115.

³¹⁵ **Fieldhouse**, “‘Imperialism’”, 193.

³¹⁶ **Vladimir Lenin**, *Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium: (populaarne ülevaade)* [1917] (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954), 8.

³¹⁷ **Lenin**, *Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium*, 10.

³¹⁸ **Lenin**, *Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium*, 8.

Lenini jaoks lahutamatu kapitalismi loomusest, selle paratamatu faas ning sai kaduda ainult kapitalismi kokkuvarisemisega.³¹⁹

Kuna imperialism ei olnud Kautsky arvates paratamatu kapitalismi toimimise viis, ei pidanud ta võimatuks kapitalismi edasikestmist ja muutumist. Juba Hobson leidis, et imperialismile võib järgneda rahu: „Ristiusk, mis on kindlustunud vähestes suurtes föderaalimpeeriumides, kelledest igaüks omab rida tsiviliseerimata asumaid ja sõltuvaid riike, näib paljudele tänapäeva tendentside kõige seaduspärasema arenguna ja seejuures niisuguse arenguna, mis õigustaks kõige rohkem lootust kestvale rahule [*permanent peace*] interimperialismi [*inter-Imperialism*] kindlal alusel [minu rõhutus – T.A.].”³²⁰

Kui Hobson kirjutas, et tulevikus võib olla interimperialistlik igavene rahu, siis Kautsky leidis, et imperialistlikule faasile ja imperialistlikule maailmasõjale võib järgneda kapitalistlike riikide jaoks rahumeelne ultraimperialismi (*Ultraimperialismus*) faas:

„Puhtalt majanduslikult seisukohalt ei ole seega välistatud, et kapitalism elab läbi [*erlebt*] veel ühe uue faasi: kartellipoliitika ülekandumisel välispoliitikale ultraimperialismi faasi, mille vastu me peame loomulikult sama energiliselt võitlema nagu imperialismi vastu. Selle ohud on aga mujal, mitte võidurelvastumises ja maailmarahu ohustamises.”³²¹

Ultraimperialism ei oleks aga kapitalismi lõppfaas ning jätkuks agraarriikide allutamine suuremate poolt; ei olnud välistatud seegi, et kapitalismi prestiiž kasvab, mistõttu lükkuks edasi selle „moraalne pankrot”.³²² Selle lõpetaks kas kapitalismi kukutamine töölisklassi poolt või koloniseeritud rahvaste iseseisvusvõitlus.³²³ Lenin selliste arengute võimalust ei näinud, vaid poliitilise rünnakuna süüdistas „reaktsionäär” Kautskyt Hobsoni plagieerimises, leides, et Kautsky lihtsalt asendas sõna „imperialism” eesliite ning pretendeeris teaduslikule progressile, kui esitas marksismina Hobsoni seisukohti.³²⁴

Esimene maailmasõda oli küll näide erinevate kapitalistlike riikide suurtest vastuoludest, kuid Kautsky leidis, et on võimalik, et pikemas perspektiivis kartellistumine hoopis vähendab kapitalistlike riikide omavahelisi konflikte. Kapitalistlikud riigid leiavad, et nende huvides ei ole pidevalt sõdida ning seepärast hakkavad hoopis koopereeruma, koostööd tegema ning ühiselt koloniaalvalduseid ekspluateerima – see ongi ultraimperialismi põhituum. Kapitalistlikud riigid omavahel enam ei sõdiks, vaid lahendaksid konflikte diplomaatilisel teel ja rajaksid kartelle.³²⁵

³¹⁹ Le Blanc, 1652–1653; Salvadori, 190–191.

³²⁰ Lenin, *Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium*, 100. Tõlge võetud Lenini *Imperialismi* eestikeesest tõlkest; Hobsoni originaaltsitaat vt: Hobson, 332.

³²¹ Kautsky, „Der Imperialismus,” 922.

³²² Salvadori, 192–193.

³²³ Le Blanc, 1652–1653.

³²⁴ Lenin, *Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium*, 100.

³²⁵ Geary, 236.

Ultraimperialismi teooria aga ei sündinud puhtalt vaimse mõtteharjutusena või täiesti tühjale kohale, taustal oli mitmete konfliktide rahumeelne lahendamine enne Esimest maailmasõda ning see suurendas usku rahumeelsesesse poliitikasse. Näiteks 1899. aastal lõppes Teine Samoa kodusõda rahumeelselt, Saksamaa tunnustas Prantsuse protektoraati Marokos. 1913. aastal sõlmiti Londoni leping, mis lõpetas Esimese Balkani sõja.³²⁶ See andis enne Esimest maailmasõda alust eeldada, et riikidevaheline rahumeelne koostöö võib olla tugevnemas.

Sarnaselt Hobsoni ja Kautskyga hindas ka Martna majanduse toimimise inimlikku komponenti ning seepärast leidis, et imperialism ei olnud paratamatu. Küll aga oli tema arvates imperialism paratamatu selles mõttes, et teatavad eeltingimused toovad endaga kaasa imperialismi, kuid neid tingimusi saab inimene muuta.³²⁷

Martna ei käsitle otseselt ultraimperialismi ega kasuta sarnast mõistet, kuid leidis, et sõjale järgneb uus etapp, sest „wõitlewad jõud nõnda ühetugewuseks jääwad, et lõpuks „wõitjat ega kaotajat” ei ole”.³²⁸ Tulemuseks on see, et kaks imperialistlikku suurriiki (nendeks peab Martna Inglismaad ja Saksamaad) „wastakute tunnistama peaksid: sellest wastasest sõjaabinõudega jagu saada ei ole wõimalik! Tema jõud on nõndasama tugew kui minu oma; nii walusad on tema hoobid minule”.³²⁹ Tööstuskapitali ning pankurite huvi on hakata otsima, „kas ja kuidas *ilma imperialistilise politikata* [minu rõhutus – T.A.] wõimalik on kaubelda ja wastakute oma walmistusi wahetada”.³³⁰ Peamiselt Kautsky teosele „Nationalstaat, imperialistischer Staat und Staatenbund” tuginedes argumenteeris ta, et riikidevahelist rahu aitaks edendada kaubanduskoostöö ja kaubanduslepingud, kuna imperialism on kahjulik paljudele kapitalistidele, sest tuleb pidevalt valmistuda sõjaks, mis omakorda kahjustaks kaubandust. Seega praktilisi majanduslikke kaalutlusi silmas pidades püütakse leida alternatiive imperialismile.³³¹ Samas paistab, et Martna pole Kautskyt päris üks-ühele järginud, sest kui Kautskyl oleks olnud ultraimperialism koostoimeline süvendatud imperialism, siis Martna leiab, et imperialistlikud riigid pigem loobuvad imperialistlikust poliitikast.

Tulevases rahumeelses maailmakorralduses mängis Martna arvates olulist rolli majanduskoostöö, aga ka föderalism. Kaks majanduskoostöö näidet, mille ta tõi, olid Põhja-Saksa tolliliit ning sellele järgnenud Saksamaa ühendamine ja Ameerika kodusõda.³³² Mõlemad ajaloolised näited tähendasid aga pikemas perspektiivis uute föderatiivsete riiklike moodustiste kujunemist – ja Martna hinnangul just majanduslikest kaalutlustest tulenevalt. Martna sellest küll otsesõnu ei kirjuta, kuid tema

³²⁶ Geary, 236.

³²⁷ Martna, *Imperialismus ja maailma sõda*, 49jj.

³²⁸ Martna, *Imperialismus ja maailma sõda*, 50.

³²⁹ Martna, *Imperialismus ja maailma sõda*, 50.

³³⁰ Martna, *Imperialismus ja maailma sõda*, 50.

³³¹ Martna, *Imperialismus ja maailma sõda*, 55jj.

³³² Martna, *Imperialismus ja maailma sõda*, 50.

näidetest võib järeldada, et ta pidas võimalikuks tulevikus uut, erinevaid riike hõlmavat föderatiivset korda maailma või Euroopa tasandil. Vähemalt Euroopas oleksid seejuures põhimoodustajateks Saksamaa ja Inglismaa, kaks imperialistlikku riiki, mis on kaubaturu seisukohalt üksteisele ülitähtsad ning võiksid samuti tulevikus sarnaselt föderatiivse USA kujunemisega lõpetada omavahelised sõjalised konfliktid.³³³

Martna erines Kautskyst selle poolest, et kirjutanud otseselt sellest, et tulevikus võiksid kapitalistlikud suurtööstusriigid koopereerudes agraarasumaid ekspluuteerida. Ilmselt ei pidanud ta seda küsimust niivõrd oluliseks, kuna Venemaa ja Saksamaa koloniaalpoliitika ei olnud võrreldavad. Põhikomponendid on siiski võrdlemisi sarnased. Imperialismiküsimuse põhjal, kuigi Martna tekst, mis käsitleb imperialismi on suuresti tutvustava ja ülevaatliku tekstiga, võib öelda, et Martna oli oma vaadetelt lähedane Kautskyle ning radikaalsema revolutsioonilise Lenini suunaga kapitalismi arenemise seisukohalt 1915. aastal ei nõustunud.

Erinevad uued riikluse vormid, riikide liidud ja föderatsioonid olid võimalikud tulevikuperspektiivid ka Kautskyl. 1907. aastal oli ta vastu Austria föderaliseerumisele, kuna leidis, et Euroopa ise on juba föderatsiooni poole liikumas.³³⁴ Näiteks teoses „Nationalstaat, imperialistischer Staat und Staatenbund” (1915) kirjutab ta, et kuna rahvusriigi (*Nationalstaat*) siseselt ei ole edasine majanduslik edenemine enam võimalik, siis sisemiste turgude laienemise parimaks vormiks on erinevate rahvusriikide liitumine konföderatsiooniks, üheõiguslike riikide liiduks (*Staatenbund*), sarnaseks poliitiliseks süsteemiks nagu tänapäevane Euroopa Liit.³³⁵ See riikide liit oleks suurte kapitalistlike impeeriumite viimane vorm. See liit võib võtta erisuguseid vorme ja muutuda näiteks liitude liiduks (*Bund von Bünden*) ning pikemas perspektiivis võib see areneda ka maailmaföderatsiooniks (*Weltbund*).³³⁶ Kautsky välja toodud riikide liitumisperspektiivid olid omakorda osalt mõjutatud Hobsonist, kes leidis, et „vabatahtlik vabade Suurbritannia Riikide föderatsioon [*voluntary federation of free British States*], töötades rahumeelselt ühise turvalisuse ja heaolu nimel, on iseendas ülimalt soovitatav ja võib tulevikus tõepoolest moodustada astme laiemale tsiviliseeritud riikide föderatsioonile [*federation of civilized States*].”³³⁷

Sõjakeerises väljendasid (igavese) rahu perspektiivi ka teised eesti publitsistid, kuigi teistsugusest teoreetilisest vaatenurgast. Näiteks ajaloolane Hindrik (Hendrik) Prants leidis vanatestamentlikult,

³³³ Martna, *Imperialismus ja maailma sõda*, 50–51.

³³⁴ Kautsky, “Nationality and Internationality [1907] Part 2,” 163.

³³⁵ Holm Arno Leonhardt, “Zur Geschichte der Ultraimperialismus-Theorie 1902-1930 – die Ideengeschichte einer frühen Theorie der politischen Globalisierung,” 2009, 16 <http://www.uni-hildesheim.de/media/fb1/geschichte/beitraege_diskussionspapiere/Ultraimperialismustheorie.pdf>.

³³⁶ Leonhardt, 16; Karl Kautsky, *Serbien und Belgien in der Geschichte*, Historische Studien zur Frage der Nationalitäten und der Kriegsziele (Stuttgart: J.H.W. Dietz, 1917), nt 96.

³³⁷ Hobson, 332.

et just maailmasõda on see, mis toob lähemale pika rahuaja, mil „mõõgad sirpideks ja kilbid sahkadeks taotakse”, kuigi arvas, et ilmselt ei jää see sõda päris viimaseks.³³⁸ Ka Jaan Tõnisson leidis 1915. aastal, et käimasolev maailmasõda ei jää viimaseks ega lahenda neid küsimusi, mille pärast sõditakse ning kuna tema nägi peasüüdlasena Saksimaad, siis arvas, Saksamaa tung itta saab tulevikus veelgi hoogu.³³⁹

Eesti ajakirjanduses ja poliitilises publitsistikas ei olnud sel ajal imperialism keskne teema, sellest eriti palju ei kirjutatud, ei analüüsitud seda komplekselt ega teoreetiliselt. Kapitalistliku majanduse käsitlemine imperialistlikuna ning analüüs maailmasõjast kui imperialistlikust sõjast oli Eestis levinud just vasakpoolsete seas. Kui Martna järgis Kautsky imperialismisuunda, siis näiteks kommunistlikud-enamlised poliitikud tõlgendasid imperialismi leninlikele skeemidele tuginedes. Näiteks Rudolf Vakmann, leidis 1919. aastal, et imperialism on majandusarengu paratamatu aste, kapitalismi viimane järk, mis suurtööstuse arendamisega rajab teed kommunistlikule revolutsioonile.³⁴⁰ Kui Kautsky leidis, et imperialismile võib järgneda ultraimperialism, siis Vakmann kirjutas „proletariaadirevolutsioonist kui ainukesest pääseteest imperialismusest ja sõjast”.³⁴¹ Samas näiteks enamliku revolutsionääri Aleksandra Kollontai eestikeelses propagandatekstis süüdistati sõja puhkemises sõdivate riikide valitsusi ning kõikide kapitalistide, pankurite, mõisnike, kuningate, keisrite jne „rööwsalka”, kuid mainiti ka suurriikide allutamissoovi ja asumaade saamise huvi majanduskasu eesmärgil.³⁴² Kuigi Kollontai otseselt „imperialismi” ei maininud, esitas ta siiski leninliku imperialismiteooria põhikomponendid: sõja põhjustas kapitalism, suurtele kapitalistlikele tööstusriikidele jäävad ühe riigi piirid kitsaks ja soovitakse turgude saamiseks laiendada ning toorainet saada.³⁴³ Temal kõlab edasi ka suurriikide kapitalistliku poliitika paratamatus, kuigi leninlik imperialismiteooria on taandatud lõppkokkuvõttes ühe agitatsiooni esitamiseks: sellised sõjad on paratamatud, nende lõpetamiseks tuleb ühiskond täielikult ümber korraldada ehk „terve maailma tööliste waenlane” kapitalism sotsialistliku revolutsiooniga kukutada.³⁴⁴ Samas näiteks enamlikku-leninlikku imperialismiteooriat järginud Jakob Palvadre oli veidi hiljem, 1924. aastal aga sunnitud tunnistama, et Esimese maailmasõjaga imperialism siiski ei lõppenud ja oodata on uut imperialistlikku sõda.³⁴⁵

³³⁸ **Hindrik Prants**, *Millal lõpeb sõda?* (Tallinn, 1915), 16–19.

³³⁹ **Tõnisson**, “Suur ilmasõda ja Baltimaade tulevik [1915],” 422, 428.

³⁴⁰ **Rudolf Vakmann**, *Imperialismus*, Tööraha kirjanudus, nr. 4 (Peterburi: Eestimaa töörahva kommuuna kultuur-ariduse valitsus, 1919), 55.

³⁴¹ **Vakmann**, 56.

³⁴² **Aleksandra Kollontai**, *Kellel on sõda tarwis?* (Tallinn: Ven. Sots.-dem. Töölisterpartei Eestimaa Komitee, 1917), 10, 12.

³⁴³ **Kollontai**, 17–19.

³⁴⁴ **Kollontai**, 20–23.

³⁴⁵ **Jakob Palvadre**, *Imperialistlik sõda* (Leningrad: Eesti Kirjastuse Ühisus, 1924), 77, 92.

Väga üldsõnaliselt mainiti ka patriootlikus kirjasõnas sõja majanduslikke põhjuseid, kuid siis vaadeldi seda kui Saksamaa soovi allutada majanduslikult kogu maailm.³⁴⁶ Ka Jaan Tõnisson leidis, et üks sõja peapõhjuseid oli Saksamaa huvi leida oma toodangule turgu – kuid jällegi ei vaadelnud ta seda marksistlikust imperialismiteooriast.³⁴⁷

Martna oli seega autor, kes käsitles kõige põhjalikumalt eestikeelses kirjasõnas maailmasõda imperialismiteooria valguses.

Imperialism oli Martnal üks sõja analüüsimise lähtekohti. Selle kõrval mängisid tema arvates sõja puhkemisel rolli näiteks rahvusküsimus ja iganenud poliitilised süsteemid, eriti näiteks „kokkulapitud rahwuste riik” Austria, mille riigikord, mis oli Martna arvates jäänuk keskajast. Austria puhul oli üheks initsiaatoriks rahvusliku ühinemise soov: serblased soovisid ühineda Serbiaga, rumeenlased Rumeeniaga, itaallased Itaaliaga, slaavlased Venemaaga.³⁴⁸ Samuti mängis rolli sõjavägede pidev suurendamine ja militarism: riigid kulutasid üha rohkem sõjandusele ning kasvatasid oma sõjalist võimekust kuni hetkeni, mil üks riik leidis, et tema sõjaline võimekus oli teistest üle ning alustas sõda, kuna leidis, et ei suudaks edaspidi sellises võidurelvastumises enam kaasa lüüa ja jääks alla.³⁴⁹

Eestikeelses publitsistikas käsitleti sõda väga erinevatest perspektiividest, kuid palju esindati tollase poliitilise süsteemi tingimustes patriootlikke seisukohti, sõjapropagandat, süüdistades Saksamaad. Sõda käsitleti näiteks Saksamaa kallaletungina Venemaale, germaani-slaavi vaenuna, mis oli pikaajalise Saksa-Vene vaenu üks väljendus ja kus tuli kaitsta Venemaa iseseisvust Saksamaa ning Austria-Ungari purustamisega.³⁵⁰

Ka rahvusvahelisi suhteid ning Aasia riike ei käsitletud Martna ainult imperialismiperspektiivist. Kui 1910. aastal puhkes Hiinas Hunani maakonnas mäss, siis Martna tsiteeris Karl Marxi ennustust sellest, et kui Euroopa „tagurlased” ühel päeval taganevad Hiinasse, mille arvavad tagurluse ja alalhoidlikkuse kantsi olevat, leiavad Hiina müürilt hoopis: „Republique chinoise; Liberté, Egalité, Fraternité”.³⁵¹ Sel ajal püüdis Martna arvates „kapitalistiline tagurlus” otsida teed Aiasse, kuid leiab sealt eest hoopis revolutsiooni, „revolutsiooni ajajärku” sisenenud Hiina, mille revolutsioonile Euroopa kapitalism annab omakorda hoogu juurde.³⁵²

³⁴⁶ *Maailma sõda. I. anne* (Tartu: G. Grenzstein, 1914), 3.

³⁴⁷ **Jaan Tõnisson**, “Suur ilmasõda ja Baltimaade tulevik [1915],” *Kõlblus ja rahvuslus*, koostanud **Simo Runnel** Eesti mõttelugu, 95 (Tartu: Ilmamaa, 2010), 424.

³⁴⁸ **Martna**, *Imperialismus ja maailma sõda*, 47–48.

³⁴⁹ **Martna**, *Imperialismus ja maailma sõda*, 3.

³⁵⁰ **Ed. Gr.**, *Sakslaste kallaletungimine Wenemaale: Praeguse suure Europa sõja põhjustest* (Tartu: Töö, 1914); *Suur Euroopa sõda: Sakslaste ja austrialaste hirmuteod* (Tallinn: R. Kinrau, 1914).

³⁵¹ **Karl Marx, Friedrich Engels**, “Revue, Neue Rheinische Zeitung [1850],” *Werke*, Bd. 7 (Berlin: Dietz, 1973), 223.

³⁵² **Ma [=M. Martna]**, “Hiina ärkab!,” *Wiljandi Teataja*, 1., 5.juuli 1910.

Imperialismitekst (ning suurem osa tema publitseeritud tekste) on hea näide Martna poliitilis-intellektuaalsest rollist ja positsioonist. Ilmselt ei ole vale vaadelda Martnat muu hulgas ka kui „elukutselist ideede teise ringi vahendajat” (*professional secondhand dealer in ideas*) – nii nagu Friedrich von Hayek iseloomustas 20. sajandi intellektuaalse kalduvusega poliitikuid.³⁵³ Sarnase rolliga tegelasi on Jan-Werner Müller kutsunud veel näiteks „vahepealseteks isikuteks”, „riigimees-filosoofideks”, „visiooniga bürokratideks” jne.³⁵⁴ Selline hinnang annab küllaltki hästi edasi Martna rolli, kes ei olnud otseselt n-ö kõrgtaseme poliitikafilosoof-teoreetik, kes oleks kirjutanud üksikasjalikku (süsteemset) poliitikafilosoofiat. Küll aga oli ta oma ajas mõjukas ning arvatavasti lugesidki laiemad hulgad pigem Martna (ja teiste sarnaste autorite) tekste-adaptatsioone kui näiteks Marxi ja Kautsky enda tekste, mida oli eesti keeles napilt saada ning saksa keelt kõik ei osanud. Martna vahendaval rollil võib näha mitmeid dimensioone. Ühelt poolt vahendas ta sotsialistlikku poliitilist mõtet ajakirjanduses, raamatutes ja brošüürides laiadele rahvahulkadele, teisalt vahendas võõrkeelset poliitilist kirjandust eestikeelsesse ruumi ning tutvustas (Eesti, Venemaa ja Soome) olusid saksa ja soomekeelsele lugejaskonnale. Sellised poliitilisi ideid vahendavad poliitikud täitsid paljuski tollaegses poliitilises kontekstis tarvilikku rolli. Massidemokraatia ehk suur hulk poliitilisi tegutsejaid, valijaid, vajas ka massidele poliitiliste otsuste õigustamist või legitimeerimist (*mass justification, mass legitimation*), sest isegi kui Martna ei tegutsenud kogu oma karjääri jooksul demokraatlikus keskkonnas, siis oli demokraatia vastandina autokraatsele monarhiale (või suuremate hulkade poliitiline mobiliseerimine) üks tema taotlustest.³⁵⁵

³⁵³ F. A. Hayek, “The Intellectuals and Socialism,” *The University of Chicago Law Review*, 16 (1949), 417–418.

³⁵⁴ Müller, “European Intellectual History as Contemporary History,” 588; Müller, *Contesting democracy*, 3.

³⁵⁵ Müller, “European Intellectual History as Contemporary History,” 588; Müller, *Contesting democracy*, 3.

4. 1917. AASTA: MARTNA, EESTI AUTONOOMIA JA ENAMLASED

4.1. Taustast: Esimene maailmasõda, Teine Internatsionaal ja Euroopa sotsialistide hoiakud kodumaa suhtes

Kui juulis 1914 puhkes Esimene maailmasõda, siis see tähendas keerulisi positsioonivalikuid Euroopa sotsialistidele: kas jääda truuks internatsionalistlikule klassivõitlusele ja niimoodi destabiliseerida riike või hakata oma sõdivat kodumaad toetama. Enamus Euroopa sotsialistlikest parteidest võtsid omaks nn rahvusliku enesekaitse põhimõtte (*national self defense*), mis tähendas oma kodumaa toetamist sõjas, kodumaa toetajaid nimetati sotsiaalpatriootideks. Rahvusliku enesekaitse printsiibiga käis kaasas ka nn sisemise rahu põhimõtte (*Burgfrieden, union sacrée*) ehk erinevate ühiskonnagruppide omavaheline rahu sõja ajal, sotsialistid lubasid sõjaaegse sisemise ühtsuse nimel mitte korraldada streike, mässe, väljaastumisi, vähem pöörduti tähelepanu klassivastuoludele. Kui muidu süüdistati sõja vallandamises oma riigi kapitaliste-imperialiste, siis nüüd süüdistati vastaspoole kapitaliste-imperialiste.³⁵⁶

Seisukohad kodumaa toetamise ning sõja suhtes viisid Saksamaal parteiliste lõhedeni. Saksa sotsiaaldemokraatias oli olnud keskseks hästi organiseeritud Sotsiaaldemokraatlik Partei (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD*), mis võttis maailmasõja ajal valitsuse poliitikat toetava positsiooni. Tegemist oli kõige populaarsema parteiga ning domineerima jäi seisukoht, et isamaad ei tohi sõjas hätta jätta.³⁵⁷ Sellest eraldus Saksamaa Iseseisev Sotsiaaldemokraatlik Partei (*Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands, USPD*), kes oli patsifistlikel seisukohtadel. Selle eesotsas olid Kautsky ja Hugo Haase. Viimane argumenteeris sõjavastasust sellega, et sõda oli imperialistliku poliitika tulemus, sest imperialism tõi kaasa võidurelvastumise ning suurendas riikidevahelist antagonismi, kuid kasutas ka moraalseid argumente leides, et sõda toob kaasa loendamatutele peredele leina ja kannatust.³⁵⁸ 1918. aastal revolutsioonis eraldus viimasest omakorda Saksamaa Kommunistlik Partei (*Kommunistische Partei Deutschlands, KPD*), kes taotles kohest sotsiaalse revolutsiooni teostamist ning nõukogude kokkukutsumist Vene enamlikul eeskujul. Mitmed USPD liikmed (Haase, Kautsky, Luxemburg (hiljem KPD)) toetasid sõja ajal kiiret rahuõlmimist ilma kummagi poole võiduta ja anneksioonideta.³⁵⁹ Maailmasõja ajal oli domineerivaks SPD ning koos nendega muutus olulisemaks ka rahvusküsimus. Kui

³⁵⁶ Donald, 188; Braunthal, *History of the International. Volume II: 1914-1943*, 36.

³⁵⁷ Erich Matthias, *Die deutsche Sozialdemokratie und der Osten 1914-1945*, Forschungsberichte und Untersuchungen zur Zeitgeschichte (Tübingen: Arbeitsgemeinschaft für Osteuropaforschung, 1954), 4.

³⁵⁸ Carl Landauer, *European Socialism. A History of Ideas and Movements from the Industrial Revolution to Hitler's Seizure of Power. Volume I* (Los Angeles: University of California Press, 1959), 507–508.

³⁵⁹ G. D. H Cole, *A History of Socialist Thought. Volume IV, Part I: Communism and Social Democracy 1914-1931* (London; New York: Macmillan; St. Martin's Press, 1958), 117.

sõjakontekstis oli Saksa juhtivatele sotsiaaldemokraatide SPD seisukohaks Lääne-Euroopa *status quo* ja anneksioonide mittetoetamine, siis Ida-Euroopa, Venemaa puhul nii kindel ei olnud. Otseselt anneksioone ei toetatud, kuid räägiti Ida-Euroopa rahvaste, näiteks poolakate vabastamisest (*Befreiung*).³⁶⁰

Parteidest olid ainult Serbia ja Vene parteid need, kes olid sõja vastu kohe algusest alates.³⁶¹ Vene sotsialistide eriline olukord seisnes selles, et pea kõik olulisemad Vene sotsialistid olid sõja puhkemisel välismaal, valdavalt Šveitsis. Sotsialistide-Revolutionääride Partei enamus oli sõja poolt, samas näiteks menševike seas oli vaateid seinast sein: Georgi Plehhanov väljendas patriootlikke seisukohti, argumenteerides, et lüüasaamine sõjas tähendaks lööki majandusele ning nõrgestaks proletariaati, mis omakorda lükkaks edasi nende vabanemise, samas näiteks Julius Martov oli internatsionalistlikel seisukohtadel. Bolševike enamus oli sõja vastu, kuna leidis, et tsaarivalitsus rõhub proletariaati ning erinevaid Vene impeeriumi rahvaid ning on barbaarne. Lääne-Euroopa riikidest oli vasakpoolsete seas kõige rohkem opositsiooni sõtta sisenemisele Inglismaal, kuna leiboristid sõda ei toetanud ning kritiseerisid valitsuse poliitikat, mis viis sõja puhkemiseni.³⁶² Prantsuse sotsialistid olid sõja algusest saadik toetavatel seisukohtadel, neil oli suurem usk sellesse, et riigi kavatsused on positiivsed ning leiti, et Prantsusmaa on puhkenud sõjas ohver.³⁶³

Maailmasõda ning erinevate maade sotsialistide tegevus pingestas suhteid ka sotsialiste ühendavas Teises Internatsionaalis. 1889. aastal asutatud Teine Internatsionaal oli juba algusest saadik võtnud sõjavastase positsiooni ning pea igal Internatsionaali kongressil arutleti, kuidas töölised võiksid ühineda, et sõda vältida. Arutleti, kuidas vältida olukordi, kus riigid peavad end jõuga kaitsma.³⁶⁴ Kuna sotsiaalpatritism oli teatavas mõttes vastuolus üleilmse sotsialistliku liikumisega, mis omakorda lagundas Internatsionaali, siis rahvusvahelisemalt meelestatud sotsiaaldemokraadid püüdsid Internatsionaali elus hoida ja nii toimusid mitmed sellesisulised konverentsid. 5.-9. septembril 1915 toimus Šveitsis Zimmerwaldis konverents, kus näiteks Lenin käis välja resolutsiooni, millega imperialistlik sõda tuleks muuta kodusõjaks, kuid kongressi enamus hääletas selle maha. Konverentsi lõpuks võeti vastu Zimmerwaldi manifest, mille pani kokku Lev Trotski. Sellega kutsuti üles nn kodurahu lõpetama ning tegutsema valitsuse vastu, et lõpetada sõda.³⁶⁵

Martna hakkas juba 1914. aasta detsembris kritiseerima sotsialistide koostööd parempoolsetega, leides, et selline „opportunismus” ja heatahtlik koostöö ei aita kuidagi sotsialistide huve realiseerida

³⁶⁰ **Matthias**, 6–7.

³⁶¹ **Geary**, 238.

³⁶² **Landauer**, 516–517.

³⁶³ **Landauer**, 509.

³⁶⁴ **Julius Braunthal**, *History of the International. Volume I: 1864-1914* (New York; Washington: Praeger, 1967), 320, 325.

³⁶⁵ **Braunthal**, *History of the International. Volume II: 1914-1943*, 47–49.

ning kutsus üles hoopis väljaastumistele.³⁶⁶ Martna võttis samuti Zimmerwaldi konverentsist osa ja toetas selle püüdeid ning hääletas Lenini resolutsiooni vastu, olles mõjutatud just Kautsky nn tsentristlikust joonest.³⁶⁷ Ka tolleaegses eestikeelses publitsistikas kritiseeris ta just koostööle asunud sotsialiste, nn sotsiaalimperialiste, kelle peamiseks kehastuseks ta pidas August Winnigit ja Konrad Haenischit.³⁶⁸ Hiljem 1920. aastal seostas Martna end nn marksistliku keskooluga ja Arthur Crispieni seisukohtadega.³⁶⁹

4.2. Missugune autonoomia?

Kurnavas maailmasõjas oli Venemaa 1917. aasta alguseks jõudnud kokkukukkumise äärelle. 23. veebruaril Petrogradis alguse saanud streik kasvas üle mässuks ning mässulised haarasid kogu linna oma kontrolli alla. Võim riigis läks üle Ajutisele Valitsusele eesotsas Georgi Lvoviga ning 2. märtsil teatas Nikolai II troonist loobumisest oma venna Mihhaili kasuks, kes aga keeldus keisriks hakkamast. Mõnede parlamentarismi elementidega monarhiast sai vabariik.

Vene revolutsioonid ning neile järgnenud Eesti iseseisvumine oli aeg, mis tähendas suuri poliitilisi muudatusi. Nendega koos muutus oluliselt ka ühiskondlik-poliitiline mõte Eestis ning ka Martna vaated.

Üks esimesi kordi, mil Martna käsitles oma tekstides Eesti riikliku positsiooni muutmist, oli 25. juunil 1916 päevaraamatus, kui ta puudutas iseseisvumist. Ta leidis, et Aleksander Kesküla³⁷⁰ iseseisvumõtte taga võib olla tema tegevus Saksa agendina Venemaa vastu ning et teda ei saa iseseisvuse propageerijana tõsiselt võtta.³⁷¹ Aleksander Kesküla oli 1916. aasta Lausanne'i Rahvuste Uniooni kongressil väitnud, et eesti rahva soov on vabaneda võõrvõimust.³⁷² 16. detsembril 1916 kahtles Martna Balti riikide võimalikus iseseisvuses nende väikeste majanduste tõttu, sest isegi kui selline poliitiline võimalus tuleks, ei jääks nad püsima ning „kainemad” sotsiaaldemokraadid jäävad selle idee suhtes külmaks.³⁷³ Majandusel põhinev argumentatsioon, et toetada Eesti kuulumist Venemaa koosseisu, on üks olulisemaid ka hilisemates tekstides. 1917. aasta 15. veebruari sissekandes refereeris Martna kahte Balti riikide iseseisvust käsitlevat teksti, Fritz Weissi „Die baltische Frage” ja F. Zielensi „Der Krieg und die baltische Frage” ning leidis, et need autorid

³⁶⁶ **M. M. [=M. Martna]**, „Kolme kuu pärast,” *Postimees*, 10. detsember 1914.

³⁶⁷ **Kuuli**, *Mihkel Martna*, 14; **Mihkel Martna**, „Sotsialistlikust Internatsionaalist,” *Vaba Sõna*, 1915, 287–288.

³⁶⁸ **Martna**, „Sotsialistlikust Internatsionaalist,” 284jj.

³⁶⁹ **Martna**, *Töölise International - üleilmeline tööliste liit*.

³⁷⁰ Ühte värskemat uurimust Keskülast vt nt: **Mart Kuldkepp**, „Intriigid, provokatsioonid ja iseseisvuse sünd: Eesti välisdelegatsioon ja Aleksander Kesküla,” *Ajalooline Ajakiri*, 3 (2013), 321–374.

³⁷¹ **Martna**, „Katkendid päevaraamatust,” 36–37.

³⁷² **Kaido Jaanson**, „Aleksander Kesküla maailmanägemus,” *Acta Historica Tallinnensia*, 6 (2002), 116–117.

³⁷³ **Martna**, „Katkendid päevaraamatust,” 37.

kinnitavad, et Balti riigid on „Venemaa külge lahutamatult kinni kasvanud ja et mõlemad teineteist vastakuti vajavad”.³⁷⁴ Need jäid ka hiljem Martna keskseteks argumentideks.

Martna puudutab Balti riikide eraldumist ka kirjas parun Wrangellile 16. mail 1916. Kui Paul Rohrbach leidis, et nende rahvaste Venemaast eraldamine (ja Saksamaaga liitmine) oleks kerge ja loomulik ning seda oleks vaja teha, et vältida vallutussõda (barbaarse ja tagurliku) Venemaa poolt, siis Martna arvates see nii ei olnud. Samuti ei osanud ta ette näha, kuidas see mõjuks nende rahvaste arengule. Pigem nägi ta selles Saksa imperialismi, kolonialismi ohtu.³⁷⁵ Rohrbachi idee Baltikumi Saksamaa külge liitmisest tähendas Martna arvates hoopis uue sõja ohtu: Baltikum oleks justkui 1871. aastal Saksamaa külge liidetud Elsass-Lotring, sest Läänemere üle valitsev Saksamaa ei oleks ei Inglismaa ega Prantsusmaa huvides.³⁷⁶

1917. aasta juunis, olles äsja tagasi kodumaale saabunud, esines Martna avaliku ettekandega Tartus, millega toetas Eesti autonoomiat. See tekst avaldati hiljem eraldi trükisena.³⁷⁷ Just 1917. aasta on intensiivistunud sündmustikuga aeg, kus ka Martna kirjutas intensiivselt, oli aktiivne osaline Eesti poliitikas. Sel aastal avaldas ta hulgaliselt eraldi brošüüre: autonoomiast, sõjavägede rahvuslikust eraldamisest, Saksa poliitikast, poliitilistest parteidest; lisaks arvukad artiklid ajakirjanduses. Ajaks, mil ta avaldas autonoomiateksti, oli Veebruarirevolutsioonist möödunud mõned kuud ning 30. märtsil oli Venemaa Ajutine Valitsus andnud välja määruse „Eestimaa kubermangu halduse ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta”, nn autonoomiaseaduse.³⁷⁸ Sellega loodi Eestimaa rahvuskubermang ning pandi paika selle valitsemiskorraldus: valitsemine oli Ajutise Valitsuse komissari käes, kelle juures oli ajutine maanõukogu, kelle pädevuses oli majandus-, administratiiv-, maksu- jm küsimuste korraldamine. Siiski oli tegemist ajutise korraldusega, mis pidi kehtima „[k]uni uue Baltimaa administratiivlise korralduse seaduse väljaandmiseni”.³⁷⁹ Ajutise määrusega kehtestatud autonoomia tegelik kehtestamine võttis veidi aega: tuli korraldada valimised Maanõukokku ning Maanõukogu pidi kokku tulema; määruse rakendusmäärus võeti vastu mõned kuud hiljem, 22. juunil.³⁸⁰

Autonoomiamääruses ei puudutatud otseselt Venemaa tulevast poliitilist korraldust, kuid 1917. aastal leidsid mitmed Eesti poliitilised jõud, et selleks peaks olema föderatsioon.³⁸¹ Martna

³⁷⁴ Martna, „Katkendid päevaraamatust,” 37.

³⁷⁵ EAA.2057.1.682, L9p, 10; Martna, „Zwei Briefe,” 156–156.

³⁷⁶ EAA.2057.1.682, L2, L9; Martna, „Zwei Briefe,” 152, 156.

³⁷⁷ Andresen, Toom, 104.

³⁷⁸ *Eesti! Sa seisad lootusrikka tuleviku lävel, kus sa vabalt ja iseseisvalt oma saatust määrata ja juhtida võid: Eesti riikluse alusdokumendid 1917-1920*, toimetanud Ago Pajur (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008) [edaspidi: *Eesti riikluse alusdokumendid*], 57–59.

³⁷⁹ *Eesti riikluse alusdokumendid*, 57.

³⁸⁰ Graf, *Eesti rahvusriik*, 134.

³⁸¹ Graf, *Eesti rahvusriik*, 132.

autonoomiat puudutanud tekst oli osa sündmustikust: sellega otsiti toetust juba alanud ja käimas olevale protsessile ning pakuti välja paljude teiste poliitiliste jõudude kõrval oma projekt tulevases administratiivsest korraldusest. Teksti peamiseks eesmärgiks oli veenda sotsiaaldemokraate ja nende poolehoidjaid toetama Eesti autonoomiat, kuid oli suunatud ka laiemalt autonoomia ühiskondliku toetuse leidmisele. Martna oli vähem kui poole aasta jooksul iseseisvuse suhtes pessimistlikelt seisukohtadelt liikunud autonoomia toetamisele, kuid see toetus tähendas esialgu veel Venemaa koosseisu kuulumise toetamist.

Laias laastus ringlesid 20. sajandi esimese poole vasakpoolses poliitilises mõttes kaks autonoomiatüüpi (või Jaan Unduski järgi rahvusliku enesemääramise tüüpi): mitteterritoriaalne ehk kultuuriline ja territoriaalne. Mitteterritoriaalse autonoomia olulisimaks näiteks oli Otto Baueri ja Karl Renneri kultuurautonoomia idee, mis on leidnud tähelepanu veel ka tänapäeval.³⁸² Paljuski sündis Baueri ja Renneri kultuurautonoomia idee Austria-Ungari keerulistest rahvusoludest: võrreldes näiteks Vene impeeriumiga oli samuti tegemist mitmerahvusliku riigiga, kuid rahvusküsimus oli keerukam selle poolest, et rahvused elasid palju killustunumalt ning ei moodustanud kontsentreeritud kogukondi ühtsetel territooriumitel. Seepärast, pidades silmas Austria-Ungarit, leidis Bauer, et sealne autonoomia ei peaks olema mitte territoriaalne, vaid rahvused peaksid end organiseerima territooriumist sõltumatutesse kehanditesse sarnaselt religioossete kogukondadega.³⁸³ Baueri ja Renneri arusaam autonoomiast oli mitteterritoriaalne rahvuslik (kultuuriline) autonoomia, mis tähendas, et autonoomsed kogukonnad oleksid eraldi suveräänsed kogukonnad riigi sees, seda sõltumata nende asukohast (nn personaalprintsiipt).³⁸⁴ Autonoomsed kogukonnad oleksid organiseeritud demokraatlikult, põhineksid liikmete kuulumissoovil ning toimiksid demokraatlikult. Erinevalt rahvuslikust territoriaalautonoomiast või rahvusriigist ei toetanud Bauer eksklusiivset ühe rahvuse või etnose kontrolli kindla territooriumi üle.³⁸⁵ Baueri ja Renneri ideid rakendati praktikas Austria-Ungaris, näiteks 1905. aastal võeti vastu nn Määrimaa kompromiss, mis nägi ette rahvuste registri loomist, et lahendada sakslaste ja tšehhide vaidlusi hariduse ja kohaliku valitsemise küsimustes, Esimese maailmasõja eelõhtul oldi valmis neid põhimõtteid rakendama Boheemias Budweisis (České Budějovice) ja Galiitsias.³⁸⁶ Baueri ja

³⁸² **Undusk**, 27; Bauerile-Rennerile on suuremat tähelepanu pööranud politoloogid, vt nt **Bauer**; *National Cultural Autonomy and Its Contemporary Critics*, toimetanud **Ephraim Nimni** (London; New York: Routledge, 2005). Nende ideede rakendamise ajalugu (Balti riikide näitel) on uurinud David J. Smith ja John W. Hiden, vt nt: **Smith, Hiden**, *Ethnic Diversity and the Nation State*.

³⁸³ **Bauer**, 281j; **Kautsky**, "Nationality and Internationality [1907] Part 2," 154; **Ephraim Nimni**, "Introduction for the English-Reading Audience," *The Question of Nationalities and Social Democracy* [1907], **Otto Bauer** (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000), xxv.

³⁸⁴ **Bauer**, 281; **Karl Renner**, "State and Nation [1899]," *National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics*, toimetanud **Ephraim Nimni** (London; New York: Routledge, 2005), 29.

³⁸⁵ **Nimni**, "Introduction for the English-Reading Audience," xxv.

³⁸⁶ **Smith, Hiden**, *Ethnic Diversity and the Nation State*, 15.

Renneri ideede mõjul lubati näiteks Eesti iseseisvusmanifestis rahvusvähemustele kultuurautonoomiat (manifesti teine juhtmõte)³⁸⁷ ning maailmasõdadevahelisel ajal võeti Balti riikides vastu kultuurautonoomia seadused.³⁸⁸

Kautsky leidis, et Venemaa on rahvusküsimuse seisukohalt Austriast veidi lihtsam, kuna mittevene rahvused (poolakad, juudid, leedukad, soomlased, sakslased, rumeenlased, armeenlased) elavad impeeriumi äärealadel – kindlal territooriumil ja seepärast võiks Venemaa anda neile ilma igasuguste probleemideta autonoomia, sest see ei ohustaks kuidagi Venemaa eksistentsi. Austria puhul ta toetas küll rahvustele autonoomia andmist, föderalismi, kuid teisalt leidis, et Euroopa ise on liikumas liitumise (tolliliit) suunas, seega oleks see justkui arengule vastukäiv. Kautsky pakkus välja omamoodi territoriaalse ja mitteterritoriaalse autonoomia sünteesi, mis samas kaldus siiski territoriaalse poole tähtsustamisele, kuna Kautsky jaoks oli rahvuse juures oluline territoorium, muidu kaotatakse rahvus. Samas ta leidis, et on paratamatu, et rahvused elavad killunenult. Seepärast tuli küsimus lahendada neid mitmeid koosmõjusid arvestades – kuid lõplik lahendus ei oleks kapitalistliku ühiskonna raames.³⁸⁹

Vene impeeriumis hakkas Baueri ja Renneri eeskujul mitteterritoriaalset autonoomiat esmalt 1901. aastal taotlema juudi liit Bund, leides, et Venemaa tuleks föderaliseerida rahvuskultuurilise autonoomia alusel. Mitteterritoriaalne autonoomia vastas just juutide huvidele, kuna nad ei elanud kompaktselt kindlal territooriumil. 1903. aastal võttis Venemaa Sotsiaaldemokraadlik Partei oma programmi rahvusliku enesemääramise õiguse printsiibi – paljuski juudi Bundi surve.³⁹⁰

Samas oli Lenin ise kultuurautonoomia suhtes siis skeptiline, kuna kartis, et rahvuslik haridus takistaks hiljem „proletaarset internatsionalismi”.³⁹¹ Lenin tegi Stalinile ülesandeks kirjutada artikkel marksismist ja rahvusküsimusest, mis valmis 1913. aastal ning kritiseeris austromarksistlikku lähenemist rahvusküsimusele ja sai hiljem Nõukogude Liidus rahvusküsimuse alustekstiks. Stalini arvates määras rahvuse kolm kriteeriumit: rahvus on ajalooliselt arenenud püsiv kooslus, mis põhineb keele, territooriumi, majanduse ja psühholoogiliste joonte põhjal ühises kultuuris. Lenin hakkas vastupidiselt austromarksistidele toetama rahvaste territoriaalset

³⁸⁷ „Vabariigi piirides elavatele rahvuslistele vähemustele, venelastele, sakslastele, rootslastele, juutidele ja teistele kindlustatakse nende rahvuskultuurilised autonoomia õigused.”; vt *Eesti riikluse alusdokumendid*, 142.

³⁸⁸ **John W. Hiden, David J. Smith**, “Looking beyond the Nation State: A Baltic Vision for National Minorities between the Wars,” *Journal of Contemporary History*, 41 (2006), vt nt 389; põhjalikumalt vt: **Smith, Hiden**, *Ethnic Diversity and the Nation State*, 26jj.

³⁸⁹ **Kautsky**, “Nationality and Internationality [1907] Part 2,” 150–151, 153–155, 162–164.

³⁹⁰ **David J. Smith**, „Non-territorial cultural autonomy as Baltic contribution to Europe between the wars,” *The Baltic States and their Region: New Europe or Old?*, toimetanud **David J. Smith**, *On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom, and Moral Imagination in the Baltics*, 3 (Amsterdam; New York: Rodopi, 2005), 213–216; **Carrère d’Encausse**, 28–29.

³⁹¹ **Carrère d’Encausse**, 32.

enesemääramisõigust, leides, et oleks strateegiliselt kasulik. ³⁹²

1917. aastal hakkasid menševikud toetama mitteterritoriaalse autonoomia ideed paljuski partei juutidest ning grusiinidest liikmete mõjul, ³⁹³ samas kui enamlased Lenini juhtimisel võtsid omaks territoriaalautonoomia põhimõtte. Ühelt poolt seepärast, et Lenin ei soovinud parteid üles ehitada föderalistlikult, vaid soovis säilitada tsentralisatsiooni, paremat kontrolli ning teisalt seepärast, et soovis ära kasutada rahvuslike liikumiste revolutsioonilist potentsiaali. ³⁹⁴ Laias laastus oli 1917. aasta Venemaa rahvuste jaoks aktiveerumise aeg ning püüti saavutada rahvuslikke eesmärke, kuid 1917. aastal piirdusid nõudmised valdavalt autonoomiaga (välja arvatud soomlased ja poolakad). ³⁹⁵

Eestisse jõudsid kultuurautonoomia ideed sajandi algul. 1905. aasta kevadel tuli Eestile osariigi staatuse nõudmisega välja Peeter Speek ning ESĐTÜ 1905. aasta programmis oli nii rahvusliku kui territoriaalse enesemääramise nõue. Kultuurautonoomia ideega olid kursis näiteks Otto Strandman, Karl Ast, Ado Birk, ja Anton Jürgenstein. ³⁹⁶

Martna hakkas 1917. aasta juunis toetama territoriaalset-rahvuslikku demokraatlikku Eesti autonoomiat Venemaa koosseisus. Osalt tuli see mõju Vene poliitilisest kontekstist, sest Martna argumenteeris, et kuna Venemaa sotsiaaldemokraatlik partei ning kõikide teiste maade sotsiaaldemokraatlikud parteid olid hakanud tunnustama enesemääramisõigust, siis on see muutunud kohuseks ka eesti sotsiaaldemokraatidele. ³⁹⁷

Eesti rahvastikku ja selle rahvuslikku jaotust vaadates oli territoriaalse autonoomia toetamine Martna poolt ilmselt loogiline samm, kuid teisalt ei elanud eestlased kompaktselt ainult Eesti aladel. 1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse andmetel elas Liivimaa kubermangus 528 594 ning Eestimaa kubermangus 365 959 eestlast. Mujal Venemaal väljaspool Eesti alasid koos Narvaga elas aga üle 100 000 eestlast. ³⁹⁸ 1917. aastaks ulatus see arv 200 000ni. ³⁹⁹ Eesti aladel elanud eestlastega võrreldes on see üsna suur arv ja seega oleks olnud alust ka bauerlikule-rennerlikule mitteterritoriaalsele autonoomiale, kuid Martna väljendas toetust just territoriaalautonoomiale. Näiteks Hans Kruus asus 1917. aastal toetama territoriaalse ja mitteterritoriaalse autonoomia sünteesi: Venemaa peaks olema föderatsioon, mis koosneks osariikidest, kuid (kuna rahvused on

³⁹² Carrère d'Encausse, 35–43; Undusk, 28.

³⁹³ Kappeler, 295.

³⁹⁴ Boris Meissner, "Die marxistisch-leninistische Auffassung vom Selbstbestimmungsrecht," *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker und die deutsche Frage*, Dieter Blumenwitz, Boris Meissner, Staats- und völkerrechtliche Abhandlungen der Studiengruppe für Politik und Völkerrecht, Bd. 2 (Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1984), 90jj; Undusk, 27.

³⁹⁵ Kappeler, 295.

³⁹⁶ Karjahärm, Sirk, *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed, 1850-1917*, 249; Kaido Laurits, "Vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seadus," *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat: 2006* (2008), 28.

³⁹⁷ Martna, "Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917]," 308.

³⁹⁸ Raimo Pullat, *Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917* (Tallinn: Estopol, 2004), 38.

³⁹⁹ Karjahärm, 290.

laiali pillutatud) lisaks neile peaksid olema rahvusnõukogud, ehk rahvuskultuurilised parlamendid, mis tegeleksid rahvusküsimustega.⁴⁰⁰ Ilmselt toetas Martna autonoomiat juba vastu võetud ajutise seadusega kaasa minnes ja teisalt arusaamast, et territoriaalne autonoomia on kaugeleulatavam nõudmine kui mitteterritoriaalne – ta ise rõhutas korduvalt, et autonoomia on revolutsiooniline nõudmine.

Rahvus kui keeleline kogukond oleks Martna arvates autonoomia kandja ning autonoomia läbinisti eestikeelne, hõlmates eestikeelset valitsemist, eestikeelseid kohtuid, eestikeelset suhtlemist riigivõimu kandjatega ning eesti keelt kui linnavolikogude töökeelt. Enamusrahvuse keele kasutamine halduskeelena ei olnud Martnale vaid rahvuslik nõudmine, vaid ka ajakohasem, demokraatlikum, kuna lihtsustaks valitsusasutuste töö kontrollimist ning võimaldaks suurematele rahvahulkadele ligipääsu poliitikale ning nad saaksid nad olla „rohkem” kodanikud, sest muidu peavad näiteks oma õiguste eest seismisest loobuma, kuna ei oska vene keelt ning seepärast jätab „eestlane-olemine niisuguse maigu suhu /.../, nagu teeks vene keele oskamine eestlase täisvääriliseks riigikodanikuks”.⁴⁰¹

Martna toetas ka venelastele ja sakslastele emakeelse asjaajamisõiguse tagamist, seda autonoomses Eesti parlamendis. Piirkondades, kus vähemusrahvusi on piisavalt, peaksid olema ka omakeelsed koolid ja kohtunikud.⁴⁰² Kui autonoomia olemus riiklikul tasandil oli territoriaalne, siis vähemusrahvustele emakeelse asjaajamise tagamise õigusega autonoomses Eestis Venemaa koosseisus esindas Martna teatavas mõttes mugandatud bauerlikku-rennerlikku kultuuriautonoomia käsitlust – mitte küll kogu riigi tasandil, vaid riigi autonoomse üksuse raames. Eestile autonoomia andnud seaduses, kuigi see oli väga üldsõnaline ning vaid esialgne, mainiti vähemusi ning nende huvide kaitset vaid korra: III osa 15. punktis märgiti, et maakonna valimiskoosoleku liikmeks võivad esindajaid saata ka (rahvus)vähemused.⁴⁰³

Martna määratles normatiivselt, et autonoomia tähendab, et maal on demokraatlik põhiseadus koos oma parlamendi ja selle ees vastutava maavalitsusega⁴⁰⁴ ning et autonoomia on olemuselt demokraatlikum kui tsentraliseeritud valitsemissüsteem. Demokraatia sidumine rahvusküsimusega oli eripärasem just Kesk- ja Ida-Euroopas. Näiteks Kautsky jaoks oli üksikute alade, sealhulgas riigis mitte enamuses oleva rahvaga asustatud alade omavalitsusõigus osa ajaloolisest progressist, mis käib kaasas demokraatliku liikumisega.⁴⁰⁵ Demokraatia on paljudes Martna tekstides üheks

⁴⁰⁰ Vrdl: **Undusk**, 33; **Hans Kruus**, “Rahvusautonoomia [1917],” *Eesti küsimus*, koostanud **Toomas Karjahärm**, **Hando Runnel**, Eesti mõttelugu, 62 (Tartu: Ilmamaa, 2005), 301–309, 314.

⁴⁰¹ **Martna**, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 304–305, 311.

⁴⁰² **Martna**, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 305.

⁴⁰³ *Eesti riikluse alusdokumendid*, 59.

⁴⁰⁴ **Martna**, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 296.

⁴⁰⁵ **Kautsky**, “Nationality and Internationality [1907] Part 2,” 147.

põhimõisteks, tihti põhiargument. Saksa sotsiaaldemokraatias oli puhta ning kompromissitu demokraatia toetaja näiteks Ferdinand Lassalle, kes oli väga mõjukas 19. sajandi teisel poolel ja kes mõjutas ka noort Martnat.⁴⁰⁶

Üheks peamiseks eeskujuks, millele tuginedes Martna 1917. aastal autonoomia poolt argumenteeris, oli Šveits, kus ta oli mõnda aega elanud ning mis oli eeskujuks näiteks riigiidentiteedi ja „riikliku ühistunde” seisukohalt; rahvussuhete küsimuses hindas ta sealsete rahvuste „vastastikku usalduse- ja riiklist ühishuvide vahekorda”, sest riik koosnes erineva keeletaustaga inimestest ning tema hinnangul kumbki ei domineerinud ega teise huve alla ei surunud.⁴⁰⁷ Šveitsi eeskujul hakkas territoriaalset Eesti autonoomiat föderaalset Venemaa koosseisus 1917. aasta märtsis toetama ka näiteks Karl Ast.⁴⁰⁸

Riigikorra mõttes hindas Martna Šveitsi tüüpi föderalismi, „föderatiivrepublikit”,⁴⁰⁹ kuigi samas ei olnud ta kindel, kas samasugune föderatiivne korraldus sobiks ka Venemaale. Esialgu jättis Martna lahtiseks, „kumb enesemääramise riigiõiguslik vorm Eestile parem oleks, kas autonoomne või föderatiiv-riikline”,⁴¹⁰ kuid hakkas siiski toetama föderalismi. Eesti Sotsiaaldemokraatlik Ühendus, mis reorganiseeriti Eesti Sotsiaaldemokraatlikuks Töölise Partei ja mille üheks juhiks oli Martna, nõudis 1917. aasta oktoobri alguses peetud kongressil rahvastele enesemääramisõigust demokraatlik-föderatiivse Venemaa koosseisus, mille üheks osariigiks pidi olema Eesti.⁴¹¹ Seega hakkas ka Martna toetama föderaliseerimist, kuigi teistest mõnevõrra hiljem – samas ei välistanud ta ka varem föderalismi kui võimalikku korraldust. Föderatiivse Venemaa idee sai üldiseks erinevate poliitiliste jõudude seas. Näiteks Eesti Demokraatlik Erakond leidis 1. mail, et Venemaa peaks olema „ühendatud wabariik”, mille osa oleks autonoomne Eesti.⁴¹² Maarahva Liidu 15. mai projekt toetas selgelt föderatiivset Venemaad (föderatiivne vabariik), mis koosneks rahvuslik-territoriaalsetest osariikidest ning nende programm pakkus välja ka visiooni Venemaa parlamendist.⁴¹³ Eesti Radikaalsotsialistlik Partei ehk Tööerakond keskendus oma programmis suures ulatuses föderatiivse ja demokraatliku Venemaa küsimustele.⁴¹⁴ Föderatsiooni toetasid ka Eesti Sotsialistid-Revolutionäärid (esseerid) ja Eesti Vabariiklaste Liit.⁴¹⁵ Kõikides projektides olid

⁴⁰⁶ Lidtke, 785.

⁴⁰⁷ Martna, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 300–302.

⁴⁰⁸ Karl Ast Rumor, “Mida mõistame autonoomia all? [1917],” *Maailma lõpus*, koostanud Hando Runnel, Eesti mõttelugu, 74 (Tartu: Ilmamaa, 2007), 184–186.

⁴⁰⁹ Martna, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 321.

⁴¹⁰ Martna, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 320.

⁴¹¹ “Esimene Eesti Sotsiaaldemokraatliku Töölise Partei kongress. II. Partei programm,” *Sotsiaaldemokrat*, 14. oktoober 1917.

⁴¹² *Eesti poliitiliste erakondade programmid*, toimetanud Hans Kruus, Poliitiline kirjastik, nr. 2 (Tartu: Eesti Üliõpilaste Poliitilist Kihutustööd Korraldav Toimekond, 1917), 33.

⁴¹³ *Eesti poliitiliste erakondade programmid*, 38.

⁴¹⁴ *Eesti poliitiliste erakondade programmid*, 30.

⁴¹⁵ *Eesti poliitiliste erakondade programmid*, 20, 25.

rahvuslikud nõudmised.⁴¹⁶ VSDTP ei maininud oma programmis otseselt föderatsiooni, kuid leidis, et Venemaast peaks saama vabariik, kus oleks „laialine kohalik omavalitsus”.⁴¹⁷

Autonoomse valitsuse ülesanneteks pidi olema valitseda piisavalt omapärast ja erinevat piirkonda, kuid olulised ülesanded oleks seotud rahvuskultuuri edendamisega, sest ka kõige demokraatlikumal valitsusel oli Martna hinnangul huvi teisi rahvaid ümber rahvastada kartuses, et need soovivad eralduda.⁴¹⁸ Kui Martna arvas, et hirm separatismi ees paneb riike selle koosseisus olevaid rahvaid ümber rahvastama, siis näiteks Kautsky käsitles sama küsimust teistsuguste rõhuasetustega. Ta arvas, et kui riik on vaenulik mingi rahvuse vastu, võib see rahvus muutuda vaenulikuks riigi vastu ning soovida eralduda ja rajada iseseisev riik.⁴¹⁹

Autonoomia üheks pooltargumendiks oli Martnal Venemaa suurus ja eri piirkondade väga erinev arengutase. Autonoomia puhul tunneks omavalitsus olusid paremini ja valitseks paremini, edendaks piirkonna majanduslikku arengut⁴²⁰ ning just see oli rahvuskultuuri kõrval üks olulisemaid argumente autonoomia toetuseks. Samas oli Martna arvates hea olla Venemaa koosseisus tööliste arengu seisukohalt. Suurriigi keskne seadusandlus annaks paremaid võimalusi kehtestada keskselt näiteks tööliste kaitseseadusi, need pidid olema kindlasti keskvalitsuse, mitte autonoomse omavalitsuse pädevuses.⁴²¹

Martna autonoomiat toetavas argumentatsioonis on ka marksistlikke ja marksistlikul arusaamal majandusest põhinevaid argumente. Näiteks majanduslik kasulikkus oli oluline pooltargument, kuna toetaks rahvuslikku kapitali. Ühest küljest on see negatiivne, sest edeneks eesti kodanlus ning tekiks „tõsine eesti kapitalism”, kuid võrdluses võõra kapitaliga on oma kapital parem, sest võõras kapital võib välja viia maa ja rahva kurnamiseni ning ei ole huvitatud maa edendamisest. Lisaväärtus läheks sellisel juhul võõrsile, see aga takistaks kohapealse kapitali kasvamist, reprodutseerimist, akumulereerimist ning kontsentreerumist.⁴²² Martna ühest küljest küll kritiseeris ja oli tugevalt kodanlusevastane, kuid lähtus marksistlik-deterministlikust majandusteooriast, ja leidis, et kapitali koondumine on osa kapitalismi arengust.

Üks marksistlik Martna argument rahvusliku kapitali poolt põhines „õigetel klassisuhetel.” Ta arvas, et väliskapital mõjuks igati halvasti sotsiaaldemokraatiale ning klassisuhetele, sest kodanlus ning proletariaat oleksid kannatajatena väliskapitali surve all ühendatud ning ei oleks välistatud nende

⁴¹⁶ **Graf**, *Eesti rahvusriik*, 138–141.

⁴¹⁷ *Eesti poliitiliste erakondade programmid*, 9.

⁴¹⁸ **Martna**, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 300.

⁴¹⁹ **Kautsky**, “Nationality and Internationality [1907] Part 2,” 147.

⁴²⁰ **Martna**, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 298.

⁴²¹ **Martna**, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 321–322.

⁴²² **Martna**, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 314.

koostöö. See aga tähendaks klassivahede hägustumist ning takistaks sotsiaaldemokraatia edenemist, klassivõitlust. Autonoomial oleks Martna arvates aga vastupidine, sotsiaaldemokraatia ja klassisuhete jaoks soodne mõju, sest kohalikus parlamendis ja teistes organiteks peaksid eesti kapitalistide esindajad selgelt oma poliitiliste nõudmistega esinema.⁴²³ Osalt kõlab argumentis potentsiaalsest „halvast” mõjust klassisuhetele nn ortodoksse marksismi liin ja vastandumine Eduard Bernsteini nn revisionistlikule sotsialismile, mis pooldas koostööd reformimeelsete kodanlike jõududega. Sotsiaaldemokraatia seisukohalt rõhutas Martna korduvalt, et autonoomia on revolutsiooniline nõudmine ning tõsiasi, et seda nõuavad ka kodanlikud jõud, ei muuda seda, et sotsiaaldemokraadid „ei astuks ka vanapaganale vastu, kui tema sedasama nõuaks”.⁴²⁴

Ühes autonoomia toetamisega hakkas Martna argumenteerima ka eesti rahvuslike sõjaväeosade loomise toetuseks.⁴²⁵ Idee ise oli algselt eesti sõjameeste algatatud, kuid Martna püüdis leida sellele reorganiseeritud partei tuge.⁴²⁶ Andreseni hinnangul hakkas Martna rahvusväeosi toetama, kuna sellega tegelesid juba August Rei ja Hans Martna, samuti Hans Kruus ja Johannes Semper ning nad ei leidnud selles midagi halba.⁴²⁷ Martna leidis, et niikaua kui rahvuslikud polgud ei edenda militarismi ja parandavad sõjaväelaste elu, ei tohi sotsiaaldemokraadid sellele vastu olla, kuna see liikumine on demokraatlik ning edendaks kodumaa ja rahva majanduslikke, kultuurilisi ja poliitilisi huvisid. Toetuse otsimiseks kasutas Martna palju rahvuslikku argumentatsiooni, näiteks keeleküsümuse ja sõjaväe toimimise seos: võõrkeelne sõjavägi takistas näiteks sõjaväelastel enda eest seismist madalama astme ohvitseride omavoli eest ning käskudest arusaamist.⁴²⁸

Kui vaadata Martna hilisemat suhtumist rahvusvähemustele autonoomia andmisesse Eestis, siis ta oli küll äärmiselt kriitiline baltisakslaste ja nende hertsogiriigi loomise plaanide suhtes, kuid Eesti Vabariigis pidid tema arvates rahvusvähemuste õigused igati kaitstud olema. Just hertsogiriigi loomise plaanide seisukohast leidis ta Asutavas Kogus 2. juunil 1919, et õiguste tagamisel tuleb lähtuda iseseisva Eesti raamistikust, kui selles küsimuses arusaamad lahknevad, siis ei saa koostööd teha.⁴²⁹ Kriitikat väljendas Martna ka 1923. aastal, kui Riigikogus oli rahvusvähemuste kultuurautonoomia seaduse I lugemine. Martna oli siis üks seaduse kriitikuid, kuigi põhimõtteliselt ta sellele vastu ei olnud, leides, et tema on Ferdinand Lassalle'i üheõiguslikkust väärtustava saksa kultuuri järgija, kelle hüüdlauseks on „Nicht predigen wir Hass den Reichen/ Nur gleiches Recht für

⁴²³ **Martna**, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 316.

⁴²⁴ **Martna**, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 325.

⁴²⁵ **Mihkel Martna**, *Eesti polgud ja sotsiaaldemokraatia: Sõjaväelaste rahvusliselt eraldamine*, Eesti Sotsiaaldemokratiline Tööliste Partei. Sotsiaaldemokratilised kõned ja kirjad, nr. 3 (Tartu: Eesti kirjastuse-ühisuse “Postimehe” trükk, 1917).

⁴²⁶ **Graf**, *Eesti rahvusriik*, 141.

⁴²⁷ **Orvisto [=N.Andresen]**, 159.

⁴²⁸ **Martna**, *Eesti polgud ja sotsiaaldemokraatia*, 23–25.

⁴²⁹ *Asutawa Kogu I istungjärk: protokollid nr. nr. 1-27* (Tallinn, 1919), 887–889.

jedermann”.⁴³⁰ Küll aga rõhutas ta eestlaste-baltisakslaste ajaloolisi suhteid ja seda, kuidas baltisakslased on olnud ajalooliselt eestlaste edenemise vastu, venelaste ja eestlaste vahel ei olnud tema arvates mingit vaenu olnud. Kuigi Martna seadust põhimõtteliselt toetas ning leidis et see viib lähemale vennalikele rahvussuhetele, pidas ta siiski vajalikuks esineda pika kõnega sissevaatega eestlaste-baltisakslaste suhete ajalukku, mida ta vaatles rahvusliku antagonismi perspektiivist ning kutsus üles ettevaatlikkusele.⁴³¹ Samas Riigikogu täiskogu aruteludel väljendasid Martna kõrval vastuseisu nii Jaan Tõnisson, Anton Palvadre, August Rei kui ka mitmed teised eesti poliitikud, mistõttu jäigi seadus I Riigikogus vastu võtmata, mis omakorda valmistas pettumuse baltisakslastele.⁴³²

4.3. Venemaaga koos või eraldi? Suitsu Soome-Eesti unioon ja Martna kriitika

Kuni 1918. aasta jaanuarini arvas Martna, et Eesti peaks olema Venemaa osa. Juunis 1917 tähendas Martna jaoks autonoomia seda, et „Eesti Venemaaga lahutamata ühte jääb”.⁴³³ Argumentideks olid Eesti ja Venemaa ühised riiklik-poliitilised huvid. Nendest huvidest peamine oli revolutsiooni täielik teostamine, riigile tugeva demokraatliku aluse andmine ja tugeva demokraatliku riigi ülesehitamine – neid eesmärke sai tema arvates saavutada just Venemaa koosseisus.⁴³⁴ Autonoomne Eesti Venemaa osana oli tema arvates kasulik nii eestlastele kui venelastele: eestlased leiaksid, et riigivõimuga, mis tagab rahvuskultuurilise ja poliitilise autonoomia, poliitilised huvid kattuvad, mistõttu ei ole mingit eraldumissoovi. See omakorda tugevdaks Venemaa „riiklisi ühishuvisid”, riiki.⁴³⁵ Seega seoks autonoomia eestlased veelgi tugevamalt Venemaa külge: autonoomse omavalitsusega, mis aitaks teostada kohalikele oludele sobivat poliitikat, saaksid eestlased oma huve realiseerida ning mõistaksid, et just Venemaa küljes autonoomsete õigusega olles on eestlaste huvid kõige paremini tagatud.

Venemaa külge kuulumine oleks olnud Martna arvates positiivne Eesti tööliste ja sotsiaaldemokraatiale, sest venelaste seas oli vaimne sotsialistlik liikumine rohkem arenenud („rohkem kaaluvaid päid”), mis omakorda aitaks töölistel saavutada neile vajalikud kaitseseadused, sest Eesti oli selles küsimuses vähem arenenud ning „intelligentlik jõud tööliste ridades vähem näib

⁴³⁰ *Riigikogu: IX istungjärk: [11. jaan. - 9. märts 1923]: protokollid nr. 185-221* ([Tallinn]: Riigikogu, 1923), 2039.

⁴³¹ **Martna**, “Meie esiisade pärandus. Pilk Eesti ajaloosse,” 437. Viimane artikkel ongi sõnavõtu lühendatud äratrükk, täispikka kõnet vt: *I Riigikogu: IX istungjärk*, 2018-2041.

⁴³² **Kaido Laurits**, *Saksa Kulturomavalitsus Eesti Vabariigis 1925-1940: monograafia ja allikad*, Ad fontes, 16 (Tallinn: Rahvusarhiiv, 2008), 50-53.

⁴³³ **Martna**, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 320.

⁴³⁴ **Martna**, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 307.

⁴³⁵ **Martna**, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 302.

olevat”⁴³⁶.

Enamlaste poliitika pärast võimuhaaramist ning saartelt lähenev Saksa okupatsiooni oht pani 1917. aasta viimastel kuudel Eesti poliitilisi ringkondi kaaluma Eesti võimalikke arenguteid uues poliitilises situatsioonis. 1917. aastal hakkas Soomes elav Eesti Sotsialistide-Revolutionääride Partei liige Gustav Suits propageerima Venemaast iseseisva Eesti-Soome uniooni ehk kaksikvabariigi ideed. See oli üks esimesi laiemalt tutvustatud ja väljatöötatud sellealaseid programme,⁴³⁷ mida Jaak Valge on vaadelnud kui vasakpoolse (kuid mitte marksistliku) rahvusluse manifesti.⁴³⁸ Varem oli Suits toetanud Venemaa demokratiseerimist ja föderaliseerimist, kuid enamlaste tegevus ei lubanud enam sellele loota.⁴³⁹ Soome-Eesti uniooni ideed väljendas ta mitmel kujul: kirjutas sellest Eesti Esseeride Partei juhile Hans Kruusile, 31. oktoobril esines Helsingis Sotsiaaldemokraatlikus Üliõpilasseltsis, Soome poliitilistes ringkondades, ajakirjanduses.⁴⁴⁰ Gustav Suitsu projekt, tuginedes Karl Kautskyle, nägi ette ühise maakaitsega neutraalse Soome-Eesti uniooni (mitte föderatsiooni) loomist enesemääramisõiguse alusel, et tagada mõlema rahva demokraatia, iseseisvuspüüded ning hea käik. Mõlemal riigil oluks eraldi parlament, valitsus ja teised riigiasutused. Ta leidis, et unioon oleks otstarbekam, kuna kahe eraldi riigi rajamine oleks kulukas ning unioon tagaks vastastikuselt kaubaturu ning parandaks Eesti ja Soome positsiooni maailmaturul. Ta leidis, et rahvuslikus ja hariduslikus mõttes ei kuulu eestlased ja soomlased Venemaa koosseisu.⁴⁴¹

Suitsu idee Soomes erilist vastukaja ei leidnud, Eestis oli üks vähestest toetajatest näiteks Friedebert Tuglas. Suuremad poliitilised jõud sellega aga kaasa ei tulnud, vastu olid nii Tööerakond kui Eesti Sotsiaaldemokraatlik Töölise Partei.⁴⁴²

Suitsu ideed hakkas teravalt kritiseerima ka Martna, leides, et Suits, „parteiliselt „tuulte käes kõikuv pilliroog””,⁴⁴³ on esitanud teostamatu projekti. Ühelt poolt ta mõistis, et pärast tsaarivõimu langemist on kasvanud iseseisvuse soov, kuid teisalt pidas neid ideid kirjaniku lapsikuks ideoloogiliseks ilutsemiseks.⁴⁴⁴ Peamised argumendid iseseisva uniooni vastu olid poliitiliste

⁴³⁶ **Martna**, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 322.

⁴³⁷ **Kuuli**, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis*, 15.

⁴³⁸ **Valge**, *Punased. I*, 137-138.

⁴³⁹ **Laaman**, 185.

⁴⁴⁰ Tema memorandum ilmus näiteks 13. detsembril Petrogradi ajalehes *Eesti*; vt uuemat äratrükki: **Gustav Suits**, “Soome-Eesti unioon [1917],” *Vabaduse väraval*, koostanud **Peeter Olesk** ja **Hando Runnel**, Eesti mõttelugu, 45 (Tartu: Ilmamaa, 2002), 78–80; **Graf**, *Eesti rahvusriik*, 206.

⁴⁴¹ **Suits**; **Mihkel Martna**, “Eesti iseseisva riigina Soomega ühenduses,” *Sotsiaaldemokrat*, 15. november 1917; **Seppo Zetterberg**, “Ununenud utoopia: Soome ja Eesti uniooni idee,” *Looming*, 4 (1989), 537–538; **Valge**, *Punased. I*, 136-141.

⁴⁴² **Laaman**, 186–191; **Graf**, *Eesti rahvusriik*, 206–208.

⁴⁴³ **Mihkel Martna**, “Enne Saksa vägede maale tulekut,” *Iseseisvuse tuleku päewilt: mälestused* (Tartu: Postimees, 1923), 19.

⁴⁴⁴ **Mihkel Martna**, “Eesti iseseisvus [1917],” *Oma kodu*, koostanud **Hando Runnel**, Eesti mõttelugu, 116 (Tartu:

ühishuvide puudumine, majanduslik mitteotstarbekus, riikide väiksus kaitsepoliitilises mõttes. Just majandus, „majanduslik sund” oli riikliku kuuluvuse seisukohalt Martna jaoks keskse tähendusega: „Majanduslised ja poliitilised vajadused on sagedasti *raudsed* [minu rõhutus – T.A.] vajadused, mis ühendust *raudse* [minu rõhutus – T.A.] sunniga käsivad ja loovad.”⁴⁴⁵ Arusaama sellest, et majandus determineerib riikliku kuuluvuse, on arvatavasti pärit otse või kaudselt Marxilt. Majanduse, suurtööstuse areng tõi tema arvates kaasa rahvaste eripära kadumise: suurtööstus lõi ühtsete huvidega proletariaadi.⁴⁴⁶ Seepärast leidis Marx, et poliitiline legitiimsus on taandatud majanduslikele sidemetele ning et rahvusvähemused peaksid end määratlema selle suure rahvuse liikmetena, millega nad on majanduslikult seotud.⁴⁴⁷ Eestil ja Soomel ei olnud Martna arvates liitumiseks piisavaid tungivaid majanduslikke vajadusi. Ta leidis vastupidiselt, et hoopis idapoolne turg Peterburi näol on kõige olulisem, kuid Eesti-Soome ei saaks Peterburit enda külge liita. Eesti-Soome uniooni oleks väga raske kaitsta pika merepiiri ning tugeva idanaabri tõttu. Geograafiliselt oleks Eesti ja Soome omavahel merest ära lõigatud, aga ühine riik eeldaks ka ühist territooriumit või vähemalt maismaatühendust, kuid seda pidas ta võimatuks:

„Mineviku mõõdupuu sunnib meid aga ka tulevikus Venemaaga kui riiklise jõuga rehkendama, kes Balti mere äärde välja tungib ja kes Peterburiga Soome ja Eesti vahel seisab nagu kiil, mille paksem ots Moskva pool on. See kiil Soome-Eesti ühendust maa kaudu ei luba, kõik maakaudne liikumine ja läbikäimine peaks üle Venemaa käima.”⁴⁴⁸

Eesti iseseisvumise vastu rääkis ka väiksus, sest rahvaarv on väike ning geograafiline asukoht oli iseseisvuseks sobimatu.⁴⁴⁹ Oli muidugi ka Eestist väiksemaid riike, näiteks Šveitsi kantonid, mis on kokku liidetud – kuid seda toetas maa geograafia.⁴⁵⁰ Ka ühendus Skandinaavia riikidega oleks olnud teostamatu, sest nendega oli veel vähem ühiseid huvisid.⁴⁵¹

Soome oli Venemaa koosseisus Eestiga võrreldes teistsuguses olukorras ning 1917. aasta novembris oli nende iseseisvumisliikumine kaugemale jõudnud kui Eestis. 26. novembril, tuginedes Soome peaministrile Pehr Ervind Svinhufvudi argumentatsioonile, käsitles Martna Soome iseseisvust lepingule tuginedes. Ta leidis, et Soome iseseisvumise aluseks oli Soome-Venemaa vahelise lepingu rikkumine. Kui Soome läks 1809. aasta Venemaa koosseisu, töötas keiser Soome õigusliku korra puutumata hoida, kuid on seda lepingut murdnud ja on vastupidiselt hakanud seda korda venestamisega purustama. Viimasel ajal ei suuda Vene võim Soomes enam ka korda tagada.

Ilmamaa, 2014), 329.

⁴⁴⁵ **Martna**, “Eesti iseseisvus [1917],” 329.

⁴⁴⁶ **Karl Marx**, “The German Ideology [1846],” *The Marx-Engels reader*, 2nd ed (New York; London: Norton, 1978), 185–186; Marx, *Saksa ideoloogia* [1846], 55.

⁴⁴⁷ **Connor**, 8.

⁴⁴⁸ **Martna**, “Eesti iseseisvus [1917],” 331.

⁴⁴⁹ **M. M. [=M. Martna]**, “Eesti iseseisvus. III.,” *Sotsialdemokrat*, 26. november 1917.

⁴⁵⁰ **M. [=M. Martna]**, “Eesti iseseisvus. III.”

⁴⁵¹ **M. [=M. Martna]**, “Eesti iseseisvus. III.”

Eestlased iseseisvumise seisukohast sellisest lepingurikkumisest rääkida ei saa, sest kui Eesti läks Venemaa koosseisu, sõlmiti leping „maa herradega, Balti aadeliga”. Ka seda lepingut on rikutud, „[a]ga me ei wõi ütelda, et selle lepingu täitmise nõudmine meie [st: eestlaste] asi oleks”.⁴⁵² Seega juriidilises mõttes ei olnud Martna arvates eestlastel alust Soome analoogial iseseisvust nõuda, kuigi Venemaa probleemid andsid alust kriitikaks.

Martna ei olnud vastu ainult Eesti iseseisvumisele, sarnaselt kahtles ta 1914. aastal ka Austria-Ungari võimalikus lahutamises kolmeks riigiks: saksa osast Austria, madjarite osast Ungari ning slaavi osa Böömimaa ümber. Martna argumendid selle plaani vastu olid just majanduslikku laadi: Bosnia-Hertsegoviinal on kitsarööpmelised raudteed, mis takistaks rongiliiklust, neil ei ole ühendust Aadria merele, kuid see oleks hädavajalik, Ungari oli varem arendanud Serbia alasid just nii, et need ei suhtleks iseseisvalt Viiniga, vaid läbi Budapesti.⁴⁵³

Suits oli oma projektis palju mõjutatud Kautskyst,⁴⁵⁴ kes toetas 1917. aastal samuti rahvaste enesemääramisõigust.⁴⁵⁵ Kautsky oli 1917. aastal, vaadeldes olemasolevaid väikseid riike nagu Belgia, Norra, Rootsi ning Venemaast tol hetkel veel mitte eraldunud Soomet ja Ukrainat seisukohal, et väikeriik võib proletariaadile klassivõitluses hoopis paremat kaitset pakkuda, olla demokraatlikum. Teisalt ta jällegi leidis, et kuna proletariaadi vabanemine sõltub materiaalistest tingimustest, majandusest, siis selle poolest on suur riik parem kui väike. Kokkuvõttes ta aga leidis, et niikaua kui suurriigid on ebademokraatlikud ja soovivad väikeriike enda külge liita, soovivad väikeriigid omakorda jääda iseseisvaks.⁴⁵⁶ Seega oli Kautsky mõju Martnale küll võrdlemisi oluline, aga samas ta ei järginud teda üks-ühele ning kui 1917. aastal kaaluti Venemaast eraldumist, Martna ideeliselt Kautskyle ei tuginenud.

Kuni 1917. aasta lõpuni leidis Martna, et Eesti tulevik seisneb osana Venemaast, Vene föderatsioonist ning selles mõttes ei erinenud ta palju teistest Eesti poliitikutest, kes olid sisuliselt 1917. aasta sügiseni samal arusaamal – kuigi Martna hakkas iseseisvust toetama veidi hiljem.⁴⁵⁷

⁴⁵² **M. [=M. Martna]**, “Eesti iseseisvus. III.”; vrdl: **Martna**, *Soome (Suomi)*, 11–16.

⁴⁵³ EKM EKLA f. 172, m. 7: 3 [Martna, M] Austria poliitiline viletsus. Käsikiri. Viinis, 1911 [1914]. VIII 1., 12 1, L9-10.

⁴⁵⁴ **Undusk**, 42–43.

⁴⁵⁵ **Karl Kautsky**, *Die Befreiung der Nationen* (Stuttgart: Dietz, 1917), 5jj.

⁴⁵⁶ **Kautsky**, *Serbien und Belgien in der Geschichte*, 94–96.

⁴⁵⁷ **Undusk**, 33.

4.4. Martna toetus enamlastele pärast Oktoobrirevolutsiooni

Mitmetes küsimustes oli Martna enamlastest erinevatel seisukohtadel, kuid enamliku riigipöörde järgsel ajal püüdis Martna leida koostöövõimalusi. Teatavat koostööd oli Martna teinud enamlastega ka varem. Kui ta 1910. aastal Teise Internatsionaali 8. kongressist Kopenhaagenis Tallinna linnakomitee volitusel osa võttis, siis Vene Sotsiaaldemokraatliku Partei enamliku ehk Lenini tiiva liikmena.⁴⁵⁸ Seal tutvus Martna ka Leniniga (ning Lev Trotski ja Nikolai Buhhariniga).⁴⁵⁹ Leniniga oli Martnal veelgi kokkupuuteid, kuid need olid tõenäoliselt põgusad. Kui Norras olev Buhharin Martnalt 1915. aasta septembris kirja teel Aleksander Kesküla kohta küsis, tahtis Martna ses asjus Lenini endaga rääkida, kuid Leninit ei olnud tol korral tema Zürichi kodus ja Martna leidis eest Lenini naise Nadežda Krupskaja. Hiljem õnnestus Martnal ses asjus ka Leniniga vestelda. Vähemalt kirjelduse järgi on selge, et see oli Martna esimene visiit Lenini juurde ning näib, et nad lisaks sellele episoodile rohkem otseselt kokku ei puutunud, kuigi Edvard Gylling (keda Martna ise tsiteerib) viitas, et Martna ja Lenin üksteist isiklikult tundsid.⁴⁶⁰ 1917. märtsis mainis Martna oma päevaraamatus möödaminnes, et nägi Leninit peaaegu iga päev Museumsgesellschafti lugemistubades ajalehti lugemas ning hiljem sõiduplaane uurimas, kuid otsest vestlemist või kontakti Martna siis ei maini.⁴⁶¹

Pärast Veebruarirevolutsiooni leidis Lenin aprilliteesides, et Venemaa on liikumas revolutsiooni esimesest faasist, kus võim on kodanluse käes, teise faasi, kus võimu haaravad proletariaat ja ning talupoegade vaesemad kihid. Muu hulgas arvas ta, et kogu maa tuleb riigistada.⁴⁶² Oktoobris olid enamlaste loosungiteks kogu võimu haaramine nõukogudele, kogu maa jaotamine rahvale ning kohene rahu – seda väljendas näiteks Lev Trotski 7. oktoobril. Lenin oli loobunud ideest teha koostööd menševike või esseeridega ning septembri keskpaigaks kutsus juba üles kohesele bolševike relvastatud võimuhaaramisele ning uus nõukogude võim tähendas temale bolševike võimu. Revolutsiooniks ei olnud tema arvates valmis mitte ainult Venemaa, vaid ka Saksamaa ja ülejäänud Euroopa.⁴⁶³

Enamlaste seas oli 1917. aastal edasise poliitilise tegevuse küsimuses erinevaid seisukohti: näiteks Grigori Zinovjevi ja Lev Kamenevi ümber koondunud leidsid, et partei on juba kasvamas iga

⁴⁵⁸ **Martna**, “1918-1919 päevaraamatust,” 334.

⁴⁵⁹ “Mihkel Martna jutustab oma elust ja waadetest.”

⁴⁶⁰ **Martna**, “Enne Saksa vägede maale tulekut,” 23.

⁴⁶¹ **Martna**, “Katkendid päevaraamatust,” 36, 38: „Näen Leninit, peaaegu iga päev „Museumsgesellschafti” lugemistubades ajalehti jne. lugemas. Kuna Zürichis sõja ajal enam kui enne võõraid igast, ilmakaarest, ei panda teda just iseäraliselt tähele, olgugi et tema paljas pealagi ja mongoollase põsenukid silmapaistvad on.”

⁴⁶² **Vladimir Lenin**, “The Tasks of the Proletariat in the Present Revolution [1917]”
<<http://www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/apr/04.htm>>.

⁴⁶³ **Rex A. Wade**, “‘All Power to the Soviets’. The Bolsheviks Take Power,” *Revolutionary Russia: New Approaches*, toimetanud **Rex A. Wade** (New York, London: Routledge, 2004), 223–224.

päevaga tugevamaks ning ei oleks mõistlik riskida läbimõtlemata sammudega, bolševike võimuhaaramisega. Ka nende arusaam tulevasesst revolutsioonilisest valitsusest oli erinev: toetati laia, erinevaid poliitilisi jõudusid kaasavat koalitsiooni. Lenini ja Zinovjevi-Kamenevi hoiakute vahepeale jäi partei juhtkonna enamus (ja Trotski), kes leidsid, et ülevenemaaline nõukogude kongress peaks olema võimu ülekandmise vahendiks.⁴⁶⁴ Teoses „Riik ja revolutsioon”, mille Lenin kirjutas 1917. aasta augustis ja septembris ning mis publitseeriti 1918. aastal, vaidles Lenin tugevasti „marksismi vulgariseerijate”, eriti Kautsky ja tema teose „Die soziale Revolution” vastu, et õigustada revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri.⁴⁶⁵

Martna oli kuni enamlaste võimuhaaramiseni seisukohal, et uueks revolutsiooniks, kus proletariaat (või talupoegkond) haarab enda kätte võimu, ei ole Venemaa veel valmis. Seda väljendas ta näiteks 20. märtsil 1917 oma päevaraamatus.⁴⁶⁶ Selles mõttes oli Martna sarnasel seisukohal nagu Marx ja Kautsky, kes leidsid, et revolutsioon saab toimuda vaid siis, kui kapitalism on muutusteks küps.⁴⁶⁷

Ilmselt kõige põhjalikuma teoreetilise käsitluse sellest, kas Venemaa on proletariaadi võimuhaaramiseks valmis, esitas Martna 1917. aasta augustis ajalehe Sotsialdemokrat veergudel. Marxi „Poliitilise ökonomia kriitika” põhjal ta leidis, et „sotsiaalne revolutsioon” on kogu riigi poliitiline ja õiguslik ümberkorraldamine, mis võib toimuda kas lühema või pikema aja kestel, kuid põhineb alati majandusel, „mis sotsiaalse revolutsiooni paratamataks tegema peavad”. Marxile tuginedes ta väitis, et Vene proletariaat ei ole põhjalikuks revolutsiooniks valmis, kuna „sotsiaalse revolutsiooni” peatingimusi on kõrgelt arenenud majandus, mis Venemaal puudus. Proletariaat oli liiga nõrk, et kogu ühiskonna ümberkorraldamist enda kätte võtta ning nad saanuks toetuda vaid endale, sest Venemaa talupoegkond, keda Lenin pidas sobivaks revolutsiooniliseks jõuks, oli Martna arvates liiga tagurlik: talupoeg ei sooviks omandist (maast) loobuda või võtaks lihtsalt riigistatud suurmaaomanikele kuulunud maa endale.⁴⁶⁸

Erinevalt Leninist, kes leidis, et võim tuleks jõuga haarata, leidis Martna, et sotsialismini saab jõuda vaid majanduse arenemise kaudu, seda ei saa vägisi peale sundida.⁴⁶⁹ Ta toetas oma arusaama sotsiaalse revolutsiooni varajasusest Marxile, Engelsile ning Kautskyle – kes oli Lenini jaoks aga ses küsimuses peaponent. Kautsky teosele „Die soziale Revolution” tuginedes leidis Martna, et ka inimene, indiviid peab olema sotsiaalseks revolutsiooniks valmis, vaja on „ uut inimest”, kes oleks

⁴⁶⁴ Wade, 224–225.

⁴⁶⁵ Vladimir Lenin, “The State and Revolution [1917],” *Collected Works, Volume 25. June-September 1917*, toimetanud Stepan Apresyan, Jim Riordian (Moscow: Progress Publishers, 1974), 480, 484.

⁴⁶⁶ Martna, “Katkendid päevaraamatust,” 39.

⁴⁶⁷ Kolakowski, 391.

⁴⁶⁸ Martna, “Sotsiaalne rewolutsion,” *Sotsialdemokrat*, 5. august 1917.

⁴⁶⁹ Martna, “Sotsiaalne rewolutsion,” *Sotsialdemokrat*, 12. august 1917.

hingeliselt valmis uueks ühiskonnakorralduseks.⁴⁷⁰ Kõik need tingimused olid aga täitmata.

Samas kui bolševikud haarasid Venemaal võimu, siis Martna otsis võimalusi, kuidas nendega koostööle asuda ning revolutsiooniküpsus ei olnud enam probleem. Martna koostöövalmidus tekitas lõhesid ka tema partei sees. ESDTP häälkandja Sotsialdemokrati toimetusest lahkus August Rei, 3. novembril teatas toimetuse liige Karl Ast, et Venemaal on tegemist „hirmuvalitsusega” ning ESDTP Martna juhitud enamlastemeelsele tiivale vastandudes loobus ta koos N. Kõstneriga tööst Sotsialdemokrati toimetuses.⁴⁷¹ Ajalehe võttis üle Martna ning hakkas ajalehe veergudel enamlastesõbralikke vaateid väljendama. Eesti sotsiaaldemokraatlike jõudude sees kujuneski laias laastus kolm erinevat leeri: nn paremtiib Otto Sternbeckiga oli enamliku revolutsiooni vastu, enamlasti toetava voolu etteotsa sai Martna, nende kahe vahele jääva voolu esindaja oli näiteks Karl Ast, kes nägi enamlaste võimuletulekus Venemaa lagunemist.⁴⁷² Martna toetus enamlastele tekitas tugeva konflikti tema ja August Rei vahel, kes jäi ses küsimuses tema põhiopponentiks.⁴⁷³

Martna oli nõus tingimisi enamlasti toetama, nägi nende esimestes dekreetides positiivset ning arvas, et Eesti autonoomia ning Venemaa föderaliseerimine on nüüd palju reaalsem.⁴⁷⁴ ESDTP üldkoosolekul oktoobri lõpus leidis ta, et enamlasti tuleb toetada niivõrd, kui nende poliitika on töörahva poliitika ning nägi Kingissepa käsku ametiasutustes eesti keele kasutuselevõtmisest kui ühte näidet enamlaste positiivsest poliitikast.⁴⁷⁵

4. novembril leidis Martna, et koostöö tegemisel tulekski eelistada just enamlasti, mitte aga kodanlasti, sest enamlaste poliitika on sotsiaaldemokraatidele lähedasem:

„Aga kui meie seltsimehed [enamlasted] riigi asjade juhtimise oma kätte on võtnud, ja kui nad riiki sinna juhtida tahavad, kuhu ka meie välja igatseme, siis on meie koht nende kõrval ja ei mitte oma klassivastaste kõrval. Kui me „majarahu”⁴⁷⁶ teeme, siis oma seltsimeestega, aga mitte oma vastastega. Kes praeguse raskel tunnil proletariadi poliitikat teisale tahab juhtida, see ei teeni mitte proletariati, vaid selle vastaseid.”⁴⁷⁷

Üks peamisi põhjuseid, miks asus Martna toetama enamlasti, oli Ajutise Valitsuse tegevus ning ühiskonnas laialdaselt levinud pettumine selles. Ajutine Valitsus näiteks soovis sõidida võiduka lõpuni, kuid Martna leidis, et edasine sõdimine oleks riiklik enesetapp, sest Venemaa majandus oli

⁴⁷⁰ **Martna**, „Sotsiaalne rewolutsion,” *Sotsialdemokrat*, 25. august 1917; **Karl Kautsky**, *Die Soziale Revolution. II. Am Tage nach der sozialen Revolution* (Berlin: Expedition der Buchhandlung Vorwärts, 1902), 47–48.

⁴⁷¹ **Karl Ast Rumor**, „Lõhe Eestimaa Sotsiaaldemokraatlikus Erakonnas [1917],” *Maailma lõpus*, koostanud **Hando Runnel**, Eesti mõttelugu, 74 (Tartu: Ilmamaa, 2007), 187–188.

⁴⁷² **Laaman**, 156–157.

⁴⁷³ **Ant**, 99–103.

⁴⁷⁴ **Graf**, *Eesti rahvusriik*, 184; **Rei**, 196; **Mihkel Martna**, „Kus wiibib meie wahikord? Mis teeb Eesti maawalitsus? Kus wiibib Eesti maapäew?,” *Sotsialdemokrat*, 7. november 1917.

⁴⁷⁵ „Eesti sotsiaaldemokraatlike tööliste partei Tallinna organisatsiooni liikmete üleüldine koosolek,” *Sotsialdemokrat*, 31. oktoober 1917.

⁴⁷⁶ Siin viitab Martna saksa ja prantsuse sotsiaaldemokraatide poliitikale Esimese maailmasõja ajal, mil tehti koostööd parempoolsete jõududega riigi sisemise rahu huvides nn *Burgfrieden* või *union sacrée*.

⁴⁷⁷ **M. M. [M. Martna]**, „Uue sündimise walud,” *Sotsialdemokrat*, 4. november 1917.

kaoses, tehnoloogia mahajäänud.⁴⁷⁸ Ajutine Valitsus „kobas nõutult ümber”, ei algatanud õigeid reforme ning võttis vastu poolikuid seadusi; rahvuslikus küsimuses tegid pigem takistusi, kui soodustasid erinevate rahvuste tegevust.⁴⁷⁹

Martna kiitis tinglikult heaks enamlaste vägivaldse riigipöörde ja vägivalla kasutamise, võttes mõõdupuuks selliste meetodite tulemuslikkuse: „Kuidas pidi tema [Lenin] seda [võimu haaramine] teisiti teha võima, kui mitte väewõimuga? Werewalamist tuleb kahetseda. Aga – ajalugu wabandab seda, ja seda lahkemalt, mida tagajärjerikkam võitluse läbi kättesaadud efekti oli.”⁴⁸⁰ Sel ajahetkel ning poliitiliste sündmuste kontekstis leidis Martna, et parlamentliku võitluse teel eesmärkide saavutamine on küll ilus idee, kuid tõsiasi, et revolutsioon on juba „välja kutsutud”, näitab, et neid vajalikke eesmärke ei saa rahuliku parlamendivõitluse teel ellu viia ning tulevikus – kuna Martna näis sel hetkel uskuvat enamliku projekti edusse – ei nähta neis meetodites midagi negatiivset.

Martna sümpaatia enamlusele oli eeskätt sümpaatia enamlastele Peterburis, esimestele Lenini dekreetidele, kohalike Eesti enamlastega olid tal vastastikuselt tugevad konfliktid, leides, et need ei järgi Lenini ja teiste juhtivate enamlaste seisukohti. Suurem vastuolu oli tal näiteks Hans Pöögelmanniga, kes nimetas Martnat Tõnissoni „armualuseks”⁴⁸¹ ja ei nõustunud Martna autonoomiaprojekti ja sõjaväelaste rahvusliku eraldamisega. Martna omakorda argumenteeris, et „sõnnikulaotajate kilda astunud” Pöögelmann eksib ja et rahvaste enesemääramine on nii „punase internatsionaali” kui ka Lenini, „enamlaste meistri” seisukoht.⁴⁸² Hiljem novembris teatas Pöögelmann enamlaste toetusest enesemääramisõigusele ning see oli positiivne ka Martna arvates, kuid ta kritiseeris Eesti enamlaste varasemat suhtumist rahvusküsimusse ja autonoomiasse, leides, et nad olid Eesti kultuurilise iseolemise vastu ning ümberrahvastamise poolt, olles Leninist hoopis erinevatel seisukohtadel.⁴⁸³

Samas hoolimata konfliktist oli Martna valmis ka koostööks eesti enamlastega, leides, et kui eesti enamlased „Eesti kulturalise iseolemise eluõiguseks tunnistawad”, „siis võime neile ainult õnne soovida ja juurde lisada, et sellega silda ehitatakse, mis Eesti töolisteklassi ühendada võib.”⁴⁸⁴ Silla ehitamise all pidas ta silmas sotsialistlike-enamlike ja muude vasakpoolsete poliitiliste jõudude koostööd.

Tõenäoliselt ei olnud Martna enamlasi toetav seisukoht siiski veendunud enamluse väljendus, vaid

⁴⁷⁸ **M. M. [M. Martna]**, “Uue sündimise walud.”

⁴⁷⁹ **M. M. [M. Martna]**, “Uue sündimise walud.”

⁴⁸⁰ **Mihkel Martna**, “Rewolutsion ja wäewõim...,” *Sotsialdemokrat*, 22. november 1917.

⁴⁸¹ **Hans Rooskaja [=H.Pöögelmann]**, “Wäiksed märkused,” *Tööline*, 4. august 1917.

⁴⁸² **Mihkel Martna**, “Luuletaja Hans Pöögelmann-Rooskaja - sõnnikulaotajate seas,” *Sotsialdemokraat*, 12. august 1917.

⁴⁸³ **Mihkel Martna**, “Kas mõistame teid õieti?,” *Sotsialdemokrat*, 7. november 1917.

⁴⁸⁴ **Martna**, “Kas mõistame teid õieti?”

pigem konkreetsetes poliitilises olukorras võetud positsioon mis aja jooksul muutus. Näiteks pärast Oktoobrirevolutsiooni, 11. novembril, kui Maanõukogu juhatus, vanematekogu ja liikmed arutlesid uues olukorras Maanõukogu rolli ja edasist tegevust, siis Martna ei olnud Maanõukogu töö jätkamise vastu. J. Anvelt soovitas senisel koosseisus enam üldse mitte kokku tulla ning bolševikud ei lugenud end ei uue ega vana Maanõukoguga üldse seotuks. Tõnisson teisalt kutsus üles tegema kõik võimaliku Eesti päästmiseks ja oli valmis oma erakonna seisukohtadest koostöö huvides loobuma. Martna jäi selles mõttes nende kahe seisukoha vahele: ta soovitas, et Maanõukogu tuleks kokku 10. detsembril, sest siis peaks olema selge, kuhu enamlaste poliitika täpsemalt viib.⁴⁸⁵ Kui 15. novembri Maanõukogu koosolekul kuulutas Maanõukogu end kõrgeima võimu kandjaks, siis oli Martna nende 9 liikme seas, kes jäid selles küsimuses erapooletuks (kokku osales 48 liiget). Martna tegi hoopis ettepaneku täiendada Maanõukogu Eesti sõjameeste ja Eestimaa Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu esindajatega.⁴⁸⁶

Enamlaste toetamise kõrval Martna ka kritiseeris neid, näiteks 2. detsembril 1917 leidis, et „poliitiliselt on meie kodumaa taewas väga tume ja enamlased on selles suuresti süüdi”.⁴⁸⁷ Üheks põhjuseks olid meetodid, vägivalda kasutamine ning Venemaa järkjärguline langemine kodusõtta, sest „[w]erewalamistest on wennasõda kõige kurwem ja rängem, mida ainult ilma südameta inimesed wälja wõiwad kutsuda”.⁴⁸⁸ Seejuures ei olnud aga kodusõja negatiivse hinnangu põhjuseks mitte niivõrd ühine kodumaa või rahvus (aga ka seda), kui võrd see, et sõda oleks suunatud valdavalt samast klassist inimeste vastu, kuna näiteks suurkodanlus on Eestis veel sündimata. 22. novembril esitatud heakskiit „wäewõimu” kasutamisele asendus laitusega, sest vägivald poliitika võis Martna arvates rahvast eksitada ja võib arvama panna, et vägivalda võib alati kasutada ning peletab suure hulga inimesi enamlastest eemale, see aga ei edenda „klassi asja” ning suur vägivald ärgitab hoopis inimesi streikima kodanlaste poolt ning oma klassi vastu. Proletariaat tunneb enda jaoks lähemana hoopis J. Raamotit, K. Pätsi ja P. Põldu, aga mitte J. Anveltit ja V. Kingisseppa, kes peaksid nende poliitilistele huvidele lähemal seisma.⁴⁸⁹ Vägivalla asemel pidi Martna olema meetodiks Lassalle'i vaimus rahva „waimupimeduse ärawõtmise”, harimine.⁴⁹⁰ Seepärast kritiseeris ta ka Eesti enamlaste Maapäeva laialiajamist, kuid soovitas oma parteikaaslastel sellest hoolimata Maapäeval enamlastega koostööd teha, isegi kui enamlased seda ise raskendavad. Samas kui 30. detsembril 1917 toimus ESDTP konverents Tallinnas, siis selle resolutsiooniga mõisteti hukka enamlaste

⁴⁸⁵ **Graf**, *Eesti rahvusriik*, 184–185.

⁴⁸⁶ *Maanõukogu protokollid: 1917-1919: 1. koosolekust 1. juulil 1917 78. koosolekuni 6. veebruaril 1919* (Tallinn: R. Tohver, 1935), 273–275; **Graf**, *Eesti rahvusriik*, 186.

⁴⁸⁷ **M.**, „Rewolutsioniline moment,” 4. detsember.

⁴⁸⁸ **M.**, „Rewolutsioniline moment,” 2. detsember.

⁴⁸⁹ **M.**, „Rewolutsioniline moment,” 2. detsember.

⁴⁹⁰ **M.**, „Rewolutsioniline moment,” 2. detsember.

vägivaldne poliitika. Martna selle resolutsiooniga ei nõustunud, vaid väljendas oma eriarvamust ja seisukohta, et proletariaadi huvides ei tohiks minna koostööle kodanlike jõududega, „klassivastastega”, sest enamlastega võiks proletariaadi huve edendada.⁴⁹¹

Et Martna soovis teha koostööd pigem enamlaste kui kodanlastega, näitab tema revisionismile vastanduvat seisukohta. Eduard Bernstein hakkas 1890. aastatel, osalt fabiaanluse eeskujul, Marxi ja Engelsi töid kriitiliselt käsitlema ning leidis, et sotsialism kui lõppeesmärk huvitab teda väga vähe ning kõige olulisem on liikumine ise, sotsiaalne ja poliitiline progress, poliitiline ja majanduslik agitatsioon.⁴⁹² Ta hülgas revolutsiooni kui vahendi poliitiliste eesmärkide saavutamiseks ning selle asemel pidas sobivaks hoopis reforme. Radikaalsemate sotsialistide, näiteks Rosa Luxemburgi jaoks tähendas see sotsialismi reetmist.⁴⁹³ Karl Kautsky oli nn revisionismidebatis Bernsteini peamisi oponente. Ka Teine Internatsionaal võttis seisukohaks kodanlikes valitsustes mitteosalemise. Mihkel Martna jäi põhiolemuselt Bernsteini revisionismile vastupidistele seisukohtadele,⁴⁹⁴ oli iseseisvas Eestis vastu oma partei osalemisele koalitsioonides parempoolsete, kodanlike jõududega ning tugevat „antirevisionismi” väljendaski Martna vahetult pärast enamlaste võimuhääramist. Kõnekalt väljendas ta seda näiteks hiljem 1924. aastal Riigikogus, kui leidis, et kui ükskord on aeg nii kaugel, et tuleb ühiskonnakorda muuta, siis on „kahtlemata kindel”, et tuleb proletariaadi diktatuur läbi viia.⁴⁹⁵ Samas ei olnud seisukoht mittekoostööst parempoolsetega absoluutne ning iseseisvumise aeg alates 1918. aastast näitab tema tegevuses vastupidist hoiakut.

Bolševike võimuletuleku järel oli tõesti nende esimestes dekreetides rahvuspoliitilisi seisukohti, mis olid sümpaatsed Martnale ning paljudele teistele Venemaa rahvustele. Näiteks deklareeriti Venemaa rahvustele „tõelist enesemääramisõigust” ning rajati Rahvasajade Rahvakomissariaat (eesotsas Jossif Staliniga), 3. novembril 1917 anti välja „Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioon”.⁴⁹⁶ Enamlaste rahvuslikud lubadused, toetus rahvaste enesemääramisõigusele oligi tõenäoliselt üks põhjus, miks Martna soovis enamlastega koostööd teha, arvates, et seeläbi võib saavutada ka rahvuslikke eesmärgi, kuigi väga oluliselt kohal oli Martna jaoks klassivõitlus ning tööliste huvide edendamine.

Aeg pärast enamlaste võimuhääramist oligi otsingute ja teatavas mõttes äraootamise aeg ning

⁴⁹¹ **Johan Jans**, *Mälestusi ja vaatlusi*, Ajajõe tagant (Tartu: Ilmamaa, 2008), 279.

⁴⁹² **Eduard Bernstein**, “The Struggle of Social Democracy and the Social Revolution: 2. The Theory of Collapse and Colonial Policy”, *Neue Zeit*, 19 January 1898, *Marxism and Social Democracy: the Revisionist Debate 1896-1898*, toimetanud **H. Tudor, J. M. Tudor** (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 168–169.

⁴⁹³ **Müller**, *Contesting democracy*, 56.

⁴⁹⁴ **Rei**, 85.

⁴⁹⁵ *II Riigikogu: III istungjärk: [14. veebr. - 12. apr. 1924]: protokollid nr. 62-97* ([Tallinn]: Riigikogu, 1924), 154–155.

⁴⁹⁶ **Graf**, *Eesti rahvusriik*, 173.

vastandina paljude silmis luhtunud Ajutise Valitsuse poliitikale tundusid mõningad enamlaste seisukohad sümpaatsed. 27. oktoobril leidis Jaan Tõnisson, et Ajutine Valitsus ei ole olnud edukas, ei ole mingit põhjust „senise Ajutise Valitsuse eest tulle minna” ning et kui enamlased soovivad sõda lõpetada, siis peab sellele kordaminekut soovima. Samas leidis ta, et „[m]eil kui rahval tuleb praegusel ajaloolikul silmapilgul viibimata kõiki neid avaraid võimalusi ära kasutada, mis nüüdne olukord meile Eesti rahvuspoliitiliste paleuste teostamiseks annab” ning järgmisel päeval kutsus üles Eesti Asutavat Kogu kokku kutsuma.⁴⁹⁷ Sarnaseid olukorra igakülgeid ära kasutamise üleskutsesid tegi ka Martna, kui ta nõudis 7. novembril Maapäeva kohest kokkukutsumist.⁴⁹⁸

Mitmed Venemaa rahvad lootsid esimeste enamlaste deklaratsioonide valguses nendega koostööd teha, kuigi need lootused enamliku tegeliku poliitika lahtirullumisel luhtusid. Ka Eestis oli 1917. aasta lõpus ühiskonnas võrdlemisi suur toetus enamlastele: 1917. aasta Venemaa Asutava Kogu valimistel said enamlased Eestis 40 protsenti häältest samas kui eesti rahvuslikud jõud kokku said 59 protsenti, kuigi tuleb silmas pidada, et maaelanikkonna osavõtt valimistest oli võrdlemisi tagasihoidlik – nende seas ei olnud bolševikele eriti suur toetus.⁴⁹⁹ Hiljem üks tugevamaid enamlaste kriitikuid Karl Kautsky nägi esialgu pärast bolševike võimuhaaramaist küll proletariaadi diktatuuri potentsiaalseid ohte, kuid nende võimuhaaramist kohe hukka ei mõistnud. Hukkamõist bolševikele tuli temal pärast seda, kui nad olid Asutava Kogu laiali ajanud ning seejärel oligi Kautsky enamlaste kriitik, kuna leidis, et Vene revolutsioon ja bolševike võimuhaaramine toimus liiga vara.⁵⁰⁰ Just Asutava Kogu laialiajamine sai veelahkmeks, mil enamlaste poliitikat toetama hakanud poliitilised jõud Venemaal hakkasid enamlastest distantseeruma.

Kui vaadata mõningaid varasemaid seisukohti, näiteks Lenini seisukohale vastanduv arusaam imperialismist ning hilisem tegevus värskest rajatud Eesti riigi teenistuses, siis tundub Martna sümpaatia enamlusele ootamatu. Teisalt oli Martna 1917. aastal osaline tollastes sündmustes ning ei teadnud, kuhu täpsemalt revolutsioon viia võib. Küllap on õigus ka August Reil, kes leidis, et kuna Martna ei osanud vene keelt, ei olnud ta eriti kursis Lenini seisukohtadega alates 1902. aastast ning nende kriitikaga, puudulikult tundis ta ka Lenini seisukohti maailmasõja suhtes.⁵⁰¹ Samas elas Martna paguluses Šveitsis kuhu olid koondunud paljud vene revolutsioonipagulased, teiste seas ka enamlased ning kuna Martna osales aktiivselt erinevatel poliitilistel koosolekutel, siis pidi tal olema

⁴⁹⁷ **Jaan Tõnisson**, “Mis nüüd [1917],” *Kõlblus ja rahvuslus*, koostanud **Simo Runnel**, Eesti mõttelugu, 95 (Tartu: Ilmamaa, 2010), 506–508; **Laaman**, 155–156.

⁴⁹⁸ **Martna**, “Kus wiibib meie wahikord? Mis teeb Eesti maawalitsus? Kus wiibib Eesti maapäew?”

⁴⁹⁹ **Kappeler**, 296, 298; **Tõnu Parming**, “Population and Ethnicity as Intervening Variables in the 1905/1917 Revolutions in the Russian Baltic Provinces,” *Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917 = The Russian Baltic provinces between the 1905/1917 revolutions*, toimetanud **Andrew Ezergailis**, **Gert von Pistohlkors**, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte ; Bd. 4 (Köln, Wien: Böhlau, 1982), 12.

⁵⁰⁰ **Salvadori**, 222jj; **Donald**, 234.

⁵⁰¹ **Rei**, 197.

veidi täpsem arusaam Lenini vaadetest. Tõenäoliselt peapõhjus, miks Martna soovis enamlastega koostööle minna, oli usk, et enamlaste projekt on edukas, et nende rahvuspoliitika aitaks saavutada väikerahvaste rahvuspoliitilisi eesmärke ning koosminek enamlastega aitaks edendada klassivõitlust ning tööliste huve.

5. MARTNA KUI ISESEISVA EESTI RIIGI APOLOGEET. ISESEISVUSE KÜSIMUS ALATES 1918. AASTAST

5.1. Eesti iseseisvuse mõttest 1917. aastal

Kui veel 5. aprill 1917 esitasid Eesti organisatsioonid märgukirja Ajutisele Valitsusele, kus teatasid, et eestlastel ei ole mingit separatismisoovi,⁵⁰² siis iseseisva suveräänse Eesti idee kerkis esile 1917. aasta oktoobris-novembris peamiselt praktilis-poliitilise vajadusena rahvuslike eesmärkide kaitsmiseks.⁵⁰³ Hüpoteetilises vormis oli seda küsimust arutletud juba 1905. aastal, kuid seda võimalust ei peetud reaalseks, sest Venemaa ei oleks toetanud äärealade setsessiooni ning sõjaliseks eraldumiseks ei oleks olnud Balti provintsidel jõudu.⁵⁰⁴

Laiemalt hakati teostatava ja soovitava sammuna käsitlema Eesti iseseisvust 1917. aasta teisel poolel taganevate Vene ning üha lähenevate Saksa vägede olukorras. Esimene Venemaast lahkulöömise idee liidus teiste riikidega tuli Jaan Tõnissonilt 25. augustil Maanõukogu kinnisel istungil:⁵⁰⁵ „[P]eaksime nüüd järele kaaluma, kas ei tuleks meil nüüd mitte aktiivseks minna ja teiste Balti-Skandinaavia rahvastega ühinema hakata, seks et Baltimaade saatus nõnda ära ei otsustataks, et meie rahvas mitte Saksamaa võimu alla ei satuks, vaid ühes teiste Balti-Skandinaavia rahvastega poliitilise iseseisvuse saaks.”⁵⁰⁶ Eriline ärev ajalooline hetk oli miski, mida pidi ära kasutama: „Poliitiliseks ideaaliks peaks meil ikkagi olema oma-riiklus. /.../ Kui meie kui rahvus, omariikluse ideaali täideviimiseks mitte ei suuda nüüdset momenti kasulikult tarvitada, siis ei tea, millal võiks veel parem silmapilk tulla. Kas nüüd või mitte iialgi.”⁵⁰⁷ Tõnissoni idee esialgu toetust ei leidnud, sest peamise tulevase poliitilise korrana nähti Eestit föderaalse Venemaa osana. Kriitilised olid ka vasakpoolsed Maanõukogu liikmed. Näiteks Karl Ast leidis, et tuleks ära oodata rahvuspoliitika kujunemine väljaspool Eestit ning iseseisvudes jääks paratamatult Eesti kõrvale Venemaa, kes vajab Läänemerd.⁵⁰⁸

1917. aasta detsember oli aeg, mil muutus suhtumine Eesti iseseisvusse. Enamlaste võim muutus üha radikaalsemaks ja tsentraliseeritumaks ning Eesti kui osa Venemaa föderatsioonist tundus sellise poliitika valguses üha kaheldavam. Teisalt muutus Saksa okupatsiooni oht üha

⁵⁰² Graf, *Eesti rahvusriik*, 136–137.

⁵⁰³ Karl Aun, “The 1917 Revolutions and the Idea of the State of Estonia,” *Die baltischen Provinzen Rußlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917 = The Russian Baltic provinces between the 1905/1917 revolutions*, toimetanud Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 4 (Köln; Wien: Böhlau, 1982), 288.

⁵⁰⁴ Kalmo, 192–193.

⁵⁰⁵ Kalmo, 195; Undusk, 33.

⁵⁰⁶ *Maanõukogu protokollid*, 109.

⁵⁰⁷ *Maanõukogu protokollid*, 112.

⁵⁰⁸ *Maanõukogu protokollid*, 111.

tõenäolisemaks. Nii kuulutas 10. detsembril Eesti Tööerakond oma poliitiliseks ideaaliks Eesti iseseisvuse. 20. detsembril teatas Eesti Demokraatlik Erakond, et edasimineku „suurvenelastega” on võimatu ning 30. detsembril kutsus Jaan Tõnisson kõiki üles tegutsema Eesti iseseisvuse teostamise nimel. 31. detsembril ja 1. jaanuaril toimunud Maapäeva Vanemate Nõukogu ja parteide esindajate koosolekul leiti, et iseseisvus on vaja võimalikult kiiresti välja kuulutada. Esialgu jäid erapooletuks vaid ESDTP esindajad, kuid nende seisukoht muutus mõned päevad hiljem.⁵⁰⁹

5.2. Martna hakkab iseseisvust toetama: Soome eeskujuga ja soome sotsialistide nõuanded

Soome oli Martnale mitmetes küsimustes eeskujuks. Just Soome eeskujul leidis ta, et kõik eestlased-töölised peaksid astuma Eestimaa Sotsialdemokraatlikesse Parteisse, looma iseseisva töölispartei – ehk looma Vene parteist eraldi sõltumatu partei, kuigi end mitte täielikult sellest isoleerides.⁵¹⁰ Martna hakkas iseseisva Eesti ideed toetama 1918. aasta alguses ning võtmerolli, kui lugeda mälestusi, pöördes Venemaast eraldumise toetamisele mängis reis Soome aasta alguses. 1917. aasta lõpus ei olnud selge, kuhu Saksamaa, Venemaa ja Eesti küsimus areneb, kuid Martna väitis, et enamlastega koos Tallinna linnavalitsuses olnuna aimas ta, missugused poliitilised tuuled puhuma hakkavad.⁵¹¹ Seega, kuigi tegemist on hilisema tagasivaatega, võib öelda, et Martna reisis Soome juba teatava kalduvusega Eesti iseseisvuse toetamisele.

Esimese maailmasõja ning Oktoobrirevolutsiooni kontekstis oli Soomes 1917. aasta lõpul jõutud arusaamale, et rahvuslik enesemääramine Venemaa sees ei ole enam vastuvõetav lahendus. 6. detsembril 1917 kuulutati välja iseseisvus, 31. detsembril kohtusid Petrogradis V. Lenin ja Soome peaminister P. E. Svinhufvud ning Soome sai Vene Rahvakomissaride Nõukogult iseseisvusele ametliku tunnustuse. Iseseisvuse rajamine ei läinud aga hõlpsasti ning jaanuari lõpus puhkes kodusõda Venemaa toetatud punaste ning Soome valitsusjõudude valgete jäägrite vahel. Selle kodusõja aimduse ärevas õhkkonnas, Martna Helsingisse jõudiski.⁵¹²

Just oma aimduste-kahtluste selgitamiseks läks Martna enda sõnutsi oma vanade Soome sotsiaaldemokraatidest sõprade Edvard Gyllingi, Yrjö Sirola, Otto Wille Kuusineni ja Karl H. Wiiki

⁵⁰⁹ **Kuuli**, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis*, 15; **Graf**, *Eesti rahvusriik*, 191.

⁵¹⁰ **Mihkel Martna**, *Politiilised parteid*, Eesti Sotsialdemokraatline Tööliste Partei. Sotsialdemokraatlikud kõned ja kirjad, nr. 2 (Tartu: Töö, 1917), 57; 37j.

⁵¹¹ **Martna**, “Enne Saksa vägede maale tulekut,” 18.

⁵¹² **Kristina Spohr Readman**, “Finland and the Baltic States,” *Twisted Paths: Europe 1914-1945*, toimetanud **Robert Gerwarth** (Oxford; New York: Oxford University Press, 2007), 272; **Martna**, “Enne Saksa vägede maale tulekut,” 19; **Fred Singleton**, *A Short History of Finland* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1998), 108–109.

juurde, et Eesti küsimust arutleda, leides, et Soome võiks justkui teenäitaja olla.⁵¹³ Tasub täpsustada, et kõik nimetatud Martna „nõuandjad” olid umbes kuu hiljem kodusõjas punaste poolel.

Küsimustele, kuidas Soome sotsiaaldemokraadid Martna olukorras käituksid, sai ta iseseisvust toetavad vastused. Sirola leidis, et rahvaste enesemääramisõigus on üks sotsiaaldemokraatia põhinõudeid ja ei ole mingit põhjust seda Eesti puhul revideerida. Ta soovitas iseseisvuse välja kuulutada. Oldi valmis ka Eestit toetama, kuigi põhiküsimuseks jäi neile ikkagi Soome. Hiljem ilmuski ajalehe Työmies veergudel Soome sotsiaaldemokraatide soovitus eestlastel end iseseisvaks kuulutada.⁵¹⁴ Kõige kahtlevam oli Kuusinen, kaheldes väikeriigi majanduslikus kestvuses (mis oli ka Martna peargument eraldumise vastu) ning leides, et majandus seob paratamatult rahvad kokku, mille peale Martna vastas, et aja jooksul võivad tugevamad majanduslikud alused areneda.⁵¹⁵

Selle nõupidamise mõjul või veidi enne seda kaldus Martna Eesti iseseisvust toetama, kuigi esialgu ei pidanud ta iseseisva Eesti pikaajalist püsimist tõenäoliseks: „Iseseiswaks riigiks kuulutamisel /.../ on vähemalt see lootusrikas tagajärg, et me selle peale toetades sõja lõpul rahutegemise puhul, Eesti küsimuse rahwuswahelise otsustamise alla wõime kanda.”⁵¹⁶ See olnuks justkui ajutine samm toonases poliitilises olukorras.

Iseseisva riigi rajamise idee oli H. Kalmo arvates üks variant teiste variantide ammendumisel: demokraatlik Vene föderatsioon tundus utoopiline, liiduvõimalused ei tundunud enam reaalsed, Venemaa oli langemas kodusõtta, teiselt poolt lähenes koloniseerimissihiga Saksamaa.⁵¹⁷ Ka Martna õigustas iseseisvust „kahe tule vahele” jäämisega („siin seisame meie nagu pakkus, mõlemad pooled rusuvad meie pääle”).⁵¹⁸ Ühel pool oli väljakuulutatud dekreete mittejärgiv ja tsentralismi poole liikuv Venemaa, mis ei andnud lootust, et saaks eesti töölistkonna ja rahva huve kaitsta ning irdus ühest Martna jaoks olulisest põhimõttest ehk demokraatiast. Teisel poolel oli imperialistlik ja tagurlik Saksamaa, kelle võim tähendaks tagasiminekut ning kodanluse võimu kindlustamist: „[N]ende maalejäämine tähendab Eestis ühtlasi mõisniku seisuse võimu uuesti kindlustamist ja rahwa poolorjaks alandamist, nagu meil kõiksaksa imperialistidest kawatsustest küllalt teada on.”⁵¹⁹

5. jaanuaril siirdus Martna tagasi Eestisse iseseisvuse pooldajana, hoolimata sellest, et esialgu võis see tähendada sõjaõhtu, ei pruukinud olla püsiv ning enamlased tõenäoliselt ei oleks seda toetanud, kuigi ühiselt lepiti kokku seegi, et Martna pöördub ise iseseisvuse küsimusega Lenini poole ning

⁵¹³ **Martna**, “Enne Saksa wägede maale tulekut,” 19–20.

⁵¹⁴ “Soome Eduskonna sotsiaaldemokratiline rühm terwitab ‘Eesti sotsiaaldemokratilise tööliste partei keskkomiteed,’” *Sotsiaaldemokrat*, 11. jaanuar 1918; **Laaman**, 201.

⁵¹⁵ **Martna**, “Enne Saksa wägede maale tulekut,” 22–23.

⁵¹⁶ **Martna**, “Enne Saksa wägede maale tulekut,” 23.

⁵¹⁷ **Kalmo**, 202.

⁵¹⁸ **Mihkel Martna**, “Eesti iseseiswaks wabariigiks,” *Sotsiaaldemokrat*, 19. jaanuar 1918.

⁵¹⁹ **Martna**, “Enne Saksa wägede maale tulekut,” 23.

Soome seltsimehed pidid tegutsema Saksa suunal, et Saksa Riigipäeval Eesti enesemääramisõigust „militaristide” ja „imperialistide” vastu kaitsta.⁵²⁰

5.3. Iseseisvuse apoloogia

Koos Martnaga hakkas iseseisvust toetama ka tema partei ESDTP,⁵²¹ kes „tuli oma punalipuga sinimustvalge alla”⁵²². Ants Piip on hinnanud Martna seisukohavõttu otsustavaks partei seisukohavõtule: veel 31. detsembril ning 1. jaanuaril ei andnud partei otsustavat jaatavat vastust iseseisvuse asjus – viimane tuli alles siis, kui Martna asus toetama.⁵²³ Seega olid kõik suuremad poliitilised jõud peale enamlaste iseseisvumist pooldama hakanud.

Martna ei võtnud pelgalt iseseisvust toetavat positsiooni, vaid hakkas kohe ka iseseisvuse küsimusega tegelema ning sellele rahvusvahelist toetust otsima. Juba teel Soomest Eestisse saatis Martna kirjad rahvakomissaridele Leninile, Trotskile, Kollontaile ja P. Stučkale, et kuulda nende seisukohti Eesti võimaliku iseseisvumise suhtes ning et edastada oma esimesed eraldumise pooltargumendid neile ning Eesti lugejaskonnale – see kiri, avaldatuna 11. jaanuaril ajalehes Sotsialdemokrat⁵²⁴ ja 12. jaanuaril Päevalehes, avas esimest korda avalikkusele Martna iseseisvust toetavad seisukohad.⁵²⁵ Sellele järgnes Sotsialdemokrati veergudel artikliseeria „Eesti iseseiswaks wabariigiks”.⁵²⁶ Martna saatis 12. jaanuaril 1918 kirja ka oma tuttavale Kautskyle, tutvustades Eesti olusid ning soovis, et Kautsky kasutaks oma täit mõju, et Saksamaal ei hakkaks domineerima Eesti iseseisvuse vastane „imperialistlik” ja „kõiksakslik” vool.⁵²⁷

Eesti iseseisvuse pooldajana asus Martna uue riigi diplomaatilisse teenistusse ning hakkas kasutama diplomaatilisi vahendeid, et iseseisvusele toetust leida. 1918. aastal pöördus Eesti delegatsioon koosseisus Ferdinand Kull, Karl Menning, Mihkel Martna ja Jaan Tõnisson Saksa valitsuse poole, et protesteerida Eesti iseseisvuse ja neutraalsuse rikkumise vastu ning et Asutaval Kogul oleks võimalik kokku tulla.⁵²⁸

⁵²⁰ **Martna**, “Enne Saksa vägede maale tulekut,” 23–24.

⁵²¹ “Eesti Sotsialdemokratilise Tööliste Partei Keskkomitee resolutsion Eesti iseseisvuse asjus,” *Sotsialdemokrat*, 12. jaanuar 1918.

⁵²² **Graf**, *Eesti rahvusriik*, 199.

⁵²³ **Piip**, “Mihkel Martna 70-aastane.”

⁵²⁴ **Mihkel Martna**, “Kiri rahvakomissaridele,” *Sotsialdemokrat*, 11. jaanuar 1918.

⁵²⁵ Vt uuemat äratrükki, edaspidi viidatakse sellele): **Mihkel Martna**, “Eesti iseseisvuse asjus [1918],” *Oma kodu*, koostanud **Hando Runnel**, Eesti mõttelugu, 116 (Tartu: Ilmamaa, 2014), 335–337.

⁵²⁶ **Martna**, “Eesti iseseiswaks wabariigiks.”

⁵²⁷ -s [=M. Martna].

⁵²⁸ **Ferdinand Kull** et al., *An die Kaiserlich Deutsche Reichsregierung: Dokumente zur Beleuchtung der gegenwärtigen Lage in Estland* (Helsingfors: Ajutine Maanõukogu, 1918); EKM EKLA f. 234, m. 4: 17, „An die deutsche Reichsregierung”.

1919. aastal tegi Martna koos Nikolai Köstneriga iseseisvusele tunnustuse saamiseks tööd Teises Internatsionaalis, kuigi see organisatsioon oli maailmasõjas üles kerkinud sotsiaalpatritismi ja internatsionalismi vastuolude tõttu lõhenenud. Martna võttis osa 3.-10. veebruarini 1919 Bernis toimunud rahvusvahelisel sotsialistidekonverentsist, mis koondas 97 esindajat 21 riigist ning 26.-29. aprillil 1919 Amsterdavis toimunud jätkukonverentsist, mis koondas 26 riigi esindajaid. Põhilisteks aruteluteemadeks nendel kongressidel olidki territoriaalküsimused ning rahvusküsimused. Osa võtsid näiteks Armeenia, Gruusia, Iiri, Soome ja Poola esindajad, kel olid sarnased eesmärgid. Berni kongressil võeti Eesti küll internatsionaali liikmeks, ning tunnustati rahvaste enesemääramisõigust kuid eraldi Eesti küsimust ei soovitud käsitleda.⁵²⁹ Internatsionaalis tuli palju tegeleda ka vastutööga, näiteks avaldas enamlastesõbralik Berner Tagewacht Aleksander Kesküla laimuteateid, kus Martnat nimetati „Balti junkrute ostetud toetajaks”.⁵³⁰

Martnast sai sõnakas Eesti iseseisvuse apologet rahvusvahelises plaanis ning selle tugevamaks väljenduseks võib pidada 1919. aastal Šveitsis Oltenis avaldatud saksakeelset raamatut „Estland, die Esten und die estnische Frage”⁵³¹, mis püüdis välispublikule Eesti küsimust selgitada ning teiste rahvaste sümpaatiat leida.⁵³² Muu hulgas asus ta selles teoses taotluslikult poleemikasse varasemate baltisaksa (aadlikest) autoritega, kes käsitlesid Balti küsimust ning tajusid end kui õigustest ilmajäetuid (*Entrechtete*) ja kannatajaid (*Leidtragende*);⁵³³ kes kutsusid üles Baltikumi Saksamaaga liitma jne. Selliste autorite seas, kes olid Martna jaoks teksti kirjutamisel oponentideks ning keda potentsiaalsed lugejad arvatavasti tundsid, olid näiteks ülalmainitud Paul Rorhbach, Fritz Weiss, F. Zielens, Max Hildebert Boehm, Johannes Haller, Adolf von Harnack, Theodor Schiemann, Reinhold Seeberg jne.⁵³⁴ Kokku ilmus selliseid brošüüre-pamflette aastatel 1914-1918 rohkem kui 40, lisaks arvukad artiklid perioodikas.⁵³⁵ Küllap seostus see teos lisaks baltisakslaste poliitilise ülemvõimu apoloogiatele kaasaja lugejate jaoks ka võimusuhteid ümber mängida püüdvate tekstidega, näiteks Aleksander Kesküla 1916. aasta Lausanne'i kongressi ettekandeteksti hilisema äratrükiga, mis ilmus nii prantsuse, rootsi, norra, soome, prantsuse ja saksa keeles.⁵³⁶ N. Andresen

⁵²⁹ **Andresen, Toom**, 119–120; **Braunthal**, *History of the International. Volume II: 1914-1943*, 156–157; **Valge**, *Punased*. I, 45-46.

⁵³⁰ **Martna**, “1918-1919 päevaamatust,” 340.

⁵³¹ **Martna**, *Estland, die Esten und die estnische Frage*.

⁵³² **Martna**, *Estland, die Esten und die estnische Frage*, 6.

⁵³³ **Martna**, *Estland, die Esten und die estnische Frage*, 7.

⁵³⁴ **Wilhelm Lenz**, “Baltische Propaganda im Ersten Weltkrieg. Die Broschürenliteratur über die Ostseeprovinzen Rußlands,” *Die baltischen Provinzen Rußlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917 = The Russian Baltic provinces between the 1905/1917 revolutions*, toimetanud **Andrew Ezergailis**, **Gert von Pistohlkors**, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 4 (Köln ; Wien: Böhlau, 1982), 187–204.

⁵³⁵ **Lenz**, 190.

⁵³⁶ **M. Kesküla**, *La Question Esthonienne et la Question Septentrionale: Mémoire présenté au nom des Esthoniens de la III conference des Nationalités*, Union des Nationalités, 24 (Lausanne: Librairie centrale des Nationalités, 1918), 19: „Le peuple esthonien, dans sa lutte pour son émancipation, se réserve cependant le droit, comme *ultima ratio*, de se séparer de l'Etat oppresseur.”; räägib ka rahvaste loomulikust õigusest enesemääramisele (*le droit naturel des*

on nimetanud teost propagandateoseks⁵³⁷ ning Martna sotsiaalpatiotismi tipuks,⁵³⁸ kuna teoses räägiti eesti rahvast, mitte üksikutest klassidest ning vähendati töölisklassi rolli feodalismivastases võitluses. Selle perioodi kirjutistest on see üks esimesi, kus klasside asemel domineeris Martnal rahvus.⁵³⁹ Teos ilmus kohandatud tõlgetena veel Roomas itaalia⁵⁴⁰ ning Kaarel Robert Pusta eessõnaga Pariisis prantsuse keeles.⁵⁴¹ Tuleb silmas pidada, et antud teose kirjutas Martna ametliku välisestuse liikmena, saades selle eest tasu. Seega kannab teos ning töö Internatsionaalis tööülesannete ja ametikohuste pitsarit ja väljendab muu hulgas ka uue riigi seisukohti. Autorihonorar teose „Estland, die Esten und die estnische Frage” ning selle tõlgete väljaandmise õiguste eest oli 15 000 Prantsuse marka, välisestuse liikmetele oli ette nähtud töötasu 4500 Prantsuse marka kuus,⁵⁴² kuigi nende tasude väljamaksmise asjus oli hiljem palju poleemikat.⁵⁴³ Paralleelina võib öelda, et lühiajaliselt olid ka Eesti kommunistid väga hästi finantseeritud: ajavahemikul 1920. aasta algusest kuni 1921. aasta keskpaigani toetas Nõukogude Venemaa väga heldelt eesti bolševikke, mis lubas neil maksta elamisrahasid 3000-7000 Eesti marka 1920. aasta juunis. See ületas mitmekordselt oskustöölise palgad ja ei jäänud alla ka Eesti riigijuhtide tasudele.⁵⁴⁴

Ülalnimetatud tekstide ja tegevuse põhjal vaadeldakse järgnevalt Martna argumente iseseisva Eesti toetuseks.

5.3.1. Saksa anneksiooni oht, Saksa okupatsioon ning SPD poliitika

Martna argumentatsioonis iseseisvuse toetuseks oli keskseks Saksamaa küsimus. Just tagurliku Saksamaa oht oli see, millega Martna püüdis Eesti iseseisvust enamlastele vastuvõetavana serveerida. Ta leidis, et Saksamaal on selged ambitsioonid saada Baltimaad, „vanad Saksa omandused” ja „saksa kultuura piirkond”, enda kontrolli alla ning saada Läänemere valitsejaks. See oleks ühelt poolt ohtlik revolutsiooniga saavutatule, sest saksa valitsev kiht Baltikumis, kelle käes on suurem osa maaomandist, on küll „paratamata kadumisel”, aga koos Saksa ülemvõimuga tuleva värskete vere ehk kolonistidega võib see taas elustuda. „Eestlastele oleksid siis revolutsiooni võidud

peuples).

⁵³⁷ Andresen, Toom, 118; Andresen, “Mihkel Martna. Ühe poliitikainimese kujunemislugu [1930].”

⁵³⁸ Orvusto [=N. Andresen], 160.

⁵³⁹ Martna, „Zwei Briefe,” Näfi kommentaar: 147.

⁵⁴⁰ Mihkel Martna, *L'Estonia: gli estoni e la questione estone* (Roma: Signorelli, 1919).

⁵⁴¹ Mihkel Martna, *L'Esthonie: les esthoniens et la question esthonienne* (Paris: Colin, 1920).

⁵⁴² ERA.31.5.738 Riigikantselei. Kirjavahetus välis- ja rahaministri M. Martna 1919.a. arvete väljamaksmise kohta; eriti L13.

⁵⁴³ Poleemikat Martna kulude ja nende hüvitamise kohta vt nt: Mihkel Martna, “Minu arwed wabariigi walitsusele,” *Sotsialdemokraat*, 22., 23., 24., 28. detsember 1920.

⁵⁴⁴ Valge, *Punased*. I, 116-122.

täitsa kadunud!”, alustatud suurmaaomanduse likvideerimine pööratakse tagasi, talupojad ja töölised läheksid oma saavutustest loobudes tagasi revolutsioonieelsesse olukorda, mis oleks sarnane Preisi tagurlikele oludele. Saksa ülemvõim oleks ohtlik ka rahvusküsimuse seisukohalt, sest eestlased germaniseeritakse, „rahva enese kultuural oleks ots peal” ning 20-30 aasta jooksul saaksid eestlastest ja lätlastest saksa talupojad.⁵⁴⁵

Enamliku võimu nõrkust ning lähenevaid Saksa vägesid arvestades esitas Martna iseseisvust neile kui parimat varianti halbade variantide seas, sest leidis, et Venemaa huvides oleks erapooletu, kuid siiski Venemaa poole hoidev Eesti kasulikum kui „Saksamaa provints Estland”.⁵⁴⁶

Ka Kautskyle esitas Martna Eesti iseseisvumise kui potentsiaalse vastukäigu Saksa tagurlusele, leides et Saksamaaga liitmine oleks Eestile ja töölistele tagasiminekuks, mis tähendaks, et „rahvast õigusteta helotideks teha tahetakse, keda Saksa ettevõtjad ilma vastupanemiseta võiksid välja kurnata”.⁵⁴⁷ Kautsky puhul oli Martna peamine siht leida Kautsky abil toetust Saksamaa sees Eesti iseseisvusele ning vältida iseseisvusevastase voolu esilekerkimist.

Et kirjeldada ohte, mida Martna kartis Saksa okupatsiooniga kaasnevat, sai ta inspiratsiooni Paul Rohrbachi (tõenäoliselt ka teiste sarnaste autorite) teostest, kes oli tema jaoks peamine Saksa imperialismi, koloniseerimise ja anneksionismi väljendav autor. Ilmselgelt, kuna Martna retsenseeris seda põhjalikult, oli üheks mõjutajaks Rohrbachi „Der Krieg und die deutsche Politik”. Teine tekst, mis mõjutas Martnat – nagu selgub nii kirjavahetusest parun Wrangelliga kui Martna hilisematest argumentidest – oli Rohrbachi „Russland und wir”.⁵⁴⁸ Rohrbach kirjutas seal näiteks, et „lätlaste ja eestlaste kohta võib juba praegu öelda, et oma kultuuritaseme poolest on nad saksa keelt mitte rääkivad saksa talupojad [*ihrem Kulturstande nach nichtdeutsch sprechende deutsche Bauern*]”, et Liivimaa ja Leedu tulevik seisneb uute saksa talupoegade kolonistide sissetoomisel ning Saksamaaga liitmisel ühe põlvkonna jooksul need rahvad saksastuvad.⁵⁴⁹ Sisuliselt on need seisukohad, mida Rohrbach nägi Baltikumi tulevikuna ning vajaliku poliitikana, Martna võtnud üle argumentideks Saksa ohu vastu.

Seisukohad, mida Martna Saksa ohu kohta väljendas, olid maailmasõja ajal eesti ühiskondlikus mõttes üsna levinud. Paljud rahvuslased asusidki tingimusteta Venemaad toetama (või vähemalt väljendasid seda avalikult), kuna leiti, et kahe halva vahel tuleb valida väiksem halb. Saksamaast kardeti saksastamist, kolonisatsiooni ning igasuguse enesemääramise või autonoomiavõimaluse

⁵⁴⁵ Martna, “Eesti iseseisvuse asjus [1918],” 335–336.

⁵⁴⁶ Martna, “Eesti iseseisvuse asjus [1918],” 336.

⁵⁴⁷ -s [=M. Martna].

⁵⁴⁸ EAA.2057.1.682, L5-10; Paul Rohrbach, *Russland und wir* (Stuttgart: J. Engelhorn, 1915).

⁵⁴⁹ Rohrbach, *Russland und wir*, 58, 65.

kadu.⁵⁵⁰ Kuigi Jaan Tõnisson arvas 1915. aastal, et Saksamaa kaotab, siis nägi ta samuti sarnaseid ohte Saksamaalt ja seepärast leidis, et eestlased peavad end kokku võtma, et tulevikus olla kultuuriliselt piisavalt kõrgel, et mitte alla jääda.⁵⁵¹

Kui üheks argumendiks Eesti iseseisvuse väljakuulutamise eel oli lähenev Saksa okupatsioon ning sellega kaasnevad tõenäolised ohud, siis juba välja kuulutatud iseseisvusele toetuse otsimisel oli üheks argumendiks Saksa okupatsiooni ajal teostatud tagurlik poliitika ning Rauddiviisi Eesti-vastane tegevus. Martna arvates okupeeris Saksamaa Eesti, kes ei olnud Saksamaale mingi vaenlane, toetati aadli eesõigusi (ja feodalismi), mistõttu läks kaduma revolutsioonis saavutatu ning keskaegsete eesõiguste taastamine võttis eestlastelt lootuse vabanemisele. Saksa ülemkhihid otsisid Saksa okupatsioonist kaitset enda ülemvõimule ja see kaitse ei olnud Martna sõnutsi midagi muud kui anneksioonisiht. Saksa okupatsioon tähendas „mittevabadust ja suu kinnitoppimist”: seltside tegevust ja ajakirjandust piirati, toimusid rekvireerimised. Ei tunnustatud Eesti valitsust, igal pool seati sisse ametlikuks keeleks saksa keel, Tartu Ülikool germaniseeriti, toimusid poliitilised arreteerimised-repressioonid, terroriseeriti avalikku arvamust ja ajakirjandust.⁵⁵² Okupatsiooni tulemuste kirjeldamisel ei teinud Martna järeleandmisi terava sõnavara osas: „Maa muutus Aafrika koloonia suguseks, rahvas muudeti õigusteta helootide massiks.”⁵⁵³

Martna süüdistas nii Internatsionaali kongressidel kui saksa-, prantsuse ja itaaliakeelsete lugejate ees Saksa okupatsiooni poliitikas eeskätt August Winnigit, kes oli Saksamaa volinik okupeeritud Balti riikides, n.-ö. vaheaste üleminekul sõjaväelisel administratsioonilt uute riikide valitsustele.⁵⁵⁴ Winnigi poliitika eesmärgid Balti riikides, nagu ta kirjutas aastal 1921, olid saksa asunike tuleku võimaldamine ja edendamine, hoida Saksa majandusele teed itta ning rajada suhteid Balti riikidega, mis olevat olnud majanduslikult ja poliitiliselt Saksamaa poolel ning „mis andsid meile võimaluse meie nende piirides elavaid suguvendi (*Stammesbrüder*) ülekohtu ja vägivalla eest kaitsta”.⁵⁵⁵ Kuna ta väljendas tugevat patriotismi, oli ta sõjaväeringkondade jaoks sobiv koostööks, iseseisvad Balti riigid ei omanud tema arvates ajalooliselt mingit mõtet.⁵⁵⁶ Martna leidis, et Winnig, hoolimata tema sotsiaaldemokraatlikust taustast, ei võtnud ette mingeid demokraatlikke samme, et edendada töölisorganisatsioone. Vastupidi, kodanikuvabadused olid piiratud, sotsiaaldemokraate rõhuti, omastati ressursse. Winnig nõudis isegi sakslaste pariteeti Eesti parlamendis, kuigi sakslased olid

⁵⁵⁰ **Karjahärm**, 202–203.

⁵⁵¹ **Tõnisson**, “Suur ilmasõda ja Baltimaade tulevik [1915],” 427–428.

⁵⁵² **Martna**, *Estland, die Esten und die estnische Frage*, 141–174.

⁵⁵³ **Martna**, *Estland, die Esten und die estnische Frage*, 168.

⁵⁵⁴ **John Hiden**, *The Baltic states and Weimar Ostpolitik* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 12.

⁵⁵⁵ **Matthias**, 122; **August Winnig**, *Am Ausgang der deutschen Ostpolitik: persönliche Erlebnisse und Erinnerungen* (Berlin: Staatspolitischer Verlag, 1921). 6, 83, 95, 36, 37 (tsitaat).

⁵⁵⁶ **Hiden**, 17.

vaid väike osa rahvastikust, ning aitas maad reetvat (*landesverräterisch*) feodaalhärradest baltisaksa aadlit ja parun Dellingshausenit.⁵⁵⁷ Winnig kirjutas 1935. aastal, et kahtles 1918. aastal väikeste uute riikide eluvõimelisuses (nagu Martna oli teinud aasta varem), sest ajalooliselt olid need alad teiste riikide hulka kuulunud ning siis ähvardas idast Punaarmee, mille vastu saaksid kaitsta sakslased.⁵⁵⁸

Lisaks Winnigile kritiseeris Martna saksa-, prantsuse-, ja itaaliakeelsetele lugejatele suunatud tekstides teravalt Saksa sotsiaaldemokraatlikku valitsust, eeskätt Philipp Scheidemanni ja Friedrich Ebertit, nn Scheidemanni-sotsiaaldemokraatiat selles, et ei tehtud midagi kahjuliku anneksioonipoliitika ja imperialistide vastu, vaid hoopis toetati anneksioonipoliitikat.⁵⁵⁹

„Nelja aasta eest hüüdsid mehed Scheidemanni ja Eberti ümber lööklauset: „Ei iial koos tsarismiga!” Nüüd, kui on selge, et Saksa sõjavägi vald Vene piiririikides, nimelt Eestis ja ka Soomes, hoopis Preisi nuut tsaristliku nuudi asemel on ja vähemalt nii kõva ja reaktsiooniline, kui vene oma oli, Scheidemann ja Ebert vaikivad.”⁵⁶⁰

„Mis juhtus pärast tsesarismi [*Cäsarismus*] langemist Saksamaal, oli see, et saksa sotsiaaldemokraatia oma esindaja August Winnigi kaudu mitte ei jälginud vägivaldla teostamist Eestis, vaid juhtis! Meil on seepärast täieline õigus süüdistada saksa sotsiaaldemokraatiat, kes ei armastanud Eestis mitte mingit muud poliitikat kui imperialismi poliitikat, kõiksaksluse poliitikat, Balti feodaalisandate poliitikat.”⁵⁶¹

Siinkohal täitis Martna oma tekstiga arvatavasti mitmeid eesmärke. Ühelt poolt oli vajalik iseseisvusele toetust leida ning selle tarbeks delegitimeerida Saksa okupatsiooni ja saksa sotsiaaldemokraate (täpsemalt SPD sotsiaaldemokraate). Teisalt tuleb silmas pidada, et Martna oli sotsialist, oli elanud mõnda aega Saksamaal, et tal oli lähedasi sidemeid saksa sotsiaaldemokraatidega ning et talle läksid korda vastavad poliitilised küsimused Saksamaal. Seega kõlab selles tekstis tõenäoliselt Martna soov panustada omalt poolt Saksa poliitilisse debatti ja mõjutada Saksamaa poliitikat – isegi kui sel väga suurt mõju ei pruukinud olla.

Martna sümpaatia Saksa poliitikas näib kuuluvat just USPD-le. Seda väljendas ta näiteks 13. novembril 1918 Inglismaal välisministeeriumis vestluses George Saundersiga, leides et revolutsioonis peaks peale jääme Hugo Haase, Eduard Bernsteini ja Karl Kautsky grupp (kõik kuulusid USPD ridadesse), „kuna Ebert-Scheidemanni grupp — eelmisega ühinedes — oma seniseid lähtekohti peaks muutma, kui valijate suured hulgad neid — nende sõjaaegse „kodurahu” kahtlase politika pärast — hoopis kõrvale jääma ei sunni”. Eberti ja Scheidemanni poliitika võis tema arvates revolutsiooni diskrediteerida ning „kommunistlikule ollusele seda rohkem pinda ette

⁵⁵⁷ **Martna**, *Estland, die Esten und die estnische Frage*, 170jj; *Die II. Internationale 1918/1919: Protokolle, Memoranden, Berichte und Korrespondenzen. I*, toimetanud **Gerhard A. Ritter** (Berlin: Dietz, 1980), 268; **Martna**, “1918-1919 päevaraamatust,” 336–337; Kriitika Winnigi suunal on olnud eesti poliitikute seas tavaline, vt nt Johan Jansi mälestusi: **Jans**, 339–356.

⁵⁵⁸ **August Winnig**, *Heimkehr*, 2. Aufl (Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, 1935), 29–30.

⁵⁵⁹ **Martna**, *Estland, die Esten und die estnische Frage*, 148, 168–174.

⁵⁶⁰ **Martna**, *Estland, die Esten und die estnische Frage*, 148.

⁵⁶¹ **Martna**, *Estland, die Esten und die estnische Frage*, 173.

valmistada”.⁵⁶² Viimane ennustus osutus osaliselt ka vettpidavaks. SPD oli maailmasõja ajal valitsuse poolel ning toetas sellega – Martna arusaamade järgi – imperialistlikku poliitikat. SPD tegevust ja positsioone maailmasõja kontekstis on historiograafias nimetatud ka „Saksa imperialistlikuks sotsialismiks”.⁵⁶³ Ka varem, 1917. aastal kritiseeris Martna patriootlikke sotsialiste Saksamaal ja mujal, kes oma poliitikaga tegutsesid klassivõitluse vastu ning töötasid proletariaadi „üleilmse ühistunde” vastu. Tema arvates pidi sotsialistide ülesandeks olema sundida valitsusi rahu tegema.⁵⁶⁴

1918. aasta teisel poolel oli SPD revolutsiooni vältida püüdvatel seisukohtadel.⁵⁶⁵ Friedrich Eberti idee oli püüda vältida monarhiast loobumist, kuna ta kartis kaose ning kodusõja puhkemist.⁵⁶⁶ Teisalt tuli neil siiski muutustega kaasa minna: prints Max von Badeni valitsuses riigisekretäri kohuseid täitev Philipp Scheidemann kuulutas 9. novembril Riigipäevahoone rõdult välja Saksa Vabariigi, kartes, et Karl Liebknecht kuulutab välja Saksa Nõukogude Vabariigi. Seda ta ka tegi, kuulutades Berliini Linnalossis rõdult välja Vaba Sotsialistliku Vabariigi.

SPD-le oli suur toetus: 16.-20. detsembril toimunud üleüldisel tööliste ja soldatite kongressil said rohkem kui pooled 514 delegaadi kohad, samas kui USPD sai vaid 94 kohta;⁵⁶⁷ ka 1919. aasta jaanuari valimised Rahvussamblesse võitis suure ülekaaluga SPD.⁵⁶⁸ SPD jäigi esialgu Saksamaal revolutsioonis peale, kuid suure hulga tööliste ja sõdurite nõudmisi ei täidetud: majandussüsteem märkimisväärselt ei muutunud, administratiivametnikud, sõjaväejuhatas, majanduse võtmepositsioonidel olevad inimesed jäid samaks – kui mitte arvestada üksikuid töölistest inspektoreid.⁵⁶⁹ Kuna KPD tegevus muutus üha jõulisemaks (Spartakistide ülestõus) ning riigis olid tööliste ja soldatite streigid ja ülestõusud, siis koopereerus SPD kodanlike jõudude ning sõjalise *Freikorps*'iga. Muu hulgas mõrvas *Freikorps* jaanuaris Rosa Luxemburgi ja Karl Liebknehti. Kuigi monarhia asendati uue poliitilise korruga, on historiograafias siiski leitud, et riigi põhialuseid revolutsioonis ei muudetud: sündis küll uus riik, kuid vanale alusmüürile.⁵⁷⁰

Teisalt olid nii SPD kui USPD baltisakslaste, kelle toel paljuski toimis Saksa okupatsioon, suhtes negatiivselt meelestatud. Kuni 1918. aastani ei mõistetud otseselt hukka anneksioone idas, siis

⁵⁶² Martna, “1918-1919 päevaraamatust,” 327.

⁵⁶³ Cole, *A History of Socialist Thought. IV, I. Communism and Social Democracy 1914-1931*, 117.

⁵⁶⁴ Mihkel Martna, *Lõhe ja lahkvoolud Saksa sotsialdemokratias*, Sotsialdemokratilised kõned ja kirjad, nr. 4 (Tartu: Töö, 1917), 2, 17, 23.

⁵⁶⁵ Ursula Büttner, *Weimar - die überforderte Republik, 1918-1933, Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte, Bd. 18. 20. Jahrhundert (1918-2000)*, 10., völlig neu bearbeitete Aufl (Stuttgart: Klett-Cotta, 2010), 269.

⁵⁶⁶ Susanne Miller, Heinrich Potthoff, *A History of German Social Democracy from 1848 to the Present* (Leanington Spa, Hamburg, New York: Berg, St. Martin's Press, 1986), 65.

⁵⁶⁷ Büttner, 271.

⁵⁶⁸ Miller, Potthoff, 67.

⁵⁶⁹ Miller, Potthoff, 67–68.

⁵⁷⁰ Miller, Potthoff, vt nt 71jj.

alates 1918. aastast toetati piiririikide enesemääramisõigust, seda toetas ka SPD.

Kuigi Martna oma tekstis väga põhjalikult Saksamaa sisepoliitilist dimensiooni ei käsitle, siis püüab ta teoses „Estland, die Esten und die Estnische Frage” muu hulgas diskrediteerida ka SPD poliitikat, mõjutada nende kuvandit Saksamaal ja Euroopas, nende koopereerumist kodanlike jõududega, liiga väikseid muudatusi, mis ei viinud päriselt ellu tööliste huve. Saksa sotsiaaldemokraatide süü seisis Martna arvates ka selles, et Soome kodusõjas toetasid sakslased valgeid, see tähendas Martna arvates aga revolutsiooni pööramist reaktsiooniks, mis on veelgi hullem kui tsarism – ning seda tegid Saksa väed ka Baltikumis ja Ukrainas. Saksamaa tegevus oli Martna arvates võrreldav Pariisi Kommuuni mahasurumisega 1871. aastal.⁵⁷¹ Ka hiljem, 1933. aastal kritiseeris Martna erakirjavahetuses Saksa sotsialiste – siis juba nende *Tolerierungspolitik*'i ja seeläbi Hitleri võimuletuleku soodustamises.⁵⁷² SPD kriitikal võis olla mitmeid eesmärke. Ühelt poolt oli USPD Martna vaadetele lähemal ja seeläbi soovis ta tõenäoliselt temale sümpaatse poliitilise agenda teostumist Saksamaal. Arvatavasti ei ole vähetähtis ka Martna isiklik kontakt Kautsky (ja Luxemburgiga). Ning teisalt võis see olla ka strateegiline käik, et toetada USPD-d, mis läbi oleks partei (ja Kautsky) omakorda saanud teha suuremaid praktilisi samme Eesti iseseisvuse toetamiseks. SPD-d kritiseeriva märgukirja andis Martna partei esindajatele üle ka Berni konverentsil ning saatis ka hiljem partei juhatusele kriitilise kirja.⁵⁷³ Seega, kuigi Andresen on nimetanud Martna teost „Estland” tema sotsiaalpatiotismi tipuks, siis vaadeldes seda teost samade mõistete läbi, võib öelda, et teos on ka internatsionalistlik, kuna Martna süüdistab ja kritiseerib Saksamaa sotsiaalpatiotlikke sotsialiste, SPD-d.

Sel ajal oli üheks põletavaks küsimuseks Rauddiviisi ja *Landeswehri* tegevus, mis ohustas Eestit. Rauddiviis kuulus formaalselt Saksamaa sõjajõudude koosseisu, paljud *Landeswehri* võitlejad olid deserteerinud Rauddiviisist ja n.-õ. üle jooksnud. Mais-juunis 1919 püüdsid Friedrich Karlson, Martna sekretär, ja Martna mõjutada Saksamaad seestpoolt, et see tegevus hukka mõistetak. Kui Weimaris tuli kokku SPD parteipäev, siis Georg Davidsohn, Simon Katzenstein ja Hermann Krätzig, kellega oldi kontaktis, püüdsid küll peaminister Scheidemannilt aru pärida, kuid edutult. Otsustavaks sai Karlsoni minek Weimarisse ja resoluuatse seletuskirja esitamine parteile ja vestlus kaitseministri Gustav Noskega. Paljuski välismaiste (Eesti ja Läti) sotsiaaldemokraatide kriitika tõttu siseopositsiooni kasvu kartes võttis SPD parteipäev Mülleri ja Davidsohni ettepanekul 14. juunil 1919 ühehäälselt vastu resolutsiooni, millega mõisteti hukka Saksa sõjaväelaste ja väeosade

⁵⁷¹ **John Eliel [=M. Martna]**, *Der Klassenkrieg in Finnland; die finnische Sozialdemokratie im Kampfe gegen die Reaktion, 1905-1918*. ([Kopenhagen?]: Nørrebro Central-trykkeri, 1918), 4.

⁵⁷² EKM EKLA f. 183. m. 25: 45 3/6 M. Martna A Kruusberg'ile 19.XII 1924-14.VI1933, L2/2.

⁵⁷³ **Martna**, “1918-1919 päevaraamatust,” 342.

tegevus Eesti ja Läti vastu ning lubati need tagasi kutsuda.⁵⁷⁴

Samast perioodist võib paralleelina esile tõsta Martna 1918. aasta brošüüri „Der Klassenkrieg in Finnland”, mille ta avaldas varjunime John Eliel all.⁵⁷⁵ Eesti iseseisvust kaitsva teose „Estland, die Esten und die estnische Frage” klassivõitlust rõhutav pool oli suhteliselt väike ja oli seotud eestlaste-sakslaste vahelise vastuoluga, samas kui eestlaste erinevate klasside omavahelist antagonismi palju ei puudutata. Soome kodusõda käsitles Martna aga tugevast klassiantagonismi perspektiivist, nimetades sõda „klassisõjaks” ning seda just Soome sees, sidumata seda rahvusküsimusega. Näiteks kommunistid ja vasaksotsialistid pidasid Eesti Vabadussõda klassisõjaks, kuid Martna jaoks oli see sõda oma vaateid muutnud enamlaste vastu enesemääramisõiguse kindlustamiseks. Teosega „Der Klassenkrieg in Finnland” soovis Martna kritiseerida saksakeelsele ja eestikeelsele lugejaskonnale Soome valgeid, nende parempoolset poliitikat ja seeläbi punaste, vasakpoolsete mahasurumist ja nende halba kohtlemist. Selles kontekstis ei ole ka sellist tugevat enamlaste kriitikat, sest enamlased toetasid Soomes punaseid, kellele kuulus Martna sümpaatiat. Seega võib öelda, et Andreseni esile toodud Martna vaadete periodiseering „internatsionalistiks” ja „sotsiaalpatrioodiks” on väga suur üldistus, sest näiteks Soome küsimust käsitledes võiks Martna endiselt internatsionalistina määratleda.

5.3.2. Venemaa Balti-poliitika, keskvõimu toetus Balti aadlile ning enamlik poliitika

Teine oluline argumentide kogum, mida Martna esitas rahvusvahelisele ning Eesti-sisesele auditooriumile, oli seotud Venemaaga. Venemaa-kriitilist iseseisvuse apoloogiat alustas Martna ajalooliste argumentidega. Kui varasemalt oli Martna ühiskonnakriitika suunatud tagurliku tsaarivõimu pihta, siis nüüd sidus ta Venemaa koosseisus oldud aja jooksul teostatud Balti-poliitika puudulikkuse ning asjatundmatuse õigustusega iseseisvuseks:

„200 aastat Vene võimu Eesti üle näitas meile selgesti ja ühemõtteliselt, et Venemaa ei jätnud eestlasi [*Estenvolk*] mitte ainult poliitiliselt, kultuuriliselt ja majandusikult õigusetusse olukorda, käsitles seda täiesti ebaõiglaselt ja rumalalt ning ei teinud mitte midagi, et rahva [*Volk*] sümpaatiat võita, vaid ei mõistnud ka maad ja selle kaubanduse ja transiidi jaoks eriti väärtuslikke sadamad kasutada ja välja ehitada, mis oleks olnud nii Venemaa kui Eesti huvides.”⁵⁷⁶

Martna sõnul jättis Venemaa Eesti ja selle majanduslikud huvid unarusse (*stiefmütterliche*

⁵⁷⁴ *Protokoll über die Verhandlungen des Parteitag der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten in Weimar vom 10. bis 15. Juni 1919* (Berlin: Buchhandlung Vorwärts Paul Singer GmbH, 1919) <<http://library.fes.de/parteitage/index-pt-1910.html>>, 127, 404, 515; **Martna**, “1918-1919 päevaraamatust,” 341–350.

⁵⁷⁵ **Eliel [=M. Martna]**; ilmunud ka eesti keeles: **John Eliel [=M. Martna]**, “Klassisõda Soomes,” *Sotsialdemokrat*, 17., 22., 23., 24., 26., 27., 28., 29., 30. november, 1., 3., 4., 5., 6., 17., 19., 21. detsember 1918; vt ka: **Rei**, 76.

⁵⁷⁶ **Martna**, *Estland, die Esten und die estnische Frage*, 121.

Behandlung), transpordipoliitikas ignoreeriti Eesti huve, venestamine tahtis rahvuse huvisid lüüa (*ersticken*), iseseisvuspüüdlusi diskrediteeriti, riigis valitses šovinism (*Chauvinismus*). Riigivõim ohverdas oma „reaktsionäärlikus pimeduses” rahva huvid aadli huvidele.⁵⁷⁷

Enamlaste-eelse aja diskrediteerimise kõrval oli veelgi olulisem enamlaste kriitika. 1918. aasta jaanuaris oli Martna seisukohal, et poliitiline olukord on kardinaalselt muutunud. Venemaa, mille külge Eesti oli 200 aastat kuulunud, oli sõjas „arwatawasti lõpulikult purustatud”⁵⁷⁸ ning on üsna kindel, et on sõja kaotaja. Vene riik oli kokkukukkumise äärel, kuna seal valitses nälg, tarbeainete puudus, raudteed olid halvas olukorras, rahandus on väga halvas seisus. Martna arvates oli riik isegi nii halvas seisukorras, et pärast sõja lõppu võivad probleemid niivõrd suureks kasvada ning „kokkulangewa hoonemüraka kuju omandada”, kuid selle rusude alla jääda ei soovita.⁵⁷⁹

Kui esialgu püüdis Martna otsida enamlastega koostöövõimalusi, siis jaanuari keskpaigaks oli see soov asendunud tugeva ja karmis toonis väljendatud enamlusekriitikaga, mida ta esitas Eesti sees:

„Politiilised käperdajad, Nikolai II. hoowiringkonnast, saatsid Wenemaa ja selle tulewiku hukatuse kuristiku kaldale. Sest need mehed walmistasid praegusele sõjale ette. Kui aga rewolutsioni mehed, kes Wenemaa saatust nüüd juhiwad, riiki sõjaroobastest mitte wälja ei suuda juhtida, kui nad „püha rewolutsioni sõda” hüüdsõnaks wõttes, wõidukat wastast lüüa ja ühteageu eneste arwates paratamata tarwilikku kodusõda edasi tahawad leekwil hoida, siis peab neid teistsugusteks käperdajateks tunnistama, käperajateks, kes endid kord uskuma hakatud rewolutsioni teoriast lahti ei suuda teha, ega aru saada, „mis on” ja mis olewast järgnema peab.”⁵⁸⁰

Välisauditooriumile argumenteeris Martna, et kaosesse langenud Venemaa bolševikele oli Eestis väga vähe toetust.⁵⁸¹

Enamlasi kritiseeris Martna positsioonide vahetamise pärast, maailma sotsiaaldemokraatias üldtunnustatud põhimõtete eiramise pärast. Kui esialgu olid enamlased tugevad enesemääramisõiguse pooldajad, siis alustades sõda iseseisva Eesti vastu näitasid nad Martna arvates oma madalust, käitusid nii, nagu võiks käituda üks metsik harimatu suguharu.⁵⁸²

Enamlaste kriitikaga ei hoidnud Martna tagasi välispubliku ees ning kasutas „relvana” Marxi ennast. Enamlased lasid sakslastel haarata Balti riigid oma kontrolli alla ja Brest-Litovski rahulepinguga loobus Venemaa küll Balti riikidest, kuid teisalt jäid sinna Saksa väed. Marx kirjutas 17. veebruaril 1870 Ludwig Kugemannile ja kritiseeris Balti aadli ekspluateerivat poliitikat

⁵⁷⁷ Martna, *Estland, die Esten und die estnische Frage*, 121–122.

⁵⁷⁸ Martna, “Eesti iseseiswaks wabariigiks,” 17. jaanuar.

⁵⁷⁹ Martna, “Eesti iseseiswaks wabariigiks,” 19. jaanuar.

⁵⁸⁰ Martna, “Eesti iseseiswaks wabariigiks,” 17. jaanuar.

⁵⁸¹ Martna, *Estland, die Esten und die estnische Frage*, 121–122, 185.

⁵⁸² Mihkel Martna, “Kirjad välissaatkonna tegevusest [1919],” *Oma kodu*, koostanud Hando Runnel, Eesti mõttelugu, 116 (Tartu: Ilmamaa, 2014), 346.

talupoegade suhtes ning leidis, et Balti aadel näeb maaomandit kui tsivilisatsiooni alust.⁵⁸³ Martna parafraseeris seda kirja ning leidis: „Marx oleks täna öelnud, et Lenin ja Trotski kauplesid maa [Baltikum] maha Preisi kuningale, millega koos sai aadel uuesti legaliseerida rahva ekspluateerimise...”⁵⁸⁴ Seega ei olnud ainult Vene tsaarivalitsus see, kes soodustas talupoegade ekspluateerimist aadli poolt, vaid ka enamlased ise.

Euroopa sotsialistid võisid seoses Eesti iseseisvumisega karta, et uus riik on liiga tagurlik, rahvuslik, ei tule kasuks sotsialistliku liikumisele ning leida, et tööliskonna huvid oleksid paremini tagatud, kui Eesti läheks koos Venemaa enamlastega. Ka sellele vaidles Martna vastu leides, et mitte ainult enamlased ei taga klassivõitlust. Internatsionaalile ta esitas Eesti iseseisvumist kui ühte eripärast klassivõitluse vormi muutunud poliitiliste vahendite tingimustes. Koos muudatustega maailmas on muutunud ka proletariaadi võitlus ja võtnud uued vormid: palgavõitluse vormis klassivõitluse asemel on nüüd hoopis poliitiline võitlus ja Eestis on riiklik iseseisvus poliitilise võitluse loosungiks.⁵⁸⁵

Ka hiljem brošüüris „Rewolutsion, Eesti iseseisvus ja tööliste klass” valimisagitatsiooni tehes leidis Martna, et Eesti iseseisvumisega ei ole kuidagi loobunud sotsialismist kui lõppsihist. Mis aga sundis seda sihti saavutama eraldi, oli bolševike ärapööramine demokraatiast ja diktatuuri abil kommunismi rajamine. Eestist sai seega teatavas mõttes demokraatlik bolševikevastane projekt, mis oli „enneaegsete katsete wastu, mis meid küll lõpusihi ligemale peawad wiima, mis aga seda teed aina pikendawad ja raskendawad”,⁵⁸⁶ sest Eestis ei olnud mingeid eeldusi kommunismi teostamiseks.⁵⁸⁷ Eelmainitud brošüür oli Reigo Rosenthali järgi propagandateos, see trükiti Kaitsepolitsei kulul tasuta jagamiseks.⁵⁸⁸

⁵⁸³ **Karl Marx, Friedrich Engels**, “Marx an Ludwig Kugelmann, 17. Februar 1870,” *Werke. Bd 32* (Berlin: Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Dietz Verlag, 1974), 649–651.

⁵⁸⁴ **Martna**, *Estland, die Esten und die estnische Frage*, 8, 184–185.

⁵⁸⁵ *Die II. Internationale 1918/1919: Protokolle, Memoranden, Berichte und Korrespondenzen. II*, toimetanud **Gerhard A. Ritter** (Berlin: Dietz, 1980), 794.

⁵⁸⁶ **Mihkel Martna**, *Rewolutsion, Eesti iseseisvus ja tööliste klass* (Tallinn: Eesti Tööliste Kirjastus-Ühisus, 1920), 4–8.

⁵⁸⁷ **Martna**, “Katkendid päevaraamatust,” 43.

⁵⁸⁸ **Reigo Rosenthal, Marko Tamming**, *Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924* (Tallinn: SE & JS, 2010), 169.

5.3.3. Väikeriigi majanduslikest väljavaadetest

Kahtlemine väikse riigi majanduslikus võimekuses, mis põhines Marxil oli sel ajal üsna laialt levinud, näiteks kahtles selles Eesti puhul Otto Wille Kuusinen. Soome sotsiaaldemokraadid (Wiik ja Sirola) kahtlesid 1917. aasta mais samuti Martna sõnul Soome kui iseseisva riigi majanduslikus võimekuses, kuna Venemaa oli oluline turg.⁵⁸⁹ Kui Martna peamine argument Eesti iseseisvuse vastu varem oli majanduslike aluste puudumine, siis 1919. aastal ei hakanud ta küll risti vastupidist väitma, kuid ei näinud seda enam probleemina. Maa ei olnud küll tööstuslikus mõttes eriti arenenud, kuid peamine argument majandusküsimuses oli suur majanduspotentsiaal ning seisukoht, et maa täit majanduspotentsiaali ei saanud varem realiseerida tagurliku aadli ning Vene tsaari poliitika tõttu. Iseseisev riik aga võimaldaks neid potentsiaale realiseerida.

Martna küll leidis, et Eesti on agraarmaa ja et ilma oma tööstuseta liiguks inimesed mujale ning oli arusaamisel, et tööstust on raske arendada, kuna tuleb konkureerida vanade ja suurte tööstustega, kuid ei pidanud seda siiski võimatuks. Näiteks põllumajanduse varasemat arengut takistas vanamoodne feodaalsüsteem, aga selle kaotamisega võiks põllumajanduse tootlikkus tõusta uutesse kõrgustesse ning toota saaks isegi rohkem, kui Eesti elanikkond vajaks – mis annaks turustamisvõimalusi. Peamiseks argumendiks oligi arusaam, et majandust saaks arengut takistanud feodalismikorrast ümber organiseerides palju ratsionaalsemalt korraldada. Näiteks oli varem hästi palju väikseid viinatööstusi: kui nende asemele rajada suured, oleks see ratsionaalsem. Martna pakkus välja ka potentsiaalseid vähe arendatud või uusi majandusvaldkondi: näiteks suhkrutööstus, võitööstus, linatööstus, aadlile kuulunud metsast saaks rohkem paberit toota, turbarabadest saaks kasulikku maad, turvast saaks tulevikus elektri tootmiseks kasutada. Martna ei pidanud võimatuks sedagi, et Eestis avastatakse naftaallikad, mis elavdaksid majandust. Rannikul on liivakivi, millest saaks fosforit. Oluline oli ka kaubanduspotentsiaal. Näiteks Narva-Peipsi-Emajõgi-Võrtsjärvi-Viljandi-Pärnu kaubatee oli enne peaaegu kasutamata. Kaubavahetust Venemaaga läbi Tallinna pidas Martna väga tulusaks – juhul, kui Venemaa on selleks valmis. Iseseisvus võimaldaks ka täiesti uusi majandusharusid arendada, näiteks kohvikaubandus, šokolaadikaubandus, kakaotööstus, moositööstus jne.⁵⁹⁰

⁵⁸⁹ Eliel [=M. Martna], 11–12.

⁵⁹⁰ Martna, *Estland, die Esten und die estnische Frage*, 129–140.

5.3.4. Rahvaste enesemääramisõigus kui tuumargument

Marx ja Engels adusid rahvusluse olulisust pärast 1848. aasta revolutsioone ning I Internatsionaali 1865. aasta Londoni konverentsil visandas Marx Poola küsimust käsitleva teksti („Proclamation on the Polish Question”) ning leidis, et Vene mõju vähendamiseks Euroopas tuleks anda Poolale enesemääramisõigus, mis kuulub igale rahvusele.⁵⁹¹ Samas piiras Engels juba järgmisel aastal enesemääramisõigust, selle universaalsust, leides, et rahvused (*nation, Nation*) on vaid väga üksikud, väljavalitud rahvad, leides, et Poola enesemääramine ei kannaks endas rahvusprintsipi ning puhtalt see, et üks rahvas tunneb end rahvusena, ei anna õigust enesemääramisele. Kui rahvused (*nation, Nation*) olid suured, ajaloolised rahvad nagu itaallased, poolakad, sakslased, ungarlased ja neil oli õigus enesemääramisele, siis väiksed rahvad serblased, horvaatlased, ruteenlased, slovakid, tšehhid (*geschichtlose Völker*) on „absurd” ning nende ja riigi piirid ei saa olla vastavuses, nende enesemääramisõigust ta ei toetanud.⁵⁹²

Marxi ja Engelsi argumentatsioon väikerahvuste enesemääramisõiguste vastu oli suuresti majanduslik: see oleks olnud „reaktiooniline”, kuna aeglustuks Ida-Euroopa industrialiseerimine ning majandusareng, see omakorda aga takistaks „proletariaadi võitu”. Just selliste majanduslike põhjuste tõttu pidid väiksed rahvused kuuluma suuremate riikide külge.⁵⁹³

Näiteks Otto Bauer toetas esialgu rahvuslikku kultuurilist enesemääramist riigi sees, kuid Esimese maailmasõja ajal hakkas toetama rahvuste enesemääramist kuni separatismini.⁵⁹⁴ Kui sajandi alguses olid paljud marksistlikud poliitilised jõud võtnud omaks enesemääramispõhimõtte, siis näiteks 1916. aastal hakkasid tinglikku enesemääramisõigust toetama ka radikaalse tiiva esindajad. Näiteks Rosa Luxemburg tunnistas 1916. aastal rahvuslikku enesemääramisõigust kui ajutist strateegiat Esimese maailmasõja tekitatud tingimustes. Samas seostas tema selle toetuse sotsialismiga: ainult sotsialism saab luua vabad ja iseseisvad rahvused, seni, kuni eksisteerivad imperialistliku poliitikaga kapitalistlikud riigid, ei saa olla rahvuslikku enesemääramisõigust.⁵⁹⁵

Üks põhjus, miks hakkas Lenin Esimese maailmasõja ajal – kui vaadelda tema tegevuse strateegilisi kaalutlusi – toetama rahvaste enesemääramisõigust, oli leida endale toetajad ilma riigita Aasia ja Aafrika rahvaste juures. Ta ei klassifitseerinud siis rahvaid ajaloolisteks ja mitteaajaloolisteks rahvusteks nagu tegi Engels.⁵⁹⁶ Ta leidis, et lihtsalt kultuuriline mitteterritoriaalne enesemääramine

⁵⁹¹ Connor, 11.

⁵⁹² Connor, 12; Martin, 231.

⁵⁹³ Shlomo Avineri, “Marxism and Nationalism,” *Journal of Contemporary History*, 26 (1991), 641.

⁵⁹⁴ Kolakowski, 588.

⁵⁹⁵ Kasprzak, 436.

⁵⁹⁶ Connor, 32; Kolakowski, 676; Carrère d’Encausse, 40–43.

on liiga vähe ja et sellest ei ole erilist kasu.⁵⁹⁷ Nii oli juba 1913. aastal enamliku partei seisukohaks, et tsaaririigi rahvastel on õigus enesemääramisele: eraldumisele ja iseseisva riigi rajamisele.⁵⁹⁸ Teisalt oli rahvuslus siiski Lenini jaoks negatiivne ning ta pidas rahvaste enesemääramist erandiks. Paljuski Marxi majandusliku sunni argumentide tuginedes leidis ta, et isegi kui rahvused on Venemaast eraldunud, siis aja jooksul nad mõistavad, et see oli majanduslikult halb otsus ja soovivad uuesti ühineda.⁵⁹⁹ Loodeti ka, et kuna tunnustatakse rahvaste enesemääramisõigust, siis jätavad rahvused selle üldse kasutamata. Esialgu toetati nii Ukraina raada tegevust ja tunnustati ka Soome iseseisvust, kuid hiljem hakati rahvaste enesemääramisõigusega manipuleerima – näiteks siis, kui Ukraina lubas oma territooriumil liikuda Doni kasakatel.⁶⁰⁰ Lenini võis küll kohati tugevalt toetada rahvaste enesemääramisõigust, kuid see jäi siiski erandiks ning pärast Brest-Litovski rahu sõlmimist teatas, et sotsialismi huvid on alati kõrgemad kui rahvuslik enesemääramine.⁶⁰¹

Teatavas mõttes oli 1917. aastal toimunud rahvusvahelistes suhetes pööre: esiplaanile nihkus rahvaste enesemääramisõigus ning sellest sai ka üldiselt aktsepteeritud norm – isegi kui see jäi esialgu vaid retooriliseks.⁶⁰²

Enesemääramisõiguse esiplaanile tõusmises mängis keskset rolli USA president Woodrow Wilson, kes 12. jaanuaril 1917 Senati ees peetud kõnes, käsitledes tulevase rahu põhimõtteid, väljendas toetust rahvaste enesemääramisõigusele, leides, et „valitsuste õiguspärane võim pärineb valitsetavatelt ning kellelgi ei ole õigust anda rahvaid ühe riikliku võimu (*sovereignty*) alt teise alla justkui nad oleksid omand”.⁶⁰³ Hilisemates sõnavõttudes kasutas ta juba otsesõnu väljendit „enesemääramine”, näiteks 18. veebruaril 1918 kõnes kongressile: „„Enesemääramine” ei ole pelgalt fraas. See on tegutsemise hädavajalik põhimõte”.⁶⁰⁴ Wilson oli esimene suurriigi juht, kes nägi tulevase rahu üheks tingimuseks rahvaste enesemääramisõigust.⁶⁰⁵

Ka Martna „korjas üles” enesemääramisõiguse põhimõtte. Seda kasutas ta tegelikult juba 1917. aastal, et argumenteerida Eesti autonoomia toetuseks Venemaa koosseisus. Enesemääramisõigusele tuginemist õigustas nii Venemaa kui ka kõigi teiste maade sotsiaaldemokraatlike parteide tunnustus sellele põhimõttele.⁶⁰⁶ Niikaua, kui „riiklises mõttes enesemääramise õigust kindlustatud ei ole”, ei ole rahval vahendeid, et astuda vastu keskvalitsuse ümberrahvastamiskavadele ja -poliitikale.

⁵⁹⁷ Kolakowski, 675.

⁵⁹⁸ Connor, 33–34.

⁵⁹⁹ Connor, 34.

⁶⁰⁰ Kalmo, 206–207.

⁶⁰¹ Kolakowski, 677.

⁶⁰² Kalmo, 174.

⁶⁰³ Woodrow Wilson, *War Addresses of Woodrow Wilson*, toimetanud Arthur Roy Leonard (Boston, New York etc.: Ginn and company, 1918), 8.

⁶⁰⁴ Wilson, 106.

⁶⁰⁵ Kalmo, 175.

⁶⁰⁶ Martna, “Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917],” 308.

Autonoomia, enesemääramisõigus riigi sees, oli justnimelt see vahend.⁶⁰⁷

Hilisemas apoloogias iseseisvuse toetuseks apelleeris Martna samuti rahvaste enesemääramisõigusele. Seda saigi ta teha seepärast, et põhimõte oli sisuliselt muutunud üldkehtivaks. Seda tunnustasid erinevate maade sotsiaaldemokraatlikud parteid, seda oli toetanud Internatsionaal, seda oli toetanud Lenin ning viimaks pidi Wilsoni, maailma tugevaima riigi juhi sõnul saama sellest üks tulevase maailmakorra aluspõhimõtteid.

Seepärast püüdis Martna ümber lükata baltisaksa aadli paternalistlikke seisukohti, et eestlased ei ole valmis end ise valitsema. Üheks selliseks baltisaksa mõtlejaks oli näiteks Theodor von Berent, kes rõhutas pärast 1905. aasta revolutsiooni baltisaksa kultuuri üleolekut kohalike eestlaste ja lätlaste kultuurist, leidis, et viimased on vaid ajaloolised anomaaliad, mis on saanud võimalikuks tänu baltisakslastele.⁶⁰⁸ Martna sõnul polnud võtta küll kogenud suuri riigimehi, kuid eestlast seas oli siiski poliitikasse sobivaid mehi, haritlasi. Tõestuseks oli näiteks see, et juba 1902. aastast saadik võttis eesti haritlaskond osa Tallinna valitsemisest, eestlased olid kõrgetel administratiivsetel kohtadel Vene armees ning ka talupoegadel oli omavalitsuskogemus.⁶⁰⁹

Rahvaste enesemääramisõiguse raamistikus selgitasid Martna ja N. Köstner Internatsionaalis kõigepealt, et eestlased on venelastest täiesti erinev rahvas, kellele on vene keel võõras ning et eestlased tutvusid vene keelega ainult vägivaldse venestamise tõttu. Sellel eraldiseisval rahvusel oli nende arvates suur iseseisvustung – mainiti isegi 90-protsendilist toetust – mis ei olnud pelgalt ühe klassi huvi, vaid seda soovisid nii proletariaat kui kodanlus.⁶¹⁰ Ka saksakeelsele lugejaskonnale suunatud tekstis apelleeris Martna rahvaste enesemääramisõigusele. Martna argumenteeris, et Teine Internatsionaal oli juba enne Esimest maailmasõda tunnistanud, et rahvuslik rõhumine on kahjulik nii proletariaadi klassiteadlikkusele kui klassivõitlusele ning ei eitanud kunagi, et igal rahval (*Volk*) on õigus poliitilisele enesemääramisele ning seda tunnistasid ka bolševikud. Nüüd aga pidid eestlased võitlema (Vabadussõjas) enamlastega, kes küll esialgu tunnistasid enesemääramisõigust, kuid eiravad seda: Venemaa oli näiteks tunnustanud Soome iseseisvust, kuid 1918. jaanuaris deklareeris Lenin, et kui rahvaste enesemääramisõigus ohustaks kuidagi nõukogudemaad, siis jäetakse esikohale siiski Nõukogude Venemaa säilitamine.⁶¹¹ Martna tugineb enamlikule enesemääramist toetavale seisukohale, kuigi teisalt jällegi kritiseerib nende taganemist algsetest põhimõtetest ning nende vastupidiselt käitumist.⁶¹²

⁶⁰⁷ Martna, "Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917]," 301–302.

⁶⁰⁸ Toivo Ülo Raun, "Rahvuslik identiteet Eestis ja Soomes 1905-1917," *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat: 2006*, (2008), 11–12.

⁶⁰⁹ Martna, *Estland, die Esten und die estnische Frage*, 43–47.

⁶¹⁰ *Die II. Internationale 1918/1919. II*, 793, 796; *Die II. Internationale 1918/1919. I*, 417–418, 582.

⁶¹¹ Martna, *Estland, die Esten und die estnische Frage*, 182–183; Connor, 49.

⁶¹² *Die II. Internationale 1918/1919. II*, 794.

Enesemääramisõigus oli üheks argumendiks ka siis, kui Martna pöördus Kautsky poole:

„Meie nõuame enestele siin ainult loomulikku olemise õigust oma enese kultura eduga. Me oleme kindlad selles arwamises, et me sellel teel ja selle wiisiga inimesesoo üleüldiseks eduks omalt poole kõige rohkem ära teha suudame, nagu iga rahwa ülesanne on. Sel teel loodame ka oma lõpusihile – sotsialismusele – kõige kindlamine ligineda ja seda kõige rutemine kätte saada.”⁶¹³

Sarnase argumentatsiooniga toetas Martna varem ka eestlaste enesemääramisõigust, autonoomiat Venemaa koosseisus, sest „[m]inu arwates kuulub nüüd ka Eesti rahwas nende hulka, kellel inimesesoo üleüldises edus oma tähtsad kultuurilised eriülased on.”⁶¹⁴

Martna kirjutas Kautskyle sellest, et ühe rahva (eestlaste) iseseisvus ja kultuuriline edenemine võiks üldises plaanis edendada inimsugu kui tervikut. Sarnaseid ideid väljendas 1836. aastal mõjukas Itaalia ühinemisliikumise tegelane Giuseppe Mazzini, kelle kirjutistel oli oluline mõju Wilsoni arusaamale tulevasest maailmakorrast ning rahvaste enesemääramisõigusest.⁶¹⁵ Mazzini leidis, et „eesmärk peaks olema üks: rajada üldine sotsiaalne organisatsioon, mille lõppeesmärgiks on inimkond ja alguspunktiks isamaa”.⁶¹⁶ Mazzini arvas, et rahvus on justkui vaheaste, et jõuda progressiivse inimkonda hõlmava rahvusvahelise liitumiseni. Ta oli küll rahvuslane, kuid tema jaoks ei olnud rahvus kunagi omaette (lõpp)eesmärk.⁶¹⁷ Mazzini oli küll Itaalia revolutsioonitegelane, kuid ei olnud Marxi järgija ning teda kritiseeriti nii Marxi kui Marxi jüngrite poolt.⁶¹⁸

Martna küll ei räägi oma tekstides otseselt inimkonnast, põhiliseks on tal siiski klassid (eeskätt proletariaat), vahel ka rahvus ning tõenäoliselt ta Mazzinit ei tundnud, kuid mõningaid sarnasusi Mazziniga võib siiski leida. Kui Mazzini arvates pidid rahvusriigid aitama saavutada globaalseid kogu inimkonda hõlmavaid eesmärke, siis oli ka Martna Eesti iseseisvust toetavas argumentatsioonis sarnaseid jooni: iseseisvas Eestis rahvuskultuuri arendades edendatakse seeläbi inimkonda. Sellise idee kombineerimine marksismiga andiski Martnale alust väita, et väikses eripäraste oludega rahvusriigis võiks tema jaoks olulisi globaalseid eesmärke (proletariaadi edenemine, sotsialism) saavutada – ja seda paremini võrreldes kuulumisega suurde unitaariiki, mis on liig mitmekesiste oludega (Venemaa). Selline rahvuslike küsimuste läbi inimkonna kui terviku edendamise idee leidis kajastust ka eesti poliitilise spektri teises otsas, näiteks Jaan Tõnissoni

⁶¹³ -s [=M. Martna].

⁶¹⁴ Martna, “Luuletaja Hans Pöögelmann-Rooskaja - sõnnikulaotajate seas.”

⁶¹⁵ Stefano Recchia, Nadia Urbinati, “Introduction. Giuseppe Mazzini’s International Political Thought,” *A Cosmopolitanism of Nations: Giuseppe Mazzini’s Writings on Democracy, Nation Building, and International Relations*, Giuseppe Mazzini (Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2009), 3.

⁶¹⁶ Giuseppe Mazzini, “Three Essays on Cosmopolitan Ideals and National Sentiment [1836-1871],” *A Cosmopolitanism of Nations: Giuseppe Mazzini’s Writings on Democracy, Nation Building, and International Relations*, toimetanud Stefano Recchia (Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2009), 53.

⁶¹⁷ Recchia, Urbinati, 2.

⁶¹⁸ Recchia, Urbinati, 6.

tekstides, kes leidis 1927. aastal, et „on tõusmas uudne riiklus kui rahvuslike jõudude ülem organisatsioon rahvuslike paleuste teostamiseks inimsuse aate valguses”.⁶¹⁹ 1940. aastal kirjutas Tõnisson Euroopa föderatsiooni ideest (mille üheks eelkäijaks on peetud teiste seas ka Mazzinit) ning viitas seejuures ka otse Mazzinile.⁶²⁰ Ka näiteks Jüri Vilms leidis, et rahvuskultuur süveneb ja edeneb inimkonna arenguga koos.⁶²¹

Martna ja Köstneri töö tulemusel võttis 26.-29. aprillini 1919 toimunud Internatsionaali Amsterdami kongress vastu Eesti iseseisvust tunnustava resolutsiooni, mis tunnustas just enesemääramisõigust: „Eesti rahva iseseisvusmanifest on täielikus kooskõlas Internatsionaali kongressi otsustega rahvaste enesemääramisõigusest.”⁶²² Belgia poliitiku Camille Huysmansiga, ühe internatsionaali juhiga vesteldes oli Martna saanud tema toetusavalduse Eesti iseseisvusele juba 1918. aasta novembris, kuigi see ei olnud ametlik seisukoht.⁶²³ Amsterdami kongress valis ka täitevkomitee, kuhu kuulusid Hjalmar Branting, Ramsay MacDonald ja Pierre Renaudel, mis sõitis Pariisi rahukonverentsile ning kandis otsused seal ette. See andis konverentsil ka Eesti delegatsioonile ühe lisatoetuspunkti.⁶²⁴ Internatsionaali tunnustust võib pidada üheks Martna tegevuse otseseks tulemuseks – kuigi Internatsionaalis saadud tunnustus ei olnud väga suure kaaluga, sest tegemist ei olnud ühegi riigiga ning organisatsioon oli lõhenenud. Välisauditooriumile suunatud „Estland'i” otsest mõju on raskem hinnata, kuid tõenäoliselt mängis teos siiski rolli Eesti küsimuse tutvustamisel ning tunnustuse saavutamisel. Vasakpoolsete poliitikute jaoks võis Martna argumentatsioonis nii mõndagi sümpaatset olla, sest kuigi teos ei olnud väga tugevalt marksistlik, oli see siiski teose üks oluline dimensioon.

Kui püüda lühidalt spekuloida põhjuste üle, miks hakkas Martna iseseisvust toetama ning ei jäänud koostööle enamlastega, siis võib sel näha mitmeid võimalikke tagamaid. Üks põhjus, miks Martna hakkas iseseisvust toetama, oli enamlaste poliitika. Kui erinevad Venemaa rahvused lootsid esialgu enamlastega koostööd teha, siis vastupidiselt varasematele dekreetidele hakkas Lenin tegelema hoopis võimu tsentraliseerimisega, rahvusliku enesemääramise õigus allutati klassivõitluse ülimuslikkusele, Asutav Kogu saadeti laiali.⁶²⁵ Kuna Martna maailmavaate üheks oluliseks ehituskiviks oli rahvusküsimus, võis ta neil kaalutlustel leida, et enamlastega eraldi oleks mõistlikum.

⁶¹⁹ Tõnisson, „Rahvusliku kasvatus tähtsus [1927],” 279.

⁶²⁰ Jaan Tõnisson, „Euroopa föderatsiooni idee [1940],” *Riigivanem*, koostanud Simo Runnel, Eesti mõttelugu, 100 (Tartu: Ilmamaa, 2011), 503–513, 507.

⁶²¹ Vilms, 68.

⁶²² *Die II. Internationale 1918/1919. I*, 599; vt ka: Martna, *Tööliste International - üleilmaline tööliste liit*, 41.

⁶²³ Martna, „1918-1919 päevaraamatust,” 329.

⁶²⁴ Martna, „1918-1919 päevaraamatust,” 339.

⁶²⁵ Kappeler, 298.

Martna võis vaateid muuta ka taktikalistel kaalutlustel. Seni oli ta olnud pagulasena vahendaja: vahendas teavet ja ideid Eestisse, Soome; Eesti, Soome ja Venemaa olusid saksakeelses ajakirjandusse. Uues olukorras oleks see vahendajatöö olnud ilmselt veelgi ebakindlam ning ta oleks mitmes mõttes jäänud isolatsiooni. Sotsialistid-revolutsionäärid olid siirdunud tagasi Venemaale ning sellega kaotas Martna ka suure osa kontaktidest-suhtlusringist. Enamlasena oleks ta pidanud tegutsema kas välismaal või Venemaal, kuid Vene enamlastega oleks koostöö olnud aga raskendatud puhtpraktilistel põhjustel, kuna mitmed sekundaarsed allikad ütlevad, et Martna ei osanud vene keelt. See oleks igati raskendanud ka poliitilist karjääri. Poliitilisi põhjuseid analüüsid võib eeldada, et Martna leidis, et koostöös eesti rahvuslike jõududega oleks tema poliitilise agenda teostamine tõenäolisem. Vene enamlased olid kaldumas üha suuremale tsentraliseerimisele, kuid rahvusriigis juba võrdlemisi mõjukana olid tema väljavaated oluliselt paremad. Ilmselt ei saa alahinnata ka isiklike küsimusi: Martna oli elanud paguluses, eemal lähedastest, senine elamine kirjutamisest oli keeruline. Töötamine diplomaatilises teenistuses ja hilisem poliitikuarjäär andis aga suurema kindluse.

5.4. Sissevaateid hilisemasse suhtumisse Eesti riiki ja ühiskonda

Kui 1918. aastal asus Martna Eesti iseseisvust kaitsma, siis suhteliselt kiiresti teises kaitsev seisukoht tugevaks poliitiliseks kriitikaks. Kriitika oli kohati niivõrd terav, et Martnat süüdistati riigivastasuses, kuigi avalikes sõnavõttudes jäi Martna siiski seisukohale, et rahvusriigi rajamine oli õige samm. Seda väljendas ta näiteks 1928. aastal: „Mina olen selles veendunud, et poliitiline iseseisvus demokraatlikul alusel ka väikese Eesti rahvale ja Eesti töölisklassile väga palju väärt on.”⁶²⁶ See samm oli positiivne proletariaadile, sest materialistlikule ajalookäsitlusele tuginedes leidis Martna, et ajalugu on klassivõitluse ajalugu, kuid klassivõitluse võimalused on iseseisvas Eestis palju laiemad. Sotsialistiks, kes soovis jõuda sotsialismi, jäi Martna oma elu lõpuni. Seepärast leidis ta oma 70. juubeliks korraldatud aktusel Estonia kontserdisaalis, et omariikluse ja demokraatia tingimustes on sotsialistlike ideede levitamine lihtsam kui tsaari-Venemaal. Samas oli tema arvates siiski Eesti proletariaadi ja sotsialistliku arengu mõttes maha jäänud, sest proletariaat on väike ja ei suuda palju korda saata. Lahendus sellele olukorrale oli lihtne leppimine ja arusaam, et „sotsialismi tulevik ei olene meist, ei olene Eestist”.⁶²⁷

Kriitikat väljendas Martna nii sise- kui välisauditooriumi ees, näiteks 1924. aastal Rootsi ajakirjanduses. Seal väljendas Martna tugevat pessimismi ja kritiseeris riiki niivõrd, et Eduard

⁶²⁶ **Mihkel Martna**, „Kümne aasta pärast...” *Kümme aastat Eesti riiklikku iseseisvust* [faksiimile] (Tallinn: Olion, 1990 [1928]), 28–30.

⁶²⁷ **Martna**, „Eesti sotsialistliku liikumise koidikul [1930],” 427.

Virgole näis Martna isegi riigivastane ning Eesti usaldust välismaal kahjustav. Martna põhikriitika on majanduskriitika: Eesti tööstus vegeteerivat ning ei oska end uutes oludes sisse seada ja seetõttu on areng takistatud.⁶²⁸

Võibki öelda, et kui enne iseseisvumist oli majanduslik eluvõimelisus Martna jaoks üks põhilisi kahtlemiskohti, siis hiljem muutus see suurriigi majandussüsteemist eraldumisega tekkinud probleemide sedastuseks-kriitikaks: „lonkav tööstus”, raskused uutele turgudele ümberorienteerumisel, Eesti turu ja tööjõu väikus, tööpuudus. Samas Martna mitte ainult ei kritiseeri, vaid näiteks 1928. aastal pakub välja lahendusi, leides, et põlevkiviõli tootmine võiks aidata majandust elavdada, uusi töökohti tekitada.⁶²⁹ Eriti 1924. aasta kriitika majanduse suunal oli õigustatud, kuna sel ajal oli Eestis Vene turgude äralangemisest põhjustatud majanduskriis, mis tõi kaasa nii pankrotid kui tööpuuduse kasvu, see omakorda tekitas üldise rahulolematuse. Samas oli majanduskriis osa majanduslikust „lahtirakendamisest” Venemaast ning pikemas perspektiivis viiski see uutele Lääne- ja Kesk-Euroopa turgudele orienteerumisele.⁶³⁰ Küll aga oli riigi majanduspoliitika kritiseerimine välisajakirjanduses majandusprobleemide lahendamisel ilmselt väikse mõjuga.

1924. aastal kritiseeris Martna Eestit ka Soome ajakirjanduses, ajalehes Suomen Sosialdemokraatti. Ta arvas, et Eestit on ähvardamas tagurlik diktatuur, mille poole püüdlevad kodanlikud jõud, kes kritiseerivad liiga demokraatlikku põhiseadust ning taotlevad tugevama käega poliitikat.⁶³¹ Poliitiline kriitika, poliitiliste oponentide kriitika on üks osa poliitilisest võitlusest demokraatlikus ühiskonnas, kuid antud juhul, kuna Martna kritiseeris sisepoliitilisi probleeme välisajakirjanduses, on seda veidi keerukam näha osana sisepoliitilisest võitlusest, sest välisajakirjanduses tehtud avaldustel ei olnud tõenäoliselt eriti suur mõju sisepoliitikale ja potentsiaalsete valijate hoiakutele – kes olid paljuski töölisel ning ei lugenud välisajakirjandust.

1920. aastatel tekitasid Eesti Vabariigis kommunistid sisepoliitilisi konflikte. Kui 1924. aasta veebruaris toimusid Riigikogus arutelud kommunistide arreteerimise ja vahi alla jätmise üle, siis parlamendi enamus oli vahistatud kommunistlike parlamendiliikmete vahi alla jätmise poolt. Vasakpoolsete kriitika parlamendis nende vahistamiste suunal oli üldine. Teravalt võttis sõna ka Martna, kes viitas läbi huumori sellele, et nii kommunistid kui sotsiaaldemokraadid soovivad

⁶²⁸ ERA.1621.1.34 Kirjavahetus Mihkel Martna'ga poliitilistes ja ajakirjandusalastes küsimustes, Virgo Stockholmis Martnale, 23. september 1924, L73. Martna artikli sisu antakse siin edasi läbi Virgo kirjelduse; **Mihkel Martna**, “Ur en randstats liv [?],” *Socialdemokraten*, 22. september 1924.

⁶²⁹ **Martna**, “Kümme aastat iseseisvust [1928],” 392–394.

⁶³⁰ **Jaak Valge**, *Lahtirakendamine: Eesti Vabariigi majanduse stabiliseerimine 1918-1924* (Tallinn: Rahvusarhiiv, 2003), 293jj, 356jj.

⁶³¹ **Mihkel Martna**, “Kirjeitä Wirosta,” *Suomen Sosialdemokraatti*, 19. september 1924 (vastavalt Päevalehele); “Martna mustab Eestit edasi,” *Päewaleht*, 24. september 1924.

ühiskonnakorda vägivaldselt pöörata, ainuke erinevus seisneb selles, et sotsiaaldemokraadid on lükanud selle pöörde määramatusse tulevikku. Kommunistlike saadikute eemaldamine Riigikogust ja omavalitsusasutustest oli tema arvates lihtsalt parempoolsete manööver positsioonide kindlustamiseks, sest pelgalt maailmavaate tõttu ei tohiks inimesi vangistada – võrreldes seda Jan Husi põletamisega. Martna väitis sedagi, et sotsiaalpoliitilistes küsimustes on kommunistidest parlamentäärid sotsiaaldemokraatide liitlased, erinevalt parempoolsetest, kes nende ettepanekute vastu hääletavad. Samas väljendas Martna veel veebruaris 1924 tugevat kahtlust selle suhtes, kas Eesti kommunistid ühiskonnakorda muuta soovivad, sest neil on „Vene kommunismi pankrot silmaga näha”.⁶³² Rohkem kui pool aastat hilisemad sündmused näitavad nende ennustuste ekslikkust, kuid samas pidasid ka Eesti luureteenistuste ja sõjaväeteenistuse juhid 30. novembril 1924 võimalikku mässu ööl vastu 1. detsembrist ebatõenäoliseks ning loobusid 30. novembri õhtul ennetavatest arreteerimistest.⁶³³

1920. aastate esimene pool oli aeg, mil toimus mitmeid protsesse kommunistide vastu ning see omakorda pälvis rahvusvahelist tähelepanu.⁶³⁴ Kui 14. novembril 1924 mõisteti surmanuhtlus, mis ka samal päeval täide viidi, kommunistile Jaan Tompile, siis Martna koos teiste enda partei liikmetega Karl Asti ja August Reiga valgustas detsembris protsessi Tööliste ja Sotsialistide Internatsionaalile (Labour and Socialist International) Londonis. Nad annavad küll teada, et ei ole võimalik väljendada piisavat kahetsust Jaan Tompi hukkamise suhtes, kuid teisalt leidsid, et kuna Jaan Tomp käitus kohtuprotsessil niivõrd provokatiivselt ning kutsus üles demokraatliku riigi kukutamisele, siis ei jäänud lihtsalt muud üle. 1. detsembril kommunistide riigipöördekatse oli nende arvates näide sellest, et varasemad kommunistide arreteerimised olid igati õigustatud, sest muidu oleks kommunistide tegevus toonud kaasa palju suuremad kahjud, iseseisvuse kaotamise „despootlikule” ja „jesuiitlikke” meetodeid kasutavale Nõukogude Venemaale. Ähvardava näitena tõid nad Gruusia, pidades silmas 1924. aasta septembris-augustis toimunud Nõukogude vastast ülestõusu, mis lõppes ülestõusu verise mahasurumise ning suure hulga hukkunutega.⁶³⁵

Kuna Martna oli põhimõtteline surmanuhtluse vastane, oli ta vastu ka Viktor Kingissepa hukkamisele, väites, et ta oleks selle vastu isegi siis, kui Kingissepp võimu haaranuna Martna maha laseks. Hukkamisi olidki enamlased läbi viinud. Ülevenemaaline Kesktäitevkomitee Kõrgem Revolutsiooniline Tribunal, mille juurdlusosakonna liige oli Kingissepp, mõistis 1918. aastal

⁶³² *II Riigikogu*, 151–163; **Rosenthal, Tamming**, 276–279.

⁶³³ **Rosenthal, Tamming**, 693–718, eriti 718.

⁶³⁴ **Mari-Leen Tammela**, “Kommunistide kohtuprotsessid Eesti Vabariigis 1920. aastate esimesel poolel. Historiograafilisi ja allikaõpetuslikke ääremärkusi,” *Eesti Ajalooarhiivi toimetised*, 19 (26) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012), 267–268.

⁶³⁵ IISG 1368.1542 1924.24 BI, eriti L22-23.

poliitilistel alustel inimesi surma, millekohased otsused ka täide viidi.⁶³⁶ Martna leidis, et isegi kui Eesti riigil ja valitsusel oli õigus pidada Kingisseppa oma „weriwaenlaseks”, siis Kingissepal kui inimesel pidi olema õigus õiglasele kohtumõistmisele. Sellist hukkamist pidas ta kahetsusväärseks ka seepärast, et see kahjustab Eesti välismainet (vasakpoolsete silmis), kuna saab väita, justkui oleks riigis valge terror.⁶³⁷

Martna oli üks neid vasakpoolseid poliitikuid, kes kaitses poliitvangide amnesteerimist. Kui pärast Tompi hukkamist püüdis ta seda Londonis õigustada, siis juba 1926. aastaks olid tema positsioonid teisenenud. Näiteks kirjutas 5. juunist 1926 töölisinternatsionaali juhatajale väljendas ta oma hukkamõistu poliitvangide (kommunistide) surmanuhtlusele Eestis ning andis teada, et püüab töötada neile amnestia saamise heaks.⁶³⁸ Kui 4. detsembril 1929 arutas Riigikogu kaitsekomisjoni ettepanekul kaitseseisukorra kestust, siis Aleksander Jõeäär kõneles ESTP nimel selle pikendamise vastu. Karl Ast väljendas oma vastuseisu amnesteerimisele ja leidis, et ühiskondlikule ja riiklikule korrale ning töölisklassile ohtlikud indiviidid tuleb isoleerida. Amnesteerimisel ei olnud tema arvates mõtet, kuna hiljem peaks poliitvangid niikuini tagasi tooma.⁶³⁹ Martna kritiseeris Asti lähenemist ajaleheartiklis ning leidis, et üheski kultuurses riigis ei mõisteta õigust sõjaväljakohtutes. Martna leiab, et analoogselt Asti argumentatsioonile pidid varem nii Martna kui Ast vangis olema, sest olid tsaaririigile kahjulikud. Lisaks olevat ka teisi peale kommuniste erakorralise olukorra tingimuses vangi mõistetud.⁶⁴⁰ Argumentatsiooni õiglase kohtupidamise poolt ja surmanuhtluse vastu võib vaadelda kui õigusriikluse eest seismist, kuid teisalt ei saa eitada ka seda, et kõige suuremat sise- ja välispoliitilist ohtu kujutasid endast kommunistid, kes, saades juhtnööre Kominternilt, olid seadnud eesmärgiks „väevõimu valitsuse” kukutamise – mida demonstreeris kõnekalt 1. detsembri riigipöördekatse.⁶⁴¹ I Riigikogus oli amnestia üheks meelisteemaks just kommunistidest parlamentääridele, kellele see oli üheks poliitiliseks eesmärgiks.⁶⁴²

Kui tugineda Nigol Andresenile, siis oli Martna tegevus Eesti iseseisvumise algusajal, koostöö parempoolsete poliitikutega, vähemalt osaliselt tema maailmavaate põhiehituskividega (marksism, klassivõitlus, jms) vastuolus. „Ka Martna sotsiaalpatriootlik periood ei lepitand teda Lääne sotsiaalpatriootidega ega viind teda oma seniste marksistlike põhimõtete revideerimisele. Kuidas ta

⁶³⁶ Valge, *Punased*. I, 83-84.

⁶³⁷ *I Riigikogu: VI istungjärg: [25. aprill - 1. juuni 1922]: protokollid nr. 117-130* ([Tallinn]: Riigikogu, 1922), 268–271.

⁶³⁸ IISG 1368.589 Zirkulare aus dem Jahre 1926.11 Bl, L 5-11.

⁶³⁹ *Riigikogu IV koosseis: Täielikud protokollid. II istungjärg. 7. koosolekust 7. oktoobril 22. koosolekuni 18. detsembril 1929* ([Tallinn]: Riigikogu, 1929), 221–228.

⁶⁴⁰ **Mihkel Martna**, „Üleliigse sõnavabaduse vastu. Poliitiliste vangide amnesteerimise asjus [1929],” *Oma kodu*, koostanud **Hando Runnel**, Eesti mõttelugu, 116 (Tartu: Ilmamaa, 2014), 406–410.

⁶⁴¹ **Kuuli**, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis*, 35; vt nt: **Mari-Leen Tammela**, „Kommunistlik töölistertühm I Riigikogus (1920-1923),” *Riigikogu Toimetised*, 19 (2009), 199–208.

⁶⁴² *I Riigikogu: V istungjärg: [9. märts - 8. aprill 1922]: protokollid nr. 91-116* ([Tallinn]: Riigikogu, 1922), 374–375.

üks või teine poliitiline samm oli kooskõlas ta enese põhimõtetega, sellest ta on hilisemal aastail väljendand mõndagi kibeduses,” kirjutas Andresen 1935. aastal.⁶⁴³ Avalikes sõnavõttudes Martna oma iseseisvuse rajamise aegset tegevust maha ei laitnud, küllap viitab Andresen mõnele isiklikule vestlusele. Selle „kibeduse” kohta tunnistas Martna 1933. aastal Aleksei Jansonile ja Maksim Untile, et kahetseb, et lähenes 1917. aastal kodanlike parteide juhtidele. Jaak Valge sõnul tähendas 1917. aastal kodanlikele parteidele mittelähenemine lähenemist kommunistidele ehk Eesti iseseisvuse mittetunnustamist.⁶⁴⁴ Samas võis see väide tähendada tugevamaks muutunud ortodoksset ja reformismile vastanduvat joont. Martna võis seejuures silmas pidada Saksa mudelit. Kui ta kritiseeris paljudes küsimustes Saksamaa SPD tegevust, siis üldistatult võib öelda, et selle analoog oli Eestis ESDTP/ESTP, sümpaatiat näitas aga Martna just Saksa USPD vastu. USPD oli küll vasakpoolsem ja poliitiliselt programmilt lähedasem bolševikele, kuid teisalt oli USPD liidreid Kautsky üks tulisemaid Lenini kriitikuid.

Martna ühiskonnakriitika oli omane tema maailmavaatele, sest nn ortodoksne marksism ongi tugevalt kapitalistlikku ja „kodanlikku” ühiskonda kritiseeriv, sest eesmärk on seda muuta. Tema kriitilisust arvustati poliitilise spektri teisest otsast, näiteks on Jaan Tõnisson nekroloogis Martnale leidnud, et Martna ortodoksne marksism nii teoorias kui praktikas aitas kaasa demokraatliku korra diskrediteerimisele rahva silmis.⁶⁴⁵

Martna oli kindel, et kui ühiskond on arenenud piisavalt kaugele, siis on üleminekul kapitalismist sotsialismi vältimatu proletariaadi diktatuur, et ühiskonnakorda tuleb jõuga muuta. Samas oli ta selle hetke saabumise lükanud määramatusse tulevikku ning leidis, et revolutsiooni ei saa esile kutsuda⁶⁴⁶ ning poliitilises tegevuses iseseisvuse ajal ei olnud see ka tema eesmärk. Selle lähtekoha eeskujuks oli tal tõenäoliselt Kautsky, kes leidis 1880ndatel, et sotsialistide eesmärgiks ei ole mitte ette valmistada revolutsiooni, vaid valmistada end ette revolutsiooniks, kuni aeg on küps revolutsiooni puhkemiseks. Seda Kautsky sisukohta on kirjeldatud kui passiivradikaalsust.⁶⁴⁷

1928. aastal kirjutas Martna, et sotsialiste maha surudes „ei tunta ega taheta tunda seda moraalset mädanemise lehma, mis ühiskondlikku kõlblusetunnet juba otse lämmatama kipub.”⁶⁴⁸ Hoolimata teravast sõnakasutusest ja kriitikast jäi ta olemasoleva parlamentaarse demokraatia tingimustes demokraadiks, parlamentarismi toetajaks. Näiteks 1930. aastatel, kui esile kerkisid autoritarismi,

⁶⁴³ **Andresen, Toom**, 127.

⁶⁴⁴ 1933. aastal andsid Maksim Unt ja Aleksei Janson sellest teada NSV Liidu saatkonna 1. sekretärile Janis Kljavinile, vt: **Valge**, *Punased*. I, 265-266.

⁶⁴⁵ **Jaan Tõnisson**, “Mihkel Martna. Üks iseloomukamaid kujusid Eesti awalikkusest lahkunud,” *Postimees*, 25. mai 1934.

⁶⁴⁶ *II Riigikogu: III istungjärk: [14. veebr. - 12. apr. 1924]: protokollid nr. 62-97*, 154–155.

⁶⁴⁷ **Geary**, 224-225.

⁶⁴⁸ **Martna**, “Kümme aastat iseseisvust [1928],” 393.

demokraatia piiramist või kaotamist taotlevad ideed, toetas Martna demokraatiat. Kui paljud poliitilised jõud nägid poliitiliste probleemide põhjust demokraatias, siis Martna demokraatiat kui sellist ei süüdistanud. Küll aga kritiseeris ta siis kindlat sotsiaalsetest oludest tingitud demokraatia tüüpi („kodanlikku demokraatiat”), kus töölised ei olnud saavutanud veel parlamendis enamust – kuigi paljuski oli selline demokraatia rõhutamine osa poliitilisest võitlusest ja demokraatiat piirata soovivatele jõududele vastandumine. Eriti teravalt kritiseeris ta oma kaasaja demokraatiat piiravaid poliitikuid mujal Euroopas, näiteks Benito Mussolinit ja Józef Piłsudskit. Autokraatiat, demokraatia piiramist ei pidanud ta õigustatuks, kuna see oleks kodanlaste huvides ja oleks vastu proletariaadi huvidele. Poliitilise demokraatia mõttes pidas ta oma eeskäijaks Jean-Jacques Rousseau'd, kelle ideid ta nägi Prantsuse revolutsiooni ning järgnevate demokraatlike revolutsioonide esilekutsujana.⁶⁴⁹ Võib öelda, et Martna oli demokraat niivõrd, kui see puudutas ühiskonna arenemist hetkeni, kui see oli valmis üleminekuks sotsialismi. Siis tuli juba proletariaadi diktatuur.

ESDTP programm Asutav Kogu valimisteks nägi ette sotsialismi jõudmist bernsteiniliku revisionismiõpetuse läbi, mitte revolutsiooniga.⁶⁵⁰ Kuigi 1922. aasta programmis ei olnud sõnapaari „proletariaadi diktatuur”, siis sisuliselt siiski räägiti sellest, sotsiaalsest revolutsioonist, kuid nende pearõhk oli siiski poliitilised ja majanduslikud reformid, mitte kiire ja vägivaldne võimuhaaramine.⁶⁵¹ Martna jäi revolutsiooni pooldavaks elu lõpuni.

Euroopa sotsialistide seas võttis revisionistliku reformismi ja demokraatliku sotsialismi üldiseks muutumine veidi aega. Kui suured debatid olid sajandivahetusel, siis esialgu need ei muutnud reformismi veel parteide ametlikeks seisukohtadeks. Maailmasõdadevahelisel perioodil muutus aga üha suuremaks kriitika ajaloolise determinismi ning klassivõitluse suunas. Maailmasõdade vahelise aja lõpuks leidsid paljud sotsialistid, et ortodoksne marksism on end ideoloogiliselt ammendanud ning poliitiliselt irrelevantne. Veelgi olulisemaid muutusi tõi Teine maailmasõda ja sellele järgnenud aeg. Näiteks Saksa SPD suuremad ideoloogilised muutused toimusid alles 1959. aastal, kui Godesbergi programmis deklareeriti eetilist sotsialismi, reformismi, ei pööratud enam tähelepanu klassivõitlusele.⁶⁵²

⁶⁴⁹ **Mihkel Martna**, „Demokraatia kriis - rahvaesituse raskused,” *Rahva Sõna*, 17. september 1930, 6; **Mihkel Martna**, „Kas parlamendi poolt või vastu? Mispärast ei rahulda parlament rahvast?,” *Rahva Sõna*, 27. aprill 1929; **Mihkel Martna**, „Parlament töelisklassi võitlusvahendina. Miks kaitsevad sotsialistid rahvaesindust?,” *Rahva Sõna*, 3. aprill 1929.

⁶⁵⁰ **Graf**, *Eesti rahvusriik*, 278.

⁶⁵¹ **Kuuli**, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis*, 36-37.

⁶⁵² **Sheri Berman**, *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 34, 97-98; 190jj.

KOKKUVÕTE

Poliitilised ideed ei ole ainult abstraktsed mõtisklused, vaid on tihedasti seotud ühiskondlike oludega ning nende väljendamise eesmärgiks on avaldada poliitilist mõju, saavutada praktilisi tulemusi. Sotsialistlike ja marksistlike poliitiliste ideede eesmärgiks 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses oli muuta olemasolevaid poliitilisi süsteeme.

Kui vaadelda marksismi ja rahvuslust, siis rangelt võttes on nad vastuolus ja üksteist välistavad. Marksismis on olulised klassid ühiskonna, rahvuste sees, proletariaadi rahvusvaheline ühtsus, rahvusluses on aga keskne ühise keele, päritolu, kultuuri ja muude sarnaste omadustega rahvus, tihti väärtustatakse ühtsust rahvuse sees. Nii ongi mitmetes marksismivooludes olnud kesksed just marksismi põhimõisted nagu klassid ja klassivõitlus. Seevastu Ida- ja Kesk-Euroopas, kus seisused ja rahvused olid tihedasti seotud, kombineerusid omavahel nii rahvuslus kui marksism.

Mihkel Martna oli aktiivne poliitik, kes samal ajal kirjutas palju teoreetilisi tekste poliitikast. Ta oli sotsialist, kuid tema vaadetes ja tegevuses olid rahvuslus ja marksism omavahelises pinges. Noore Martna rahvuslust käsitlevates tekstides on sarnasusi varasemate eesti rahvusliku liikumise tegelaste ideedega, tema rahvuslus oli nende ideede edasiarendus. Ta kombineeris erinevate eesti ja saksa mõtlejate ideid. Tema keelepõhise rahvusluse seoseid võib näha näiteks Herderiga, kuid need olid kaudsed, esmajoones läbi Carl Robert Jakobsoni mõjutuste. Jakobson oli Martnale oluliseks eeskujuks kogu elu jooksul. Samas määratles rahvust keelepõhiselt ka Karl Kautsky ning keele ja kultuuri tähtsustamine Martna poolt tema hilisemas eas võis olla Kautsky mõju.

Kui Martna varajastes rahvusküsimust puudutavates tekstides oli vähe marksistlikkust, siis ajapikku muutus see üha tugevamaks. Kesk- ja Ida-Euroopas, erinevalt Lääne-Euroopast, olid rahvuse ja seisusepiirid tihedas omavahelises seoses, peaaegu kattuvad ning sotsiaalne mobiilsus tähendas paljuski uue keele ja kultuuri omaksvõttu. Esialgu Martna kritiseeris seda, aga hiljem, paralleelselt ühiskonnas toimunud protsessidega, nägi ta marksistlik-deterministlikult eesti kodanluse esilekerkimist baltisaksa aadli kõrvale. Rahvuste vahelisi suhteid Eestis vaatlus Martna marksistliku klassivõitluse perspektiivist, sidudes baltisakslased tagurluse ja rõhumisega, samas eestlasi ja talurahvast nägi ta rõhututena, aga ka uue ja tõusva jõuna.

Hilisemas eas leidis Martna, et võõrkeelte õppimine näiteks venestamisajal oli igati vajalik, kuna toonastes ühiskondlikes oludes soovisid inimesed sotsiaalselt edasi jõuda, kuid see tähendas ka vajadust õppida keeli. Iseseisvas Eestis leidis ta, et kultuurivaldkond ei sõltu tingimata rahvuspiiridest, vaid selle orientatsioon on kosmopoliitne.

1920. aastate teises pooles vastandus Martna abstraktsele ja idealistlikule rahvuslusele ja rõhutas

rahvustunde ning materiaalsete tingimuste tihedat seotust. Erinevalt nn abstraktsest rahvuslusest, mille esindajaks ta pidas Jaan Tõnissoni, vaatles Martna rahvuslikku kogukonda materiaalselt ja bioloogiliselt ning leidis, et rahvuse arenemiseks peab läbi viima sotsiaalreformi, parandama ainelisi tingimusi, pidades silmas just elamistingimusi, täpsemalt korteriolusid. Kui ta leidis, et oluline on tegeleda rahvuse kasvatamisega, parandades sotsiaalolusid, siis see on huvitav näide erinevate ideede, marksismi ja rahvusluse kombineerumisest.

Martna väljendas rahvuse ja rahvusluse suhtes ka pessimismi ja kriitikat. Ta oli igati vastu äärmuslikule rahvuslusele, mis pidas üht rahvust teisest paremaks, kuid samas leidis, et eestlaste seas sellest kahju ei tekiks, kuna eestlased on nii väike rahvus. Ta leidis, et kultuurilise ja majandusliku arengu poolest on eestlased teistest maha jäänud ja et seepärast on teiste rahvustega raske konkureerida. Esimese maailmasõja ajal väljendas ta erakirjavahetuses tugevat pessimismi, leides, et tulevikus paratamatult eestlased saksastuvad või venestuvad. Sellist pessimismi põhjustas tõenäoliselt maailmasõjaga kasvanud rahvuslus venelaste ja sakslaste seas ning eeldus, et ka pärast maailmasõda jätkub Euroopas suurriikide domineeritud süsteem. Aja jooksul muutus tugevamaks ka Martna kriitika rahvuslaste suunal. Lisaks Jaan Tõnissonile, kes oli tema peaopponent, kritiseeris ta teravalt näiteks Lydia Koidulat, pidades teda antisemiidiks ja tagurlaseks, kes ei elanud kaasa revolutsionääridele. Selline kriitika eriti Martna hilisemas eas on tõenäoliselt tingitud toonasest ühiskondlikust kriisist Eestis, aga ka tema enda kõrvaletõrjumisest tema parteis.

Esimest maailmasõda käsitlesid marksistid imperialistlikuna. Imperialismiteooria juured olid nii Marxi ja Engelsi töödes kui ka liberaalide, eeskätt John Hobsoni töödes. Arusaam maailmasõjast kui imperialistlikust sõjast põhines ideel, et tegemist on suurte kapitalistlike tööstusriikide omavahelise sõjaga ressursside ja turgude nimel, kuna leiti, et tootmisvõimekus kasvab, kuid siseturg samas tarbida ei suuda. Imperialismiteooriate suund, mida esindas Kautsky, ei eiranud täielikult inimtegurit majanduses ja leidis erinevalt Leninist, et imperialism ei ole ilmingimata kapitalismi lõpp ning et sellele võib järgneda uus rahumeelne kapitalistlik etapp, kus kapitalistlikud suured tööstusriigid teevad omavahel koostööd ning moodustavad liite ja föderatsioone. Martna järgis väikeste mugandustega just viimast imperialismiteooriat, mis ei eiranud täielikult inimtegurit ja pidas võimalikuks rahu kapitalistlike riikide ning erinevaid liite nende vahel.

Koos maailmasõja ja sellega kaasnenud protsessidega muutus aktiivsemaks erinevate poliitiliste jõudude tegevus ning aktiivselt asus tegutsema ka Martna. Pagulusest kodumaale naasnuna asus ta toetama juba vastu võetud autonoomiaseadust, kasutades nii marksistlikke kui ka rahvuslikke argumente. Marksistlikud argumendid seisnesid näiteks selles, et ta leidis, et majandus tingib selle, et väikerahvas kuulub suurema riigi koosseisu, kuna see annab paremaid majanduse aremise

võimalusi ja tingimusi tööliste poliitiliseks võitluseks.

Kui Venemaal haarasid võimu enamlased, siis soovis nendega koostööd teha ka Martna. Pidades silmas oma poliitilisi eesmärke, sotsialismi, leidis ta, et igal juhul on õigem teha koostööd enamlastega, sest nende eesmärgid on sarnased eesti sotsiaaldemokraatide eesmärkidele; parempoolsed poliitilised jõud esindasid tema arvates vaid üksikuid kihte. Tema arvates oli õigustatud ka jõuga võimu haaramine, sest kui poliitilises tegevuses ollakse edukad, siis tulevikus hinnatakse just tulemusi, mitte aga kasutatud vahendeid. Enamlastega soovis ta koostööle asuda ka seepärast, kuna arvas, et nad võivad aidata saavutada rahvuslikke eesmärke ja tagada autonoomia.

Kui Martna soovis minna koostööle enamlastega, siis see näitab tema vastandumist nn evolutsioonilisele sotsialismile. Eduard Bernstein oli argumenteerinud, et sotsialistid peaksid oma eesmärkide saavutamiseks kasutama mitte revolutsiooni, vaid rahumeelseid parlamentlikke meetodeid, tehes koostööd reformimeelsete parempoolsete jõududega, seda ka koalitsioonivalitsustes. Martna oli üldjoontes sellisele bernsteinlikule suunale vastupidisel seisukohal, toetades revolutsiooni. Samas ei olnud need seisukohad absoluutsed ja dogmaatilised. Eesti iseseisvumisel asus ta aktiivselt iseseisvale riigile toetuse saamiseks tööd tegema, asudes välisdelegatsiooni liikmeks. Martna tegi koostööd erinevate poliitiliste jõududega, argumenteerides, et erandlikes olukordades on see õigustatud. Samas hiljem parlamendiliikmena ei toetanud ta oma partei minekut koalitsioonivalitsustesse parempoolsetega, olles nii vastu partei bernsteinlikule joonele. Iseseisvas Eestis leidis ta samuti, et revolutsioon ja proletariaadi diktatuur on küll vahendid sotsialismi jõudmiseks, kuid teisalt lükkas need määramatusse tulevikku ja ei valmistanud ette revolutsiooni.

On raske üheselt määratleda, kas Martna oli peaaesjalikult rahvuslane või internatsionalistlik marksist. Nii rahvuslus kui marksism olid tema maailmavaate olulised komponendid, kuid nende tähtsus aja jooksul muutus. Mõnel hetkel, näiteks iseseisvumisel, pidas ta ülemaailmsest klassivõitlusest olulisemaks rahvusriigi rajamist, teisalt jäi ta siiski seisukohale, et tööliste vabanemine ei sõltu vaid Eestist. Iseseisvas Eestis muutus ta ajapikku üha tugevamaks riigi ja ühiskonna kriitikuks. Kui Nigol Andresen on rahvusküsimuse seisukohalt Martnat kirjeldanud kui peaaesjalikult vasaksotsialisti, kes oli lühiajaliselt sotsiaalpatrioot, siis selline lähenemine on suur üldistus. Sellest ajast, mida Andresen peab sotsiaalpatriootlikuks, võib leida ka internatsionalistlikke seisukohti ning vastupidi.

Käesolevas töös oli peamiseks fookuseks Mihkel Martna, kuid edaspidi oleks oluline uurida põhjalikumalt näiteks teiste vasakpoolsete rahvuslust ja/või rahvusluse vastasust, aga ka nende seoseid erinevate marksistlike vooludega. Martna puhul oli töös veidi suurem tähelepanu Karl

Kautskyl, kuid edaspidi oleks oluline uurida seoseid teiste suundadega, näiteks radikaalsema Rosa Luxemburgi, aga ka näiteks Franz Mehringi, August Bebeli ja teiste ideedega. See võiks anda veelgi mitmetahulisema pildi erinevate ideeliste suundade omavahelisest vastasmõjust ja seostest poliitilise praktikaga.

Martna ei olnud oma põhitegevuselt poliitika teoreetik ega -filosoof, ta tegeles sellega niivõrd, kui see puutus tema poliitilisse tegevusse, kuid tema kui poliitikast kirjutaja roll oligi eeskätt vahendajaroll. Ta vahendas teavet erinevate riikide olude kohta, aga ka ideid, sest paljud inimesed, kellele tema poliitiline programm olid suunatud, ei lugenud ise kas saksa keelt või poleks tõenäoliselt suutnud lugeda keerulist poliitilist kirjandust. Sellist poliitiliste ideede vahendaja rolli on peetud omaseks just 20. sajandile, kus poliitikasse olid kaasatud üha suuremad inimhulgad.

Ideede ajaloo uurimisel on oluline pöörata tähelepanu erinevatele kontekstidele, seda nii kitsamalt rahvuslikule, mille piiridesse uurimisaines paigutub, aga ka laiemale, sest enamasti ei saa neid üksteisest lahutada, kuna on tihedasti läbi põimunud. Vasakpoolsete ideede uurimine Eestis näitab, et aset leidnud arutelud ja ringelnud ideed olid tihedasti seotud poliitiliste sündmuste ja ideedega mujal Euroopas. Võeti üle ideid, mida puudutavad suured, kohati tulised arutelud olid toimunud näiteks saksa keeleruumis. Samas ei tähendanud ideede levik lihtsalt omaksvõttu, vaid ka nende kombineerimist ja mugandamist vastavalt eripärastele oludele, mille tulemuseks olid huvitavad ja tihtipeale vastuolulised edasiarendused.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

1. Arhiiviallikad

EAA=Eesti Ajalooarhiiv, Tartu

f. 2057 – perekond Wrangell

EAA.2057.1.678 Baron Ferdinand v. Wrangell.

EAA.2057.1.682 Письма буржуазного деятеля М. Мартна по политическим вопросам Прибалтики

ERA=Eesti Riigiarhiiv, Tallinn

f. 1621 - Virgo, Eduard-Reinhold - diplomaat ja poliitik

ERA.1621.1.34 Kirjavahetus Mihkel Martna'ga poliitilistes ja ajakirjandusalastes küsimustes

f. 31 - Riigikantselei

ERA.31.4.469 Riigikantselei. M. Martna kiri temale Vabadusristi annetamise puhul

ERA.31.5.738 Riigikantselei. Kirjavahetus välis- ja rahaministriga M. Martna 1919.a. arvete väljamaksmise kohta.

EKM EKLA=Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv, Tartu

f. 47 – Carl Robert Jakobson

EKM EKLA f. 47, m. 27:41, 3/261, Mihkel Martna, kolm kirja C.R. Jakobsonile 22. I 1879 - 27. XII 1881.

f. 169 – Varia

EKM EKLA f. 169, m. 41:1, 2/5: M. Martna, kaks kirja H. Täht'le 2. VIII 1929-20. VII 1930

f. 172 – 1905. a selts

EKM EKLA f.172, m. 7:3 [Martna, M] Austria poliitiline viletsus. Käsikiri. Viinis, 1911 [1914]. VIII 1., 12 l

EKM EKLA f. 172, m. 9:21 S - [Martna, M] Eesti suurtugusemad. Juhtkiri käsikiri. 20 l

EKM EKLA f.172, m. 10:3 [Martna, M.] Tahate olevikku mõista – õppige minevikku tundma. [artikkel] 21 l. Käsikiri

EKM EKLA f. 172, m. 10:10, Martna, M. Elulugu, 17. l

f. 183 - Aleksander Kruuspere (Kruusberg)

EKM EKLA f. 183, m. 25:45 3/6 M. Martna A Kruusberg'ile 19.XII 1924-14.VI1933

f. 193 - Eesti avalikkude tegelaste elulugude kogu

EKM EKLA f. 193, m. 25: 19, Martna, Mihkel

f. 234 – Karl Menning

EKM EKLA f. 234, m. 4: 17, „An die deutsche Reichsregierung”

IISG=Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Osa materjale on digiteeritud: <<http://socialhistory.org/en/archives>> [30.11.2014]

712 Karl Kautsky Papers

00712.462 Martna [=Martna], M. 1908 <<http://hdl.handle.net/10622/ARCH00712%2E462?locatt=view:pdf>> [30.11.2014]

00712.646 Sozialistische Arbeiterpartei Estlands, Tallinn (Joh. Jans). 1930 <<http://hdl.handle.net/10622/ARCH00712%2E646?locatt=view:pdf>> [30.11.2014]

00712.DXXI 180-182 Estland: Sozialistische Arbeiterpartei. 1929-1934. 2 Telegr. + 1 Brief <<http://hdl.handle.net/10622/ARCH00712%2ED%20XXI%20180-182?locatt=view:pdf>> [30.11.2014]

1368 Labour and Socialist International Archives

1368.589 Zirkulare aus dem Jahre 1926. 11 Bl. <<http://hdl.handle.net/10622/ARCH01368.589?locatt=view:pdf>> [07.12.2014]

1368.1542 1924. 24 Bl. <<http://hdl.handle.net/10622/ARCH01368.1542?locatt=view:pdf>> [07.12.2014]

2. Publitseeritud allikad

2.1. Institutsioonide ja organisatsioonide materjalid

Asutawa Kogu I istungjärk: protokollid nr. nr. 1-27 (Tallinn, 1919)

[*Eesti riikluse alusdokumendid*=] *Eesti! Sa seisad lootusrikka tuleviku lävel, kus sa vabalt ja iseseisvalt oma saatust määrata ja juhtida võid: Eesti riikluse alusdokumendid 1917-1920*, koostanud Ago Pajur (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008)

Die II. Internationale 1918/1919: Protokolle, Memoranden, Berichte und Korrespondenzen. I-II, toimetanud. Gerhard Ritter (Berlin: Dietz, 1980)

II Riigikogu: III istungjärk: [14. veebr. - 12. apr. 1924]: protokollid nr. 62-97 ([Tallinn]: Riigikogu, 1924)

I Riigikogu: IX istungjärk: [11. jaan. - 9. märts 1923]: protokollid nr. 185-221 ([Tallinn]: Riigikogu, 1923)

I Riigikogu: VI istungjärk: [25. aprill - 1. juuni 1922]: protokollid nr. 117-130 ([Tallinn]: Riigikogu, 1922)

I Riigikogu: V istungjärk: [9. märts - 8. aprill 1922]: protokollid nr. 91-116 ([Tallinn]: Riigikogu, 1922)

Maanõukogu protokollid: 1917-1919: 1. koosolekust 1. juulil 1917 78. koosolekuni 6. veebruaril 1919 (Tallinn: R. Tohver, 1935)

Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten in Weimar vom 10. bis 15. Juni 1919 (Berlin: Buchhandlung Vorwärts Paul Singer GmbH, 1919)
<<http://library.fes.de/parteitage/index-pt-1910.html>> [30.11.2014]

Riigikogu IV koosseis: Täielikud protokollid. II istungjärk. 7. koosolekust 7. oktoobril 22. koosolekuni 18. detsembril 1929 ([Tallinn]: Riigikogu, 1929)

2.2. Mihkel Martna kirjutised

Eliel, John [=M. Martna], *Der Klassenkrieg in Finnland; die finnische Sozialdemokratie im Kampfe gegen die Reaktion, 1905-1918* ([Kopehagen?]: Nørrebro Central-trykkeri, 1918)

---, "Klassisõda Soomes," *Sotsialdemokrat*, 17., 22., 23., 24., 26., 27., 28., 29., 30. november, 1., 3., 4., 5., 6., 17., 19., 21. detsember 1918

M., E. [=M. Martna], "August Bebeli surma puhul Leipzigis," *Kiir*, 13. august 1913

Ma [=M. Martna], "August Bebel, Saksa tööliste klassi poliitiline juht," *Wiljandi Teataja*, 11., 15. 18. veebruar 1910

---, "Hiina ärkab!," *Wiljandi Teataja*, 1., 5. juuli 1910

---, "Misjonitöö ja asumaade politika," *Wiljandi Teataja*, 23., 26. august 1910

Martna, Mihkel, *8-tunniline tööpäev: tööpäeva lühendamise tähtsus, vajadus, võimalus ja selle tegelikud saavutused* (Tallinn: Varrak, 1924)

---, *1917-1920: Eesti s.-d. tööliste partei poliitika: Mis meie tegema pidime...: (kõne maatöölise kongressil 11. mail, 1920. a.)*, Sotsialdemokraatiline kirjastik, nr.4 (Tallinn: Tööliste Kirjastuseühisus, 1920)

---, "1918-1919 päevaraamatust," *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. II köide* (Tallinnas: Vaba Maa, 1930), 327–350

---, "August Bebeli elust," "August Bebeli elust," *Päewaleht*, 29. jaanuar, 12., 16. veebruar 1910

---, "August Bebeli 'Naesterahwas ja sotsialismuus,'" *Rahwa Päewaleht*, 6., 8. veebruar 1910

---, "August Bebel. Tema 70. sünnipäevaks," *Rahwa Päewaleht*, 10., 11., 12., 13., 15. veebruar 1910

---, "Carl Robert Jakobsoni 50 a. surmapäevaks," *Rahwa Sõna*, 19. märts 1932

- , "Demokraatia kriis - rahwaesituse raskused," *Rahwa Sõna*, 17. september 1930, 4; 6
- , "Die Abstinenzbewegung und die Sozialdemokratie in Finnland," *Die Neue Zeit*, Bd. 2, H. 37 (1908), 349–360
- , "Die finnische Volksvertretung und die letzten Wahlen," *Die Neue Zeit*, Bd. 2, H. 18 (1910), 113–117
- , "Die Landtagswahlen in Finnland," *Die Neue Zeit*, Bd. 2, H. 1 (1909), 37–38
- , "Dr. N. R. af Ursin, Die deutsche Sozialdemokratie. In finnischer Sprache, geschichtlich dargestellt bis zum Nürnberger Parteitag," *Die Neue Zeit*, Bd. 1, H. 6 (1910), 220–221
- , "Eelarve kulude osa riigi iseloomu väljendajaks," *Rünnak*, 2 (1930), 32–38
- , "Eesti iseseiswaks wabariigiks," *Sotsialdemokrat*, 17., 18., 19. jaanuar 1918
- , "Eesti iseseiswa riigina Soomega ühenduses," *Sotsialdemokrat*, 15. november 1917
- , "Eesti iseseisvus [1917]," →Martna, *Oma kodu*, 327–334
- , "Eesti iseseisvuse asjus [1918]," →Martna, *Oma kodu*, 335–337
- , "Eestimaa autonoomia ja sotsiaaldemokraatia [1917]," →Martna, *Oma kodu*, 295–326
- , *Eesti polgud ja sotsialdemokratia: Sõjaväelaste rahvusliselt eraldamine*, Eesti Sotsialdemokratiline Tööliste Partei. Sotsialdemokratilised kõned ja kirjad, nr. 3 (Tartu: Eesti kirjastuse-ühisuse "Postimehe" trükk, 1917)
- , "Eesti sotsialistliku liikumise koidikul [1930]," →Martna, *Oma kodu*, 416–429
- , *Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei taktika koaleerumispoliitika tähe all: M. Martna väljenduste peajooned mainitud poliitikat arvustades partei VII. kongressil detsembris 1932. a* (Tallinn: Sõprus, 1933)
- , "Enne Saksa wägede maale tulekut," *Iseseiswuse tuleku päewilt: mälestused* (Tartu: Postimees, 1923), 16–25
- , *Estland, die Esten und die estnische Frage* (Olten: Kommissionsverlag W.Trösch, 1919)
- , "Finnlands fünfte Volksvertretung," *Die Neue Zeit*, Bd. 1, H. 18 (1911), 631–635
- , "Fünfzig Jahre Bekämpfung des Alkohols und der Trinksitten durch Gesetzgebung in Finnland," *Neue Wege*, 10 (1916), 266–284
- , "Grenzstein ja pankrot [1910]," →Martna, *Oma kodu*, 182–205
- , *Imperialismus ja maailma sõda: uuema aja sõdade põhjused üleüldse ja praeguse ilmasõja põhjused iseäraldi* (Tallinn: Haridus, 1915)
- , "Karl Marx' 'Kapital' in estnischer Übersetzung," *Die Neue Zeit*, Bd. 1, H. 19 (1911), 674–676
- , "Kas mõistame teid õieti?," *Sotsialdemokrat*, 7. november 1917
- , "Kas parlamendi poolt wõi vastu? Mispärast ei rahulda parlament rahwast?," *Rahwa Sõna*, 27. aprill 1929
- , "Katkendid päewaraamatust," *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. I köide* (Tallinn: Rahvaülikool, 1927), 31–47
- , "Kiri rahwakomissaridele," *Sotsialdemokrat*, 11. jaanuar 1918
- , "Kirjad välissaatkonna tegevusest [1919]," →Martna, *Oma kodu*, 346–355
- , "Kirjeitä Wirosta," *Suomen Sosialdemokraatti*, 19. september 1924
- , "Kus wiibib meie wahikord? Mis teeb Eesti maawalitsus? Kus wiibib Eesti maapäew?," *Sotsialdemokrat*, 7 november 1917
- , *Külast: Mälestused ja tähelepanekud Eesti külade arenemisest pärast 60-id aastaid* (Tallinn: Maa, 1914)
- , "Kümme aastat iseseisvust [1928]," →Martna, *Oma kodu*, 387–399
- , "Kümne aasta pärast...," *Kümme aastat Eesti riiklikku iseseisvust [faksiimile]* (Tallinn: Olion, 1990 [1928]), 28–30

- , *L'Esthonie: les esthoniens et la question esthonienne* (Paris: Colin, 1920)
- , *L'Estonia: gli estoni e la questione estone* (Roma: Signorelli, 1919)
- , "Luuletaja Hans Pöggelmann-Rooskaja - sõnnikulaotajate seas," *Sotsialdemokrat*, 12. august 1917
- , *Lõhe ja lahkvoolud Saksa sotsialdemokratias*, Sotsialdemokratilised kõned ja kirjad, nr. 4 (Tartu: Töö, 1917)
- , "Lydia Jannsen-Koidula tagurilisest vaimust," *Olion*, 4 (1933), 226–236
- , "Marx' 'Kapital' in finnischer Übersetzung," *Die Neue Zeit*, Bd. 1, H. 11 (1914), 425–427
- , "Mees, kes tõi tuld jumalatele [1932]," →Martna, *Oma kodu*, 430–432
- , "Meie aja haridusepüüded [1903]," →Martna, *Oma kodu*, 60–73
- , "Meie esiisade pärandus. Pilk Eesti ajaloosse," *Agu*, 14 (6. aprill 1923), 425–437
- , "Minu arwed wabariigi walitsusele," *Sotsialdemokrat*, 22., 23., 24., 28. detsember 1920
- , "Minu unenägu 20. aastasaja algusel [1900]," →Martna, *Oma kodu*, 33–50
- , *Oma kodu*, koostanud Hando Runnel, Eesti mõttelugu, 116 (Tartu: Ilmamaa, 2014)
- , "Oma kodu [katkend, 1915]," →Martna, *Oma kodu*, 168–181
- , "Parlament tööliklassi wõitluswahendina. Miks kaitsewad sotsialistid rahwaesindust?," *Rahwa Sõna*, 3. aprill 1929
- , *Politilised parteid*, Eesti Sotsialdemokratiline Töölise Partei. Sotsialdemokratilised kõned ja kirjad, nr. 2 (Tartu: Töö, 1917)
- , "Politische und nationale Parteigruppierungen in Finnland," *Die Neue Zeit*, Bd. 2, H. 39 (1909), 396–407
- , *Rewolutsion, Eesti iseseiswus ja tööliste klass* (Tallinn: Eesti Töölise Kirjastus-Ühisus, 1920)
- , "Rewolutsion ja wäewõim...," *Sotsialdemokrat*, 22., 24. november 1917
- , *Soome (Suomi): Kirjeldused Soome oludest* (Tallinn: Mõte, 1909)
- , "Sotsiaalne rewolutsion," *Sotsialdemokrat*, 5., 12., 26. august 1917
- , "Sotsiaalreformid ja rahwuslik arenemine," *Külvaja*, 5., 12. märts 1927, 89–91; 97–99
- , "Sotsialism ja karskus," *Vaba Sõna*, 7/8 (1914), 219–228
- , "Sotsialistlikust Internatsionaalist," *Vaba Sõna*, 10/11 (1915), 273–288
- , "Sõda ja Saksa poliitika," *Vaba Sõna*, 11/12 (1914), 305–312
- , *Töölise International - üleilmne tööliste liit*, Sotsialdemokraatiline kirjastik, nr.5 (Tallinnas: Eesti Töölise Kirjastus-Ühisus, 1920)
- , "Tööpuudusest ja selle laastavatest tagajärgedest," *Töölise Hääl*, 11, 12, (1933); 3, 4, 5, (1934)
- , "Ur en randstats liv," *Socialdemokraten*, 22. september 1924
- , "Üleliigse sõnavabaduse vastu. Poliitiliste vangide amnesteerimise asjus [1929]," →Martna, *Oma kodu*, 406–410
- , "Zwei Briefe an Baron Wrangell (1916)," toimetanud Kaspar Näf, →*Zwischen Tallinn und Zürich*, 146–156
- "Mihkel Martna jutustab oma elust ja waadetest," *Päewaleht*, 17. september 1930
- M., M. [=M. Martna], "Eesti iseseiswus. III.," *Sotsialdemokrat*, 26. november 1917
- , "Rewolutsioniline moment," *Sotsialdemokrat*, 2., 4. detsember 1917
- , "Uue sündimise walud," *Sotsialdemokrat*, 4. november 1917

- , "Die landwirtschaftlichen Betriebe im Deutschen Reiche," *Die Neue Zeit*, Bd. 2, H. 36 (1911), 316–325
- , "Kolme kuu pärast," *Postimees*, 10. detsember 1914
- "Mida laps võib Eesti keelele?," *Tartu Eesti Seitung*, 19., 20. mai 1882
- n-[M. Martna], "Eesti kodanlise koorekihi tõusutusad," *Vaba Sõna*, 1 (1914), 4–14
- Rähn, Hans [=M. Martna], "Mähkme politika," *Kiir*, 7., 9., 14., 16., 19. märts 1913
- s [=M. Martna], "Karl Kautsky'le saadetud kiri," *Sotsialdemokrat*, 12. jaanuar 1918
- Zwischen Tallinn und Zürich: schweizerisch-estnisches Lesebuch*, toimetanud Max Schweizer, Swiss Baltic Net: Reihe schweizerisch-baltische Beziehungen, 4 (Zürich: Werd-Verlag, 2002)

2.3. Teised ajaloolised ja kaasaegsed kirjutised

- Andresen, Nigol, *Mihkel Martna: eesti sotsialistliku liikumise isa*, Eesti rahvuslikud suurmehed: elulooline kirjastik noorsoole. 2. sari, nr. 11 (Tallinn: Koolikooperatiiv, 1936)
- , "Mihkel Martna. Ühe poliitikainimese kujunemislugu [1930]," *Oma kodu*, Mihkel Martna, koostanud Hando Runnel, Eesti mõttelugu, 116 (Tartu: Ilmamaa, 2014), 7–17
- Andresen, Nigol; Adalbert Johannes Toom, *Mihkel Martna: 1860-1934* (Tallinn: Sõprus, 1935)
- Bauer, Otto, *The Question of Nationalities and Social Democracy* [1907] (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000)
- Bebel, August, *August Bebel'i riigipäevakõne 26. veebruaril 1907*, tõlkinud Mihkel Martna, Lendkirjad, 4 (Tallinn: s.n., 1907)
- Bernstein, Eduard, "'The Struggle of Social Democracy and the Social Revolution: 2. The Theory of Collapse and Colonial Policy', Neue Zeit, 19 January 1898," *Marxism and Social Democracy: the Revisionist Debate 1896-1898*, toimetanud H. Tudor and J. M. Tudor (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 159–173
- Cicero, *Philippics*, tõlkinud Walter Ker, The Loeb Classical Library (Cambridge, Massachusetts; London: Harvard University Press; William Heinemann Ltd, 1957)
- Eesti poliitiliste erakondade programmid*, toim Hans Kruus, Poliitiline kirjastik, nr. 2 (Tartu: Eesti Üliõpilaste Poliitilist Kihutustööd Korraldav Toimekond, 1917)
- "Eesti Sotsialdemokratilise Tööliste Partei Keskkomitee resolutsion Eesti iseseiswuse asjus," *Sotsialdemokrat*, 12. jaanuar 1918
- "Eesti sotsialdemokratilise tööliste partei Tallinna organisatsiooni liikmete üleüldine koosolek," *Sotsialdemokrat*, 31. oktoober 1917
- e., -r., "Koidula on kõneaineks!," *Rahvanäitelava*, 8 (1932), 115
- "Esimene Eesti Sotsialdemokratilise Tööliste Partei kongress. II. Partei programm," *Sotsialdemokrat*, 14. oktoober 1917
- Fichte, Johann Gottlieb, *Addresses to the German Nation [1808]*, Cambridge texts in the history of political thought (Cambridge: Cambridge University Press, 2008)
- G[ailit], August, "Koidula' Wanemuises," *Postimees*, 26. oktoober 1932
- Gr., Ed., *Sakslaste kallaletungimine Wenemaale: Praeguse suure Europa sõja põhjustest* (Tartu: Töö, 1914)
- Grenzstein, Ado, *Eesti küsimus. Sada juhtmötet rahwuse ja politika elust* (Jurjew (Tartu): Olewiku kirjastus, 1894)
- Herder, Johann Gottfried, "Haben wir noch das Publikum der Alten? [1765]," *Briefe zu Beförderung der Humanität*, toimetanud Hans Dietrich Irmischer (Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag, 1991), 301–329

- Hobson, John Atkinson, *Imperialism: A Study* [1902] (London: Allen & Unwin, 1948)
- Hurt, Jakob, "Meie koolitatud ja haritud meestest [1870]," *Keelemees*, koostanud Jaak Peebo ja Hando Runnel, Eesti mõttelugu, 107 (Tartu: Ilmamaa, 2012), 323–340
- Jakobson, Carl Robert, "Eesti rahva valguse-, pimeduse- ja koiduaeg [1868]," *Valitud teosed. 2. Artiklid. Följetonid* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959), 279–306
- , "Rahvas ja seisus [1866]," *Valitud teosed. 2. Artiklid. Följetonid* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959), 7–10
- Jans, Johan, *Mälestusi ja vaatusi*, Ajajõe tagant (Tartu: Ilmamaa, 2008)
- Jõeäär, Aleksander, "Järelehüüe Mihkel Martnale," *Uus tee: marksistliku teooria ja praktika koguväljaanne* (Tallinn: E. Priks, 1934), 82–84
- Kalniņš, Pauls, "Kuidas leidsime esimese Eesti sotsiaaldemokraadi," *Rahva Sõna*, 17. september 1930, 3;8
- Karotamm, N., "Laguneb," *Edasi (Leningrad)*, 16. veebruar 1934
- Kautsky, Karl, "Der Imperialismus," *Die Neue Zeit*, Bd. 2, H. 32, (1914), 908–922
- , *Die Befreiung der Nationen* (Stuttgart: Dietz, 1917)
- , *Die Soziale Revolution. II. Am Tage nach der sozialen Revolution* (Berlin: Expedition der Buchhandlung Vorwärts, 1902)
- , *Erinnerungen und Erörterungen*, Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung, 3 ('s-Gravenhage: Mouton, 1960)
- , *Kudas maailma sõda tekkis*, tõlkinud Mihkel Martna, Sotsiaaldemokraatline kirjastik, nr.6 (Tallinnas: Töölise Kirjastus-Ühisus, 1920)
- , "Nationality and Internationality [1907]," *Critique*, tõlkinud Ben Lewis, 37 (2009), 371–389
- , "Nationality and Internationality [1907] Part 2," *Critique*, tõlkinud Ben Lewis, 38 (2010), 143–163
- , *Serbien und Belgien in der Geschichte*, Historische Studien zur Frage der Nationalitäten und der Kriegsziele (Stuttgart: J.H.W. Dietz, 1917)
- , "Sünnipäev mustade äiksepilwede all," *Rahva Sõna*, 17. september 1930, 2
- Keskula, M., *La Question Esthonienne et la Question Septentrionale: Mémoire présenté au nom des Esthoniens de la III conférence des Nationalités*, Union des Nationalités, 24 (Lausanne: Librairie centrale des Nationalités, 1918)
- Kingissepp, Viktor, *Võitlus Ameerika-Inglise imperialistide ja nende käsilaste vastu* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953)
- "Kodanluse proovireisija Mihkel Martna suri," *Uus Ilm*, 12. juuni 1934
- Koidula kirjad omakseile: 1873-1886*, tõlkinud ja toimetanud Edith Rosenthal-Lipp (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1926)
- Kollontai, Aleksandra, *Kellel on sõda tarwis?* (Tallinn: Ven. Sots.-dem. Töölistepartei Eestimaa Komitee, 1917)
- Kruus, Hans, "Rahvusautonoomia [1917]," *Eesti küsimus*, koostanud Toomas Karjahärm ja Hando Runnel, Eesti mõttelugu, 62 (Tartu: Ilmamaa, 2005), 285–315
- , "Sotsialism ja rahvusküsimus [1915]," *Eesti küsimus*, koostanud Toomas Karjahärm ja Hando Runnel, Eesti mõttelugu, 62 (Tartu: Ilmamaa, 2005), 265–270
- Kull, Ferdinand, Mihkel Martna, Karl Menning, Jaan Tõnisson, *An die Kaiserlich Deutsche Reichsregierung: Dokumente zur Beleuchtung der gegenwärtigen Lage in Estland* (Helsingfors: Ajutine Maanõukogu, 1918)
- Lenin, Vladimir, "The State and Revolution [1917]," *Collected Works, Volume 25. June-September 1917*, ed. Stepan

- Apresyan and Jim Riordian (Moscow: Progress Publishers, 1974), 385–498
- , *Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium: (populaarne ülevaade) [1917]* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954)
- , “The Tasks of the Proletariat in the Present Revolution [1917]” <<http://www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/apr/04.htm>> [30.11.2014]
- , *Proletaarne revolutsioon ja renegaat Kautsky* [1918] (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955)
- Maaailma sõda. I. anne* (Tartu: G. Grenzstein, 1914)
- “Martna mustab Eestit edasi,” *Päewaleht*, 24. september 1924
- Marx, Karl, *Later Political Writings*, toimetanud Terrell Carver (Cambridge: Cambridge University Press, 1996)
- , *Saksa ideoloogia* [1846] (Tallinn: Eesti Raamat, 1985)
- , *Zur Kritik der politischen Ökonomie* [1859], toimetanud Karl Kautsky (Stuttgart: J. H. W. Dietz, 1897)
- , “Teesid Feuerbachi kohta [1845],” *Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp*, Friedrich Engels (Tallinn: Eesti Raamat, 1970), 57–60
- , “The German Ideology [1846],” *The Marx-Engels reader*, 2nd ed (New York ; London: Norton, 1978), 146–200
- Marx, Karl, Friedrich Engels, “Manifesto of the Communist Party [1848],” *The Marx-Engels reader*, 2nd ed (New York ; London: Norton, 1978), 469–500
- , “Marx an Ludwig Kugelmann, 17. Februar 1870,” *Werke. Bd 32* (Berlin: Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Dietz Verlag, 1974), 649–651
- , “Revue, Neue Rheinische Zeitung [1850],” *Werke*, Bd. 7 (Berlin: Dietz, 1973), 213–223
- Mazzini, Giuseppe, “Three Essays on Cosmopolitan Ideals and National Sentiment [1836-1871],” *A Cosmopolitanism of Nations: Giuseppe Mazzini's Writings on Democracy, Nation Building, and International Relations*, toimetanud Stefano Recchia (Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2009), 53–65
- Mehring, Franz, *Franz Mehring'i Saksa ajalugu peale keskaja lõppu: juhtnöörid õpetajatele ja õppijatele*, tõlkinud Mihkel Martna (Tartu: Georg Zirk, 1912)
- “Mihkel Martna surnud,” *Wirumaa Teataja*, 26. mai 1934
- Mihkelson, Johannes, *Vastu tuult* (Stokholm: Välis-Eesti & EMP, 1985)
- Mill, John Stuart, *The Collected Works of John Stuart Mill. Volume III. Principles of Political Economy with Some of Their Application to Social Philosophy [1848]*, toimetanud John M. Robson (Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press; Routledge & K. Paul, 1965)
- , *The Collected Works of John Stuart Mill. Volume VI. Essays on England, Ireland, and the Empire [1824]*, toimetanud John M. Robson (Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press; Routledge & K. Paul, 1982)
- Mälestusi A. H. Tammsaarest*, koostanud E. Teder (Tallinn: Eesti Raamat, 1978)
- Orvusto [=N. Andresen], “Martna poliitilisi otsinguid. Revolutsiooniline marksism võidab sotsiaalpatritismi,” *Rünnak*, 7 (1930), 158–161
- Palvadre, Jakob, *Imperialistlik sõda* (Leningrad: Eesti Kirjastuse Ühisus, 1924)
- Pannekoek, Anton, *Marxism ja Darwinism*, tõlkinud Mihkel Martna (Viljandi: Viljandi Teataja, 1910)
- Piip, Ants, “Mihkel Martna 70-aastane,” *Waba Maa*, 17. september 1930
- , “Mihkel Martna välispoliitikuna,” *Rahwa Sõna*, 17. september 1930

- Prants, Hindrik, *Millal lõpeb sõda?* (Tallinn, 1915)
- Päts, Konstantin, "Rahvusliselt põllult majanduslisele [1904]," *Eesti riik. I*, koostanud Toomas Karjahärm, Eesti mõttelugu, 27 (Tartu: Ilmamaa, 1999), 51–57
- , "Võidupüha läkituskõne [1939]," *Eesti riik. II*, koostanud Toomas Karjahärm ja Hando Runnel, Eesti mõttelugu, 38 (Tartu: Ilmamaa, 2001), 542–546
- Päts, Voldemar, *Voldemar Päts. Tagasi koju: mälestusi, kirju, dokumente*, koostanud Anne Velliste (Viimsi: Aade, 2013)
- Pöögelmann, Hans, "Doktorimüts - see oli nüüd koerale kondiks," *Edasi (Leningrad)*, 1. oktoober 1930
- "Rahwamurd Martna matusel," *Waba Maa*, 29. mai 1934
- Rei, August, *Mälestusi tormiselt teelt*, Eesti mälu, 2 (Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010)
- Reining, Eduard, "Mihkel Martna," *Rünnak*, 7 (1930), 152–158
- Renner, Karl, "State and Nation [1899]," *National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics*, ed. Ephraim Nimni (London; New York: Routledge, 2005), 15–47
- Rohrbach, Paul, *Der Krieg und die deutsche Politik*, 2. Aufl (Weimar: Das Grössere Deutschland, 1915)
- , *Russland und wir* (Stuttgart: J. Engelhorn, 1915)
- Roos, J., T. Lippmaa, P. Hamburg, M. Martna jt, "Ankeet kultuurpoliitilisest välisorientatsioonist," *Looming*, 8 (1933), 969
- Rooskaja, Hans [=H.Pöögelmann], "Wäiksed märkused," *Tööline*, 4. august 1917
- Ast Rumor, Karl "Mõtteid ja märkmeid erandlikust isikust [1930]," *Maailma lõpus*, koostanud Hando Runnel, Eesti mõttelugu, 74 (Tartu: Ilmamaa, 2007), 377–383
- , "Lõhe Eestimaa Sotsiaaldemokraatlikus Erakonnas [1917]," *Maailma lõpus*, koostanud Hando Runnel, Eesti mõttelugu, 74 (Tartu: Ilmamaa, 2007), 187–188
- , "Mida mõistame autonoomia all? [1917]," *Maailma lõpus*, koostanud Hando Runnel, Eesti mõttelugu, 74 (Tartu: Ilmamaa, 2007), 184–186
- Semper, Johannes, "Hella Vuolijoki-Murrik: Koidula," *Looming*, 9 (1932), 1075–1078
- "Soome Eduskonna sotsiaaldemokratiline rühm terwitab 'Eesti sotsiaaldemokratilise tööliste partei keskkomiteed,'" *Sotsiaaldemokrat*, 11. jaanuar 1918
- Suits, Gustav, "Soome-Eesti unioon [1917]," *Vabaduse väraval*, koostanud Peeter Olesk ja Hando Runnel, Eesti mõttelugu, 45 (Tartu: Ilmamaa, 2002), 78–80
- "Suri Eesti sotsfaschistide juht M. Martna," *Edasi (Leningrad)*, 30. mai 1934
- Suur Euroopa sõda: Sakslaste ja austrialaste hirmuteod* (Tallinn: R. Kinrau, 1914)
- "Suured auawaldused põrmuwarisenud kultuurtegelasele," *Waba Maa*, 29. mai 1934
- Treiberg, Peeter, "Mihkel Martna kirjamehena," *Rahwa Sõna*, 17. september 1930, 12–13
- Tõnisson, Jaan, "Euroopa föderatsiooni idee [1940]," *Riigivanem*, koostanud Simo Runnel, Eesti mõttelugu, 100 (Tartu: Ilmamaa, 2011), 503–513
- , "Kõlbline [1908]," *Kõlblus ja rahvuslus*, koostanud Simo Runnel, Eesti mõttelugu, 95 (Tartu: Ilmamaa, 2010), 304–315
- , "Meie vastuse 75 aasta mälestusepidust [1893]," *Kõlblus ja rahvuslus*, koostanud Simo Runnel, Eesti mõttelugu, 95 (Tartu: Ilmamaa, 2010), 32–64
- , "Mihkel Martna. Üks iseloomukamaid kujusid Eesti awalikkusest lahkunud," *Postimees*, 25. mai 1934

- , "Mis nüüd [1917]," *Kõlblus ja rahvuslus*, koostanud Simo Runnel, Eesti mõttelugu, 95 (Tartu: Ilmamaa, 2010), 506–508
- , "Püüete kava ja võitluse tee alusjooned [1910]," *Kõlblus ja rahvuslus*, koostanud Simo Runnel, Eesti mõttelugu, 95 (Tartu: Ilmamaa, 2010), 334–352
- , "Rahvusliku kasvatuses tähtsus [1927]," *Riigivanem*, koostanud Simo Runnel, Eesti mõttelugu, 100 (Tartu: Ilmamaa, 2011), 279–280
- , "Suur ilmasõda ja Baltimaade tulevik [1915]," *Kõlblus ja rahvuslus*, koostanud Simo Runnel, Eesti mõttelugu, 95 (Tartu: Ilmamaa, 2010), 417–430
- Urgart, Oskar, "Eesti draamatoodang 1932," *Eesti Kirjandus*, 4 (1933), 174–182
- Vakmann, Rudolf, *Imperialismus*, Tööraha kirjandus, nr. 4 (Peterburi: Eestimaa töörahva kommuuna kultuur-ariiduse valitsus, 1919)
- Viik, Karl, "Martna ja Soome," *Uus tee: marksistliku teooria ja praktika koguväljaanne* (Tallinn: E. Priks, 1934), 84–87
- Wilde, Eduard, "Die Agrarverhältnisse bei den Esten," *Die Neue Zeit*, 2. Bd, H. 49 (1906), 768–773
- , "Die Aufstandsbewegung der Esten," *Die Neue Zeit*, 1. Bd, H. 24 (1906), 792–795
- Vilms, Jüri, "Eesti naiivne kosmopolitism ja rahvuslus [1915]," *Kahe ilma vahel*, koostanud Hando Runnel, Eesti mõttelugu, 20 (Tartu: Ilmamaa, 1998), 67–79
- W., H., "Mihkel Martna surnud," *Waba Maa*, 25. mai 1934
- Wilson, Woodrow, *War Addresses of Woodrow Wilson*, toimetanud Arthur Roy Leonard (Boston, New York etc.: Ginn and company, 1918)
- Winnig, August, *Am Ausgang der deutschen Ostpolitik: persönliche Erlebnisse und Erinnerungen* (Berlin: Staatspolitischer Verlag, 1921)
- , *Heimkehr*, 2. Aufl (Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, 1935)
- Wuolijoki, Hella, *Koolitüdrukuna Tartus 1901-1904* (Tallinn: Eesti Raamat, 1995)

3. Sekundaarkirjandus

- Ābols, Guntars, *The Contribution of History to Latvian Identity* (Riga: Nacionalāis Apgāds, 2003)
- Ant, Jüri, *August Rei – Eesti riigimees, poliitik, diplomaat*, Eesti riigijuhid 1918–1940/1944 (Tartu: Rahvusarhiiv, 2012)
- Arukaevu, Jaanus, Krista Aru, Ea Jansen, Toomas Karjahärm, Jaan Undusk, „Uus katse hinnata Ado Grenzsteini rolli Eesti ajaloos”, *Tuna*, 2 (1999), 111-125
- Aun, Karl, "The 1917 Revolutions and the Idea of the State of Estonia," *Die baltischen Provinzen Rußlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917 = The Russian Baltic provinces between the 1905/1917 revolutions*, toimetanud Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 4 (Köln; Wien: Böhlau, 1982), 287–294
- Avineri, Shlomo, "Marxism and Nationalism," *Journal of Contemporary History*, 26 (1991), 637–657
- Baum, Bruce, "J. S. Mill and Liberal Socialism," *J.S. Mill's Political Thought: A Bicentennial Reassessment*, ed. by Nadia Urbinat, Alex Zakaras (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 98–123
- Bell, Duncan, "Empire and imperialism," → *The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought*, 811–834
- Berman, Sheri, *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006)
- Le Blanc, Paul, "Imperialism and capitalist development," *The international encyclopedia of revolution and protest*:

- 1500 to the present*, toimetanud Immanuel Ness (Chichester: Wiley-Blackwell, 2009), 1647–1654
- Bourdieu, Pierre, “Les conditions sociales de la circulation internationale des idées,” *Actes de la recherche en sciences sociales*, 145 (2002), 3–8
- Braunthal, Julius, *History of the International. Volume I: 1864-1914. Volume II: 1914-1943* (New York; Washington: Praeger, 1967)
- Brewer, Anthony, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey* (London [etc.]: Routledge, 1990)
- Bushkovitch, Paul „Mis on Venemaa? Vene rahvuslik identiteet ja Vene riik 1500-1917,” *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. I*, koostanud Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 16 (23) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 17-32
- Büttner, Ursula, *Weimar - die überforderte Republik, 1918-1933*, Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte, Bd. 18. 20. Jahrhundert (1918-2000), 10., völlig neu bearbeitete Aufl (Stuttgart: Klett-Cotta, 2010)
- The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought*, toimetanud Gareth Stedman Jones, Gregory Claeys, The Cambridge History of Political Thought (Cambridge: Cambridge University Press, 2011)
- The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, toimetanud Terence Ball, Richard Paul Bellamy, The Cambridge History of Political Thought (Cambridge: Cambridge University Press, 2005)
- Carrère d’Encausse, Hélène, *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State 1917-1930*, tõlkinud Nancy Festinger (New York; London: Holmes & Meier, 1992)
- Cole, G. D. H., *A History of Socialist Thought. Vol I-V* (London; New York: Macmillan; St. Martin’s Press, 1958-1960)
- , *A History of Socialist Thought. Volume IV, Part I: Communism and Social Democracy 1914-1931* (London; New York: Macmillan; St. Martin’s Press, 1958)
- Connor, Walker, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy* (Princeton, Guildford: Princeton University Press, 1984)
- Donald, Moira, *Marxism and Revolution: Karl Kautsky and the Russian Marxists, 1900-1924* (New Haven, CT: Yale University Press, 1993)
- Eesti ajalugu. V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, toimetanud Vahtre, Sulev, Toomas Karjahärm, Tiit Rosenberg (Tartu: Ilmamaa, 2010)
- “Eesti Vabariigi teenetemärgid. Teenetemärkide kavalerid”
<<http://www.president.ee/et/vabariik/teenetemargid/kavalerid.php?tm=&pn=Martna&en>> [30.11.2014]
- Etherington, Norman, “Reconsidering Theories of Imperialism,” *History and Theory*, 21 (1982), 1–36
- Fieldhouse, David Kenneth, *The Colonial Empires: A Comparative Survey from the Eighteenth Century*, Delacorte world history (New York: Delacorte Press, 1967)
- , “‘Imperialism’: An Historiographical Revision,” *The Economic History Review*, 14 (1961), 187–209
- Gay, Peter, *The Dilemma of Democratic Socialism: Eduard Bernstein’s Challenge to Marx* (New York: Columbia University Press, 1952)
- Geary, Dick, “The Second International: socialism and social democracy,” →*The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, 210–238
- Graf, Mati, *Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini* (Tallinn, 1993)
- , *Poliitilised parteid Eestis, 1917-1920* (Tallinn: Eesti Raamat, 1982)
- Hacohen, Malachi, “Rediscovering Intellectual Biography—and its Limits,” *History of Political Economy*, 39 (2007), 9–29
- Harding, Neil, “The Russian Revolution: an ideology in power,” →*The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, 239–266

- Hayek, F. A., "The Intellectuals and Socialism," *The University of Chicago Law Review*, 16 (1949), 417–433
- Hidden, John, *The Baltic states and Weimar Ostpolitik* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002)
- Hidden, John W., David J. Smith, "Looking beyond the Nation State: A Baltic Vision for National Minorities between the Wars," *Journal of Contemporary History*, 41 (2006), 387–399
- Hosseini, Hamid, "From Communist Manifesto to Empire: How Marxists Have Viewed Global Capitalism in History," *Review of Radical Political Economics*, 38 (2006), 7–23
- Häupel, Beate, *Karl Kautsky, seine Auffassungen zur politischen Demokratie: eine ideengeschichtliche Betrachtung unter besonderer Berücksichtigung seines Modells der politischen Institutionen* (Frankfurt am Main; New York: PLang, 1993)
- Jaanson, Kaido, "Aleksander Kesküla maailmanägemus," *Acta Historica Tallinnensia*, 6 (2002), 108–124
- Jansen, Ea, *Eestlane muutuv asjas: seisisühiskonnast kodanikuühiskonda* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007)
- , "Jakob Hurda rahvusemõistest ja tema kultuuriprogrammist," *Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse* (Tartu: Ilmamaa, 2004), 36–59
- Kalling, Ken, "Darwin Haeckeli varjus. Evolutsiooniõpetuse retseptioonist Eestis," *Ajalooline Ajakiri*, 3/4 (2012), 287–308
- , "The Self-Perception of a Small Nation: The Reception of Eugenics in Interwar Estonia," *"Blood and Homeland": Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*, toimetanud Paul J. Weindling, Marius Turda (Budapest; New York: Central European University Press, 2007), 253–262
- Kalmo, Hent, "Enesemääramise saatuslik tund," *Iseseisvusmanifest. Artikleid, dokumente, mälestusi*, toimetanud Tõnu Tannberg ja Ago Pajur (Tartu: Rahvusarhiiv, 2014), 163–234
- Kappeler, Andreas, *Russland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall* (München: Beck, 1992)
- Karjahärm, Toomas, *Ida ja Lääne vahel: Eesti-Vene suhted 1850-1917* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998)
- , *Vene impeerium ja rahvuslus: moderniseerimise strateegiad* (Tallinn: Argo, 2012)
- Karjahärm, Toomas, Väino Sirk, *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed, 1850-1917* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997)
- , *Vaim ja võim: Eesti haritlaskond 1917-1940* (Tallinn: Argo, 2001)
- Kasprzak, Michal, "Dancing with the Devil: Rosa Luxemburg's Conception of the Nationality Question in Polish Socialism," *Critique*, 40 (2012), 423–448
- Kaup, Erich, *Leninlikul võitlusteel: leninlike ideede levik ning võitlus töölisliikumise ühtsuse eest Eestis Oktoobri-eelsel perioodil (1902-1917)* (Tallinn: Eesti Raamat, 1967)
- Kołakowski, Leszek, *The Main Currents of Marxism* (New York, London: Norton, 2005)
- Korka, Toomas, *Mälestused maaelust ja moderniseerumisest: kaks eesti varajast autoetnograafiat. Magistritöö* (Tartu Ülikool, Kultuuriteaduste ja kunstide instituut, Etnoloogia osakond, 2013) <http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/30914/Korka_Toomas_2013_MA.pdf> [30.11.2014]
- Kruke, Anja, "Max Grunwald (1873 - 1926)," *Bewahren - Verbreiten - Aufklären*, toimetanud Günther Benser (Bonn-Bad Godesberg, 2009), 99–103
- Kuldkepp, Mart, "Intriigid, provokatsioonid ja iseseisvuse sünd: Eesti välisdelegatsioon ja Aleksander Kesküla," *Ajalooline Ajakiri*, 3 (2013), 321–374
- Kuuli, Olaf, *Mihkel Martna: Eesti vasakpoolse sotsiaaldemokraatia teerajaja = Mihkel Martna: Wegbereiter der Sozialdemokratie in Estland* (Tallinn: Mihkel Martna Fond, 2007)
- , *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917-1991* (Tallinn: O. Kuuli, 1999)

- Laaman, Eduard, *Eesti iseseisvuse süünd*, 2. tr (Stockholm: Vaba Eesti, 1964)
- Landauer, Carl, *European Socialism. A History of Ideas and Movements from the Industrial Revolution to Hitler's Seizure of Power: Volume I* (Los Angeles: University of California Press, 1959)
- Laurits, Kaido, *Saksa Kulturomavalitsus Eesti Vabariigis 1925-1940: monograafia ja allikad*, Ad fontes, 16 (Tallinn: Rahvusarhiiv, 2008)
- , "Vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadus," *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat: 2006* (2008), 23–53
- Lenz, Wilhelm, "Baltische Propaganda im Ersten Weltkrieg. Die Broschürenliteratur über die Ostseeprovinzen Rußlands," *Die baltischen Provinzen Rußlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917 = The Russian Baltic provinces between the 1905/1917 revolutions*, toimetanud Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 4 (Köln ; Wien: Böhlau, 1982), 187–204
- Leonhardt, Holm Arno, "Zur Geschichte der Ultraimperialismus-Theorie 1902-1930 – die Ideengeschichte einer frühen Theorie der politischen Globalisierung," 2009 <http://www.uni-hildesheim.de/media/fb1/geschichte/beitraege_diskussionspapiere/Ultraimperialismustheorie.pdf> [09.07.2014]
- Lidtko, Vernon, "German socialism and social democracy 1860–1900," → *The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought*, 780–810
- Liste des aus den estländischen Volksbüchereien und Buchhandlungen zurückzustellenden Schrifttums. Heft 1. Eesti raamatukauplustest ja avalikest raamatukogudest kõrvaldamisele kuuluva kirjanduse nimestik. Vihk 1* (Reval/Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, 1941)
- Martin, Neil A., "Marxism, Nationalism, and Russia," *Journal of the History of Ideas*, 29 (1968), 231–252
- "Martna, Mihkel," *Eesti biograafiline andmebaas ISIK* <<http://galerii.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=2136>> [02.07.2014]
- Masur, Gerhard, *Imperial Berlin* (London: Routledge & Kegan Paul Limited, 1974)
- Matthias, Erich, *Die deutsche Sozialdemokratie und der Osten 1914-1945*, Forschungsberichte und Untersuchungen zur Zeitgeschichte (Tübingen: Arbeitsgemeinschaft für Osteuropaforschung, 1954)
- Mayall, James, "Nationalism and imperialism," → *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, 104–122
- Meissner, Boris, "Die marxistisch-leninistische Auffassung vom Selbstbestimmungsrecht," *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker und die deutsche Frage*, toimetanud Dieter Blumenwitz, Boris Meissner, Staats- und völkerrechtliche Abhandlungen der Studiengruppe für Politik und Völkerrecht, Bd. 2 (Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1984), 89–106
- Mertelsmann, Olaf, „Mihkel Martna, sotsialist, publitsist ja Eesti patrioot”, *Sirp*, 3. oktoober 2014 <<http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/mihkel-martna-sotsialist-publitsist-ja-estli-patrioot/>> [30.11.2014]
- Miller, Alexey, „Venestamine või venestused?,” *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. I*, koostanud Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 16 (23) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 33-49
- Miller, Susanne, Heinrich Potthoff, *A History of German Social Democracy from 1848 to the Present* (Leanington Spa, Hamburg, New York: Berg, St. Martin's Press, 1986)
- Müller, Jan-Werner, *Contesting democracy: political ideas in twentieth-century Europe* (New Haven; London: Yale University Press, 2011)
- , "European Intellectual History as Contemporary History," *Journal of Contemporary History*, 46 (3) (2011), 574–590
- National Cultural Autonomy and Its Contemporary Critics*, ed. Ephraim Nimni (London; New York: Routledge, 2005)
- Nimni, Ephraim, "Introduction for the English-Reading Audience," *The Question of Nationalities and Social*

- Democracy [1907]*, Otto Bauer (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000), xv–xlv
- , *Marxism and Nationalism: Theoretical Origins of a Political Crisis* (Pluto Press, 1991)
- Parming, Tõnu, "Population and Ethnicity as Intervening Variables in the 1905/1917 Revolutions in the Russian Baltic Provinces," in *Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917 = The Russian Baltic provinces between the 1905/1917 revolutions*, toimetanud Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte ; Bd. 4 (Köln, Wien: Böhlau, 1982), 1–19
- Pihlamägi, Maie, "Igpäevaelu Narva Kreenholmis 1857-1940," *Modus vivendi. II*, toimetanud Raimo Pullat, Vana Tallinn, 16 (20) (Tallinn: Estopol, 2005), 393–429
- Piirimäe, Eva, „Teoreetilisi perspektiive 19. sajandi eesti rahvusluse uurimiseks,” *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. I*, koostanud Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 16 (23) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 167–189
- Plath, Ulrike, "Vaikus 'majas'. Majaisand, valitseja ja kultuurideülene ühiselu Baltimaade ökonomilises kirjanduses 1750-1850," *Autogenees ja ülekanne: moodsa kultuuri kujunemine Eestis*, koostanud Rein Undusk, Collegium litterarum, 25 (Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2014), 26–63
- , "Kadunud kuldne kese. Kuus pilti Eesti ajaloost rahvusüleses kollaažis," *Vikerkaar*, 7-8 (2009), 91–98
- Pullat, Raimo, *Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917* (Tallinn: Estopol, 2004)
- Rash, Felicity, "Images of the Self and the Other in Paul Rohrbach's 'German Idea,'" *Patterns of Prejudice*, 45 (2011), 381–397
- Raun, Toivo Ülo, "Estonian Social and Political Thought 1905 - February 1917," *Die baltischen Provinzen Rußlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917=The Russian Baltic provinces between the 1905/1917 revolutions*, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte ; Bd. 4, Book, Section vols. (Kön, Wien, Böhlau, 1982), 59–72
- , "Rahvuslik identiteet Eestis ja Soomes 1905-1917," *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat: 2006*, (2008), 7–122
- Recchia, Stefano, Nadia Urbinati, "Introduction. Giuseppe Mazzini's International Political Thought," *A Cosmopolitanism of Nations: Giuseppe Mazzini's Writings on Democracy, Nation Building, and International Relations*, Giuseppe Mazzini (Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2009), 1–30
- Rosenberg, Tiit, "1905. aasta mässumehi ja ajalooürijaid Läänemaalt: Mihkel Martna, Mihkel Aitsam ja Aleksander Looring," *Läänemaa Muuseumi toimetised = Proceedings of the Läänemaa Museum*, 2006, 109–123
- Rosenthal, Reigo, Marko Tamming, *Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920-1924* (Tallinn: SE & JS, 2010)
- Runnel, Simo, „Arvustus: Sotsialism, rahvuslus ja internatsionalism”, *Akadeemia* 9 (2014), 1700-1705
- Sabaliūnas, Leonas, *Lithuanian Social Democracy in Perspective: 1893-1914*, Duke Press Policy Studies (Durham; London: Duke University Press, 1990)
- Salvadori, Massimo L, *Karl Kautsky and the Socialist Revolution, 1880-1938* (London: NLB, 1979)
- Sassoon, Donald, *One hundred years of socialism: the West European Left in the twentieth century* (London; New York: I.B. Tauris, 2010)
- Singleton, Fred, *A Short History of Finland* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1998)
- Skinner, Quentin, *Visions of Politics: Volume I: Regarding Method* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002)
- Smith, David J., John Hiden, *Ethnic Diversity and the Nation State: National cultural autonomy revisited*, Routledge innovations in political theory, 44 (London; New York: Routledge, 2012)
- Smith, David J., „Non-territorial cultural autonomy as Baltic contribution to Europe between the wars,” *The Baltic States and their Region: New Europe or Old?*, toimetanud David J. Smith, On the Boundary of Two Worlds:

- Identity, Freedom, and Moral Imagination in the Baltics, 3 (Amsterdam; New York: Rodopi, 2005), 211-226
- Smith, Woodruff D., *Ideological Origins of Nazi Imperialism* (Cary, NC: Oxford University Press, 1989)
- Spohr Readman, Kristina, "Finland and the Baltic States," *Twisted Paths: Europe 1914-1945*, toimetanud Robert Gerwarth (Oxford; New York: Oxford University Press, 2007), 271–296
- Stenson, Gary P., *Karl Kautsky, 1854-1938: Marxism in the Classical Years* (Pittsburgh: University of Pittsburg Press, 1991)
- Steger, Manfred B., *The Quest for Evolutionary Socialism: Eduard Bernstein and Social Democracy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997)
- Suny, Ronald Grigor, "National Revolutions and Civil War in Russia," *Revolutionary Russia: New Approaches*, toimetanud Rex A. Wade (New York, London: Routledge, 2004), 119–139
- Särkkä, Timo, *Hobson's Imperialism: A Study in Late-Victorian Political Thought*, Jyväskylä Studies in Humanities, 118 (Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2009)
- Zetterberg, Seppo, *Kultuurisillad ja revolutsioonituuled: Helsingi eesti kogukond 20. sajandi alguses* (Tallinn: Tänapäev, 2013)
- , "Ununenud utoopia: Soome ja Eesti uniooni idee," *Looming*, 4 (1989), 535–546
- Tammela, Mari-Leen, "Kommunistide kohtuprotsessid Eesti Vabariigis 1920. aastate esimesel poolel. Historiograafilisi ja allikaõpetuslikke äremärkusi," *Eesti Ajalooarhiivi toimetised*, 19 (26) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012), 267–290
- , "Kommunistlik töölisterrühm I Riigikogus (1920-1923)," *Riigikogu Toimetised*, 19 (2009), 199–208
- Turda, Marius, Paul J. Weindling, "Eugenics, Race and Nation in Central and Southeast Europe, 1900-1940: A Historiographic Overview," *"Blood and Homeland": Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*, toimetanud Paul J. Weindling, Marius Turda (Budapest; New York: Central European University Press, 2007), 1–20
- Undusk, Jaan, "Iseseisvusmanifesti intertekstuaalsus," *Iseseisvusmanifest. Artikleid, dokumente, mälestusi*, toimetanud Tõnu Tannberg ja Ago Pajur (Tartu: Rahvusarhiiv, 2014), 19–52
- Wade, Rex A, "'All Power to the Soviets'. The Bolsheviks Take Power," *Revolutionary Russia: New Approaches*, toimetanud Rex A Wade (New York, London: Routledge, 2004), 211–242
- Vaino, Maarja, "Anton Petrovitš ja sfääride muusika," *Keel ja Kirjandus*, 7 (2010), 508–520
- Valge, Jaak, *Punased. I* (Tallinn: Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut/Rahvusarhiiv, 2014)
- , "Eesti ühiskonna käärimine ja marksismi leviku taust 1920. aastatel," *Tuna*, 3 (2014), 64–73
- , *Lahtirakendamise: Eesti Vabariigi majanduse stabiliseerimine 1918-1924* (Tallinn: Rahvusarhiiv, 2003)
- , "Punasest stalinistiks. Nigol Andreseni noorusaastad," *Looming*, 10 (2011), 1432–1450
- Walther, Rudolf, Jörg Fisch, and Dieter Groh, "Imperialismus," *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band 3. H-ME*, toimetanud by Otto Brunner (Stuttgart: Klett-Cotta, 1982), 171–236
- White, James D., "Nationalism and Socialism in Historical Perspective," *The Baltic States: the national self-determination of Estonia, Latvia and Lithuania*, toimetanud Graham Smith (Basingstoke; London: Macmillan, 1994), 13–40
- Vincent, Andrew, *The Nature of Political Theory* (Oxford: Oxford University Press, 2004)

SUMMARY

Mihkel Martna between Nationalism and Internationalism: Adaption of Socialist Political Thought in Estonia at the End of 19th and at the Beginning of 20th Century

In their very cores, Marxism and nationalism are sets of ideas which seem to be in conflict and, in a sense, exclude each other. Marxism focuses on classes, distinctions within a society or nation, class struggle, and materialism. Nationalism, however, considers nations with a common language, culture, history, and unity as the core units in the world. Thus (in a strictly Marxist or nationalist sense) Marxism and nationalism are incompatible, and in Western Europe, Marxists considered nationalism to be of little interest or significance both intellectually and politically. In the multi-national Russian Empire and in the Austro-Hungarian Empire in Eastern and Central Europe, however, national distinctions and classes were largely coinciding and thus socialists and Marxists of that region engaged in debates about nationalism as it was a part of their political interests and fight. It resulted with an interesting intellectual mixture of nationalist and Marxist ideas.

Political thought in the 19th and 20th century Estonia is a field in which a lot of research is yet to be done. It would provide interesting insights how various sets of ideas, such as Marxism, have adopted. Mihkel Martna (1860-1934), who started his career as a house painter, was a journalist, a politician, a member of the Estonian diplomatic delegation, and an MP of all of the Estonian parliaments during his lifetime. As a socialist, he was one of the early political activists and distributors of Marxist ideas in Estonia. He started publishing his writings in the early 1880s and eventually became politically more and more active. During the revolution of 1905 in Russia, he held political speeches and was imprisoned for a short while. In order to prevent further arrests, he fled Estonia, then part of Russian Empire, and went to exile, living in Helsinki, Paris, Berlin, Bern, Zürich, and Vienna. As a refugee, he sent his articles to Estonia and Finland to be published in the press, translated various Marxist authors into Estonian, and also published in various German journals. He became the editor of the Finnish department in Karl Liebknecht's *Russisches Bulletin* and published many articles in Karl Kautsky's *Die Neue Zeit*. He had many contacts with socialists in Europe. His close contacts with Kautsky when living in Berlin, his contacts with Mensheviks when staying in Switzerland, and also his brief encounters with Vladimir Lenin serve as a few examples. His writings and political activity, which combine Marxist and nationalist ideas, are, therefore, an interesting example of an adaption of socialist political thought.

The aim of this master's thesis was to analyse how Mihkel Martna combined nationalist and Marxist ideas and to look at it from the perspective of the adaption of Marxist ideas in Estonia. Quentin

Skinner has pointed out that political ideas are not simply abstract ideas, but an integral part of their contemporary politics, and authors who expressed their ideas also aimed to do something politically, to legitimise or delegitimise some political action. Various contemporary political debates and events have been thus drawn attention to as well, for they are inseparable from Martna's ideas.

Martna's early texts indicate that his nationalist ideas were a continuation of earlier Estonian nationalist ideas, such as of Jakob Hurt's and, most importantly, Carl Robert Jakobson's whom he showed sympathy throughout his life. Martna considered linguistic and cultural factors the ones which form a nation, although political dimensions were important as well. In early texts, he condemned abandoning one's mother tongue. This reproof indicated an actual process taking place and being discussed in Estonian society. Eventually, the Marxist aspect became more and more important in his writings. As Estonians were mostly peasants and political and cultural elite in Estonia was dominated by Baltic Germans, he started to analyse the relationships between nations from the perspective of antagonism between nations. He considered Baltic Germans as reactionary and conservative and Estonians as the oppressed but a new and emerging social class.

Martna was also a critic of nationalism and expressed national pessimism. In private letters to Baron Wrangell, a retired Baltic German military officer, he wrote that, in a longer run, small nations will not last and they will, sooner or later, Germanise or Russianize. Martna opposed to aggressive nationalism which holds one nation better than other, but nevertheless, thought that aggressive Estonian nationalism would be of no threat because of the smallness of the nation. In the 1930s, Martna regarded Lydia Koidula, an early national activist and poet in Estonia, as the first anti-Semite in Estonia and criticised her for not sympathising with the revolutionaries.

World War I was regarded as an imperialist war among the socialist of that time. It was also the viewpoint of Martna. However, there were two distinctive branches of the Marxist theories of imperialism. A radical one with Lenin as the most important representative ignored the human agency in economic development and regarded imperialism as the highest stage of capitalism which would inevitably end with the collapse of the capitalism. The second branch, represented by Karl Kautsky, did not totally rule out the human agency in the development of economy and found that it is not impossible that capitalism would continue its development and evolve into a new stage called ultra-imperialism. It would mean peaceful cooperation between capitalist industrial states who form different alliances and federations. Martna's theory of imperialism was similar to Kautsky's theory, but it had some slight modifications.

In 1917, having returned to Estonia from exile, he started to advocate Estonian national territorial

autonomy within Russia arguing that it would help to develop Estonian national culture and protect Estonians from denationalising. However, backing his arguments with Marxist notions on economy, he argued that it would be reasonable for Estonia to be a part of Russia, for there would then be better prospects for industrial development, which, in turn, would ensure the development of the proletariat.

When the Bolsheviks gained power, Martna wanted to cooperate with them for a short time. He argued that since the Bolsheviks and the social democrats have similar goals (establishing socialism, ensuring the development of the proletariat, etc.), it would be most appropriate for them to cooperate, especially because he considered right-wing political powers representers of the interests of only small factions of the society. He also hoped that in contrast with the Provisional Government, the Bolsheviks would help to ensure national autonomy for Estonians. Martna opposed to the ideas of Eduard Bernstein who advocated that in order to achieve the goals with the help of political reforms, socialists should not focus on revolution, but on peaceful cooperation with pro-reformist right-wing political powers. However, this 'orthodox Marxism', opposition to reformism was not a consistent because since the beginning of 1918, Martna started to advocate independent Estonia and cooperated with various political forces arguing that it is justified in these extraordinary circumstances. Martna was thus a revolutionary socialist, similar to Kautsky in Germany, but he postponed the revolution to an uncertain moment in the future. This position, which is similar to Kautsky's, could be described as that of 'passive radicalism'.

When Martna argued for independent Estonia, besides criticising the Bolsheviks and the Baltic German nobility, he also criticised various European patriotic socialists – especially the German Social Democratic Party (SPD) – who supported their governments in the war. He showed sympathy towards The Independent Social Democratic Party of Germany (USPD). With some of his writings published in German, he probably attempted to contribute to the German political debate, to criticise SPD, and to support USPD.

It is hard to label Martna as a 'nationalist' or a 'Marxist'. He combined both sets of ideas and depending on the context and the moment in time, one or other was more or less prominent. For example, starting from the beginning of 1918, he supported independent Estonia instead of the international movement of the workers, but this, however, did not mean ignoring his Marxist cause. However, in independent Estonia, he eventually became more and more critical of the society and leaned towards left-socialism. He was a fervent critic of the developments in the state and some political opponents regarded him as anti-state or anti-independence.

Political theory was not Martna's main occupation, he theorised as much as it concerned his

political activity. However, Martna could be seen as 'second-hand dealer in ideas' as Friedrich von Hayek has described socialist intellectuals. He spread the ideas, translated various texts into Estonian, and introduced his political programme. This is characteristic to his era as more and more people were involved in politics.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Timo Aava** (sünnikuupäev 19.06.1989),

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

magistritöö „Mihkel Martna internatsionalismi ja rahvusluse vahel: Euroopa sotsialismivoolude kohandumine Eestis 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses”,

mille juhendaja on dotsent Pärtel Piirimäe,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 10. detsembril 2014

(allkiri)